

TRABZON ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

SÜRDÜRÜLEBİLİR YAŞAMA İLİŞKİN HUKUKİ
YAKLAŞIMLAR EKSENİNDE EKOSİSTEM(İN) HAKKI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Öykü Sena ÖMEROĞLU

TRABZON
Ağustos, 2024

**TRABZON ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI**

**SÜRDÜRÜLEBİLİR YAŞAMA İLİŞKİN HUKUKİ
YAKLAŞIMLAR EKSENİNDE EKOSİSTEM(İN) HAKKI**

**Öykü Sena ÖMEROĞLU
ORCID: 0000-0001-6630-2624**

**Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nce
Yüksek Lisans Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.**

**Tezin Danışmanı
Prof. Dr. Adil ŞAHİN
ORCID: 0000-0003-0019-2172**

**TRABZON
Ağustos, 2024**

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Tezimin içerdiki yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalardan bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağı eksiksiz atıf yaptığımı ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi, ayrıca bu çalışmanın Trabzon Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonuca razı olduğumu bildiririm.

Öykü Sena ÖMEROĞLU

12/08/2024

ÖN SÖZ

Sürdürülebilir Yaşama İlişkin Hukuki Yaklaşımlar Ekseninde Ekosistem(in) Hakkı isimli çalışmamız, çevre sorunlarının sıklıkla tartışıldığı çağımızda bu sorunlara ilişkin hukuki anlamda getirilebilecek çözümleri incelemeyi amaçlamaktadır.

Çevre sorunları, çevre bilimciler tarafından da ifade edildiği üzere, tüm insanlığın faaliyetleri sonucunda ortaya çıkmıştır ve yine tüm insanlığın yaşamını etkileyecektir. Küresel ısınma olarak adlandırılan bu soruna küresel bir çözüm getirilmesi gerekmektedir. Bu soruna yönelik sürdürülebilir yaşam ve sürdürülebilir kalkınma kavramları çözüm olarak getirilmiştir. Gelecek nesillere de doğal kaynaklarla dolu, sağlıklı bir dünya bırakabilmek için sürdürülebilir bir yaşamı temin etmek gerektiği ifade edilmektedir.

Sürdürülebilir yaşam ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için ulusal ve uluslararası alanlarda, çeşitli tedbirler alınmaktadır. Bu tedbirler ekonomik, sosyal ya da kültürel nitelikte olabilmektedir. Tedbirlerin, tüm üretim ve tüketim faaliyetlerine yayılması için uğraşılmaktadır. Tüm disiplinlerin konusunu oluşturan bu çevresel sorunlar, bu disiplinlerde de sürdürülebilirliğin etkilerinin tartışılmasına yol açmaktadır. Hukuk da bu disiplinlerden biridir.

Hukukun, insan hayatını düzenleme amacıyla getirilmiş bir kurallar bütünü olduğu düşünüldüğünde, niteliği fark etmeksizin, insanlığın karşı karşıya olduğu tüm sorunlara karşı bir çözüm getirebileceğini söyleyebiliriz. Çevresel sorunlar, hukuk kurallarının karşı karşıya olduğu diğer hiçbir tehlike ve sorundan farklı değildir. Dolayısıyla sürdürülebilir yaşama ve sürdürülebilir kalkınmaya dair hukuk kuralları, bir gerekliliktir.

Çalışmamızda, bu tehlikenin ciddiyeti göz önünde bulundurularak hukuki anlamda ne gibi düzenlemeler yapıldığı ve yapılması gerekeceği tartışılacaktır. Zira tüm disiplinler (hukuk, ekonomi, sanayi gibi disiplinler) âdeta bir fikir birliği içerisinde bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için çalışmaktadır. Hukukun, toplumsal yaşantıyı ve düzeni etkileme gücü, bu konuda hukuki tartışmalar yapılması gerektiğini göstermektedir. Ulusal ve uluslararası alanlarda, bu konuya ilişkin çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Daha fazlasına ilişkin bu arenalarda tartışmalar da devam etmektedir.

Hukuki düzenlemelerin yapılması, tek başına yetmemektedir. Nitekim öncelikle bu düzenlemelerin nasıl bir anlayış etrafında şekillendiği incelenmelidir. Bununla birlikte hukuk düzeninde yer alan kurallar, hakkıyla uygulanmadıkları müddetçe hiçbir anlam ifade etmeyecektir. Hukuk kurallarının bu eksiklikleri ve kuralları uygulayıcıların ihmalkâr davranışları da çevresel problemler için en az diğer faaliyetler kadar tehlike arz etmektedir. Çalışmamızda bu tehlikenin bertaraf edilmesi için nasıl bir ekosistem hukukunun benimsenmesi gerektiği tartışılacak, idarelerin uygulamadaki tavırları ile yargı organlarının bu alana bakışı da inceleme konusu yapılacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde, çalışmanın temelini oluşturan kavramların incelenmesi yapılmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde ekosistem kavramının neyi temsil ettiğine ve ekosistemin korunması fikrinin ne şekilde ortaya çıktığına yer verilmekte, uluslararası ve bölgesel düzlemde bu fikir doğrultusunda ne gibi düzenlemeler yapıldığı incelenmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, ekosistem(in) hakkı fikrinin ortaya çıkışı, çevre hakkından farkı da göz önünde bulundurularak incelenmektedir. Bu hakkın, insan hakları içerisindeki yeri ve niteliği tartışılmakta ve bu hakka yer veren ulusal düzenleme örnekleri ile hakkın hukuk belgelerindeki görünümü ortaya koyulmaktadır. Çalışmanın dördüncü ve son bölümü ise ekosistem(in) hakkı olarak ifade edilen bu hakkın, ne şekilde ileri sürülebildiği, yargı organlarının bu hakka ilişkin nasıl bir değerlendirme yaptığı açıklanmaktadır.

Sürdürülebilir Yaşama İlişkin Hukuki Yaklaşımlar Ekseninde Ekosistem(in) Hakkı başlıklı tezi yazma yoluna; insan ve doğanın ayrılmaz bir ilişkisi olduğu, geçmiş nesillerin doğayla kurduğu güçlü bağın varlığını korumamız gerektiği fikriyle çıktım. Bu bağ hukuk aracılığıyla tesis etmenin insan hakları bağlamında mümkün olduğunu çalışmalarım sonucunda görmek, bu bağın güçlendirilmesine dair umudumu artırdı. Bu çalışmanın, çevreye dair diğer çalışmalara da katkı sunmasını ve daha etkili gelişmelerin önünü açmasını temenni ederim.

Bu süreçte tüm yorgunluğum ve endişelerime karşı bana destek olan herkese teşekkür ederim. Bana doğa sevgisi ve bilincini aşılayarak çalışmamın doğuşuna vesile olan, süreçte yaşadığım tüm zorluklara benimle birlikte göğüs geren annem Emel Ömeroğlu'na, çalışmanın ilk gününden itibaren akademik desteklerini benden esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Adil Şahin'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ağustos, 2024

Öykü Sena ÖMEROĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iiiv
İÇİNDEKİLER	vi
ÖZET.....	ix
ABSTRACT.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	4
1. 1. Hak Kavramı	4
1. 2. Özgürlük Kavramı.....	9
1. 3. Hak ve Özgürlük Kavramı Arasındaki Bağlantı	10
1. 4. İnsan Hakları Kavramı	11
1. 4. 1. İnsan Haklarının Tasnifi.....	18
1. 4. 1. 1. Muhataba Yüklenen Ödevin Niteliğine Göre İnsan Hakları.....	18
1. 4. 1. 2. Bireysel ya da Kolektif Olmalarına Göre İnsan Hakları.....	19
1. 4. 1. 3. Tarihsel Gelişimine Göre İnsan Hakları	20
1. 5. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı	24

İKİNCİ BÖLÜM

2. EKOSİSTEM KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHSEL GELİŞİMİ	36
2. 1. Ekosistem Kavramı	36
2. 2. Ekosistemin Korunması Fikri	39
2. 3. Ekosistemin Korunmasına İlişkin Uluslararası Gelişmeler	42
2. 3. 1. Evrensel Düzlemde Birleşmiş Milletler Örgütü Nezdindeki Gelişmeler.....	42
2. 3. 1. 1. Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı.....	42
2. 3. 1. 2. Denizlerin Gemilerden Kirlenmesini Önleme Uluslararası Sözleşmesi (MARPOL 73/78).....	45
2. 3. 1. 3. Brundtland Raporu.....	46
2. 3. 1. 4. Birleşmiş Milletler Hükûmetlerarası İklim Değişikliği Paneli	47
2. 3. 1. 5. Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı	48

2. 3. 1. 5. 1. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi.....	48
2. 3. 1. 5. 1. 1. Kyoto Protokolü.....	50
2. 3. 1. 5. 1. 2. Paris İklim Anlaşması.....	51
2. 3. 1. 5. 2. Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi	52
2. 3. 1. 5. 3. Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklarasyonu	53
2. 3. 1. 5. 4. Gündem 21.....	54
2. 3. 1. 5. 5. Ormanların Yönetimi, Korunması ve Geliştirilmesine İlişkin Prensipler Listesi.....	55
2. 3. 1. 6. Çevre Konularında Bilgiye Erişim, Karar Vermeye Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi (Aarhus Sözleşmesi)	57
2. 3. 2. Bölgesel Düzlemde Avrupa Konseyi Örgütü Nezdindeki Gelişmeler.....	57
2. 3. 2. 1. Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşam Ortamlarını Koruma Sözleşmesi.....	58
2. 3. 2. 2. Avrupa Peyzaj Sözleşmesi.....	59
2. 3. 3. Diğer Örgütler Nezdindeki Gelişmeler	61
2. 3. 3. 1. Alpleri Koruma Anlaşması	61
2. 3. 3. 2. Nesli Tehlike Altındaki Türlerin Ticaretine İlişkin Sözleşme	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BİR HAK OLARAK EKOSİSTEM(İN) HAKKI	64
3. 1. Ekosistem(in) Hakkının Ortaya Çıkışı.....	64
3. 2. Çevre Hakkından Ekosistem(in) Hakkına Geçiş.....	65
3. 3. Ekosistem(in) Hakkı	70
3. 3. 1. Ekosistem(in) Hakkının Öznesi	74
3. 3. 2. Ekosistem(in) Hakkının Muhatapı	76
3. 3. 3. Ekosistem(in) Hakkının Hukuki Niteliği	76
3. 3. 3. 1. Muhataba Yüklenen Ödevin Niteliğine Göre Ekosistem(in) Hakkı	76
3. 3. 3. 2. Bireysel veya Kolektif Olmasına Göre Ekosistem(in) Hakkı	77
3. 3. 3. 3. Tarihsel Gelişime Göre Ekosistem(in) Hakkı	78
3. 3. 4. Ekosistem(in) Hakkına İlişkin Yasal Düzenleme Örnekleri.....	78
3. 3. 4. 1. Asya Kıtası Örnekleri	79
3. 3. 4. 1. 1. Türkiye Örneği.....	79
3. 3. 4. 1. 2. Hindistan Örneği.....	80
3. 3. 4. 2. Amerikan Kıtası Örnekleri.....	81
3. 3. 4. 2. 1. Bolivya Örneği.....	81
3. 3. 4. 2. 2. Ekvador Örneği.....	84

3. 3. 4. 2. 3. Amerika Birleşik Devletleri Örneği.....	86
3. 3. 4. 3. Avustralya Kıtası Örnekleri	87
3. 3. 4. 3. 1. Yeni Zelanda Örneği.....	87

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EKOSİSTEM(İN) HAKKININ İLERİ SÜRÜLMESİ.....	89
4. 1. Parens Patriae Doktrini	89
4. 2. Kamu Güveni Doktrini.....	92
4. 3. Aarhus Sözleşmesi ile Ekosistem(in) Hakkını Talep Hakkı	94
4. 3. 1. Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı	95
4. 3. 2. Halkın Çevresel Faaliyetlere İlişkin Karar Alma Sürecine Katılım Hakkı	97
4. 3. 3. Yargıya Başvuru Hakkı.....	99
4. 4. Ekosistem(in) Hakkının Kullanılmasına İlişkin Yargısal Örnekler	101
4. 4. 1. Bölgesel Örnekler	101
4. 4. 1. 1. Amerikan Kıtası Örnekleri.....	101
4. 4. 1. 1. 1. Kolombiya Örneği	101
4. 4. 1. 2. Asya Kıtası Örnekleri	103
4. 4. 1. 2. 1. Hindistan Örneği.....	103
4. 4. 1. 2. 2. Endonezya Örneği.....	104
4. 4. 2. Bir İnsan Hakları Mahkemesi Olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Ekosistem(in) Hakkına Yaklaşımı	104
SONUÇLAR	112
KAYNAKLAR	115
ÖZ GEÇMİŞ VE İLETİŞİM BİLGİLERİ	126

ÖZET

Sürdürülebilir Yaşama İlişkin Hukuki Yaklaşımlar Ekseninde Ekosistem(in) Hakkı

Çevre bilimi, çevre felaketleri ve aşırı ısınmanın sebeplerini araştırarak bu problemlerin ortadan kaldırılması için çalışmaktadır. Küresel ısınma, bilim insanları tarafından en büyük tehlike olarak görülmüş, bu ısınmanın iklim değişikliğiyle birlikte dünyanın sonunu getirebileceğinden bahsedilmiştir. Küresel ısınmayı azaltmak ve hatta bu ısınmaya engel olmak için ciddi tedbirler alınması gerektiği de vurgulanmıştır.

Kamuoyuna da yansıyan sürdürülebilirlik kavramı, küresel ısınmanın ve etkilerinin bertaraf edilmesi için geliştirilmiştir. Sürdürülebilir bir yaşam ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması, şimdiki neslin elinde bulunan doğal kaynakların aynı haliyle gelecek nesillere aktarılabilmesi anlamına gelmektedir. Böylece ısınmanın ve iklim değişikliğinin dünyayı sürükleyeceği felaketlerden kaçınılmış olunacaktır.

Sürdürülebilir bir yaşam ve kalkınma için tüm kişi ve kurumların, tüm disiplinlerin bir araya gelmesi gerekmektedir. Sürdürülebilirliğe ilişkin disiplinler arası çalışmalar yapılmasının sebebi de budur. Diğer tüm disiplinler gibi hukuk alanında da bu konuda çalışmalar yapılmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin belirlendiği ve devletlere bu doğrultuda kimi ödevlerin verildiği uluslararası sözleşmeler Birleşmiş Milletler başta olmak üzere birçok uluslararası ve bölgesel örgüt tarafından düzenlenmektedir. Ulusal anlamda da yasal düzenlemeler ve anayasa değişiklikleri ile sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek için adım atılmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin bu düzenlemeler ve çevre hakkı olarak bilinen bir insan hakkının genel olarak kabulü konuya ilişkin takdire değer bir adım olsa da bunlar, ekosistemin gerçek anlamda korunmasını sağlayamamaktadır. Zira bu düzenlemeler, temeline insanı almaktadır. Gerçek bir çevre bilinci ile çevrenin koruma altına alındığının vurgulanması gerekmektedir. Bir kısım hukukçular tarafından ortaya atılan ekosistem(in) hakkı kavramı, bahsi geçen düzenlemelerdeki eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır.

Ekosistem(in) hakkı, üçüncü kuşak haklardan, yakın tarihte ortaya çıkmış bir haktır. Bu sebeple hâlen kapsamı ve niteliklerine ilişkin tartışmalar yapılmaktadır. Kimi hukuk felsefecileri bu hakkın, ekosistemin kendisine tanınan bir hak olduğunu ifade etmekte, hakkın öznesini ekosistemin kendisi yapmaktadırlar. Bu teori, şimdilik insan hakları hukukunda tartışma aşamasındadır. Fakat sözü edilen bu bakış açısı, ekosistemin korunmasında faydası olabileceği düşünüldüğünden inceleme konusu yapılabilecektir.

Bir insan hakkı olarak ekosistem(in) hakkı ise her insanın ekosistemin her bir canlısı üzerinde hak sahibi olduğu fikrinden doğmaktadır. Çevre hakkı gibi insanın somut menfaatini arayan hakların aksine, kişilere, ekosisteme yapılan her bir müdahaleye ilişkin hak talebinde

bulunma fırsatı sunmaktadır. Bu hak, çok boyutlu bir hak olup farklı düzenlemelerde farklı şekilde kaleme alınabilmektedir.

Henüz yerleşik olmasa da kimi anayasalarda ve yasal düzenlemelerde ekosistem(in) hakkına benzer haklara rastlanmaktadır. Bunlar farklı isimlerle anılsa da fikir olarak aynı konuya karşılık gelmektedir. Fakat bu hak düzenlemeleri yanında yargı organlarının konuya bakışı da incelenmelidir. Zira yargı kararları, bu hakların uygulanışına ışık tutmaktadır.

Yargısal örneklerde ekosistem(in) hakkı çeşitli şekillerde değerlendirme konusu yapılabilmektedir. Devleti, ekosistemin koruyucusu haline getiren parens patriae doktrini bu yaklaşımlardan biridir. Kamunun, ekosistemin korunmasına karşı devleti emanetçi bir konumda görmesi ve ihlal durumunda devleti sorumlu tutabilmesi de kamu güveni doktrininin ortaya koyduğu fikirdir. Bu hakkın uygulanışına ilişkin Birleşmiş Milletlerce kabul edilen Aarhus Sözleşmesi de insanların bu hakkı kullanabilmesi için bilgi erişimini, karar alım süreçlerine katılımını, yargıya başvurma yollarını düzenleme altına almaktadır. Yargı organları, bu doktrinler ve yaklaşımlara atıfta bulunarak karara varmaktadır.

Özellikle bir insan hakları mahkemesi olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin konuya yaklaşımı önemlidir. AİHS, oldukça yeni tarihli kararlarında bu hakka ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. Özellikle yargı yetkisi ve mağdur statüsü üzerinden ekosistem(in) hakkını değerlendiren AİHM, farklı sonuçlara ulaşmaktadır.

Düzenleme ve uygulamalar, sürdürülebilir yaşamın temini açısından bir umut vaat etse de bunlar arasında henüz bir birlik olmaması, ekosistem(in) hakkının tam anlamıyla korunmasına engel teşkil etmektedir. Devletler ve tüm kişi ve kurumların ekosistemin korunması konusunda iş birliği içerisinde olması ve uygulama birliğinin sağlanması ile küresel amaca ulaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ekosistem, Ekosistem(in) Hakkı, İklim Değişikliği, İnsan Hakları, Sürdürülebilirlik,

ABSTRACT

The Right of the Ecosystem on the Context of Legal Approaches About Sustainable Life

Environmental science works to eliminate some problems such as environmental disasters and overheating by investigating the causes of them. Global warming has been seen by scientists as the biggest danger to the world, and it has been mentioned that this overheating could bring the end of the world along with climate change. It was also emphasized that serious measures should be taken to reduce global warming and even to prevent this warming.

The concept of sustainability, which is also reflected in the public opinion, has been developed to eliminate global warming and its effects. Ensuring a sustainable life and sustainable development means that the natural resources held by the current generation can be transferred to future generations in the same way. Thus, the disasters that overheating and climate change will drag the world will be avoided.

For a sustainable life and development, it is a necessity for all people and institutions, all disciplines to come together. This is the reason why interdisciplinary studies on sustainability are carried out. Like all other disciplines, studies are being conducted in this regard in the field of law.

International conventions, in which sustainable development goals are determined and some tasks are assigned to states in this direction, are organized by many international and regional organizations, especially the United Nations. In the national sense, steps are also being taken to achieve the sustainable development goals through legal regulations and constitutional amendments.

Although these regulations on sustainable development and the general acceptance of a human right known as the right to the environment are an admirable step on this issue, they cannot ensure the true protection of the ecosystem. Because these regulations take people as their basis. It should be emphasized that the environment is protected with a real environmental awareness.

The concept of the right of the ecosystem, put forward by some legists, aims to eliminate the deficiency in the mentioned regulations. The right of the ecosystem is a right that has emerged from the rights of the third generation in recent history. For this reason, discussions are still being held regarding its scope and qualifications. Some legal philosophers state that this right is a right granted to the ecosystem itself, and they make the subject of the right the ecosystem itself. This theory is currently only under discussion because it does not comply with human rights law. But since it is thought that it may be useful in protecting the ecosystem, the subject of investigation may be made.

The right of the ecosystem as a human right arises from the idea that every human being has a right over every living creature of the ecosystem. In contrast to individualistic rights such as the

right to the environment, it offers individuals the opportunity to make a claim for each intervention in the ecosystem. This right is a multidimensional right and can be written in different ways in different regulations.

Although it is not yet established, there are rights similar to the right of the ecosystem in some constitutions and legal regulations. Although they are called by different names, they correspond to the same topic as an idea. However, in addition to these rights regulations, the judicial organs' view of the issue should also be examined. Because judicial decisions shed light on the implementation of these rights.

In judicial examples, the right of the ecosystem can be evaluated in various ways. The doctrine of *parens patriae*, which makes the state the protector of the ecosystem, is one of these approaches. The idea that the public sees the state as a trustee against the protection of the ecosystem and can hold the state responsible in case of violation is also the idea put forward by the doctrine of public trust. The Aarhus Convention on the implementation of this right, adopted by the United Nations, also regulates access to information, participation in decision-making processes, and ways of applying to the judiciary in order for people to exercise this right. Judicial bodies reach decisions with reference to these doctrines and approaches.

In particular, the approach of the European Court of Human Rights, a human rights court, to the issue is important. The ECHR evaluates this right in its fairly recent decisions. The ECHR, which evaluates the right of the ecosystem, especially through jurisdiction and victim status, reaches different conclusions.

Regulations and practices, although promising in terms of the provision of sustainable life, the lack of unity between them yet constitutes an obstacle to the full protection of the right of the ecosystem. With the cooperation of states and all individuals and institutions on this issue and ensuring unity of implementation, the global goal will be achieved.

Keywords: Climate Change, Ecosystem, Human Rights, Sustainability, The Right of the Ecosystem.

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AYHYOKS	: Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşam Ortamlarının Korunması Sözleşmesi
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMBCS	: Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi
BMİDÇS	: Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi
BMMSHİUS	: Birleşmiş Milletler Medeni Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
BMESKHİUS	: Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
CITES	: Nesli Tehlike Altındaki Türlerin Ticaretine İlişkin Sözleşme
COP	: Taraflar Konferansı (Conferences of the Parties)
FİYHB	: Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi
HKK	: Hayvanları Koruma Kanunu
IUCN	: Dünya Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (International Union for the Conservation of Nature)
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
UNEP	: Birleşmiş Milletler Çevre Programı (United Nations Environment Programme)
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve diğerleri
Vs.	: Vesaire
WCED	: Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (World Commission on Environment and Development)

GİRİŞ

Çevre üzerine yapılan çalışmalar, yaşadığımız ekosistem hakkında olumlu veya olumsuz tespitlerde bulunmaktadır. Doğal kaynakların tükenmekte olduğunu gösteren araştırmalar, bu tespitlerin başında gelmektedir. Çevre bilimi, ekosistemin dengesinin bozulduğunu ve bu sebeple insanlara sağladığı hizmetlerin bir kısmını yerine getiremeyecek hâle geldiğini dile getirmektedir. Bu bozulmaların seviyesinin gün geçtikçe arttığı ve bu artışın ekosistemin sağlığı açısından büyük bir tehlike teşkil ettiği de çevre bilimciler tarafından, türlü araştırma sonuçlarıyla, ortaya koyulmaktadır. Çevreye ilişkin tehlikelerin en dikkat çeken, dünyanın ısınmasıdır. Dünya, olması gerekenden hızlı bir şekilde ısınmakta, bu da küresel ısınma kavramını ortaya çıkarmaktadır. Şimdilerde 1,5°C seviyelerinde olan ısınmanın artışı, türlerin yok olması anlamına gelecektir. Bilim insanları bu artışın 2°C civarında tutulması gerektiğini vurgulamaktadır.¹ Aksi halde, günümüzde de etkilerini hissettiğimiz iklim değişikliği, çok daha büyük sonuçlara yol açacaktır.

Küresel ısınmayı zapt etmek ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmak, çeşitli tedbirler alınmasıyla birlikte mümkün görünmektedir. Bu noktada, çevre bilimcilerinin ifade ettiği üzere, sorunun kaynağına bakılması gerekmektedir.

İnsanların doğa üzerinde etki doğuran faaliyetleri, aslında insanlığın ilk dönemlerine kadar gitmektedir. Bu etki, kısmen olumlu kısmen olumsuz şekilde baş göstermiştir. Fakat sanayileşme ile birlikte olumsuz etkisi daha büyük bir hal almıştır. Küresel ısınmanın artışı ve sonucunda iklim değişikliğinin ortaya çıkması da bunun sonucunda olmuştur.

Sanayi faaliyetleri, insanların daha kaliteli bir yaşama sahip olması için gerekli ürünleri üretmektedir. Fakat bu üretim sırasında aynı zamanda insanın yaşadığı ekosisteme de zarar verilmektedir. Daha doğa dostu üretim yöntemlerinin kullanılması ve tüketim fazlalığından kurtulmak bir zorunluluktur. Bu noktada devletlere büyük sorumluluklar yüklenmektedir.

Devletlerin bu konuya ilişkin yükümlülüklerinin belirlenmesi, üretim ve tüketim faaliyetlerinin bir düzene oturması ve ikisi arasında sağlıklı bir denge sağlanması açısından önemlidir. Bu yükümlülükler, sadece düzenlenmekle kalmamalı aynı zamanda uygulanabilir olmalıdır.

Toplumsal çabanın ekosistemin korunmasında önemli olduğu kuşkusuzdur. Fakat bu çaba yeterli değildir. Asıl zararı veren teknoloji ve sanayi gibi sektörlerde değişime gidilmesi ile birlikte kayda değer bir sonuca varılabilecektir. Bu sektörlerde değişime gidilmesinin yolu da devletlerin alacağı önlemlerden geçmektedir.

Devletler, kimi zaman ekosistemi korumaya ilişkin önlemleri alma konusunda çekimser davranmaktadır. Zira ekonomik gelişmenin önemsendiği bir dünyada devletler, çevreden çok

¹ Gülin Yücel ve Levent Kurnaz, **Yeni Gerçeğimiz Sürdürülebilirlik**, 1. Basım, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2021, s. 23-24.

kalkınmayı düşünmektedir. Bahsi geçen önlemler, kalkınmanın yavaşlamasına sebep olacağı gerekçesiyle görmezden gelinebilmektedir. Devletlerin bu çekingen tavrı ve ihmalkârlıklarına karşı bireylerin ekosisteme ilişkin haklarının da hukuk vasıtasıyla korunması gerekmektedir. Aksi halde devletler sektörel faaliyetlere herhangi bir sınır olmaksızın devam edilmesine müsaade ederek ekosistemin korunması çabasını boşa çıkaracaklardır.

İnsanların ve ekosistemin devlete karşı korunması için ekosistem(in) hakkı kavramı geliştirilmiştir. Bu hakka göre, herkes ekosistem ile bir ilişki içerisinde ve ekosistemin korunması ve sağlıklı bir şekilde devamlılığını sağlaması konusunda menfaat sahibidir. Bu menfaate aykırı hareket eden herkese karşı hakkın ihlali ileri sürebilecektir.

Çalışmanın ilk bölümünde, çalışma içerisinde kullanılacak temel kavramların çerçevesi çizilecektir. Hak kavramının tanımı, unsurları incelenecektir. Devamında insanın haklarını kendi iradesi doğrultusunda kullanabilmesine karşılık gelen özgürlük kavramı irdelenecek; hak ve özgürlük arasındaki ilişkinin niteliği tartışılacaktır. Sonrasında insan hakları kavramının doğuş süreci ele alınacaktır. İnsan haklarının tarih boyunca geçirdiği evrim doğrultusunda ne gibi özelliklere sahip olduğu, nasıl sınıflandırmalara tabi tutulduğu da bu bölümde yer alacaktır. Son olarak ekosistem(in) hakkının çıkış noktası olan sürdürülebilirlik kavramına yer verilecektir. Kavramın tanımı ve boyutları açıklandıktan sonra çalışmayı ilgilendiren çevresel boyutu detaylandırılacak, sürdürülebilir yaşam ve sürdürülebilir kalkınma hareketleri de açıklanacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, ekosistem kavramının ortaya çıkışı incelenecektir. Ekosistemin tanımı ve kapsamı öncelikle açıklanacaktır. Ekosistemin korunması gerekliliğinin ne şekilde ortaya çıktığı ve sebepleri de irdelenecektir. Bu doğrultuda uluslararası arenada ekosistemin korunması amacını taşıyan ve sürdürülebilir kalkınma kavramını –bu kavramı doğrudan veya dolaylı bir şekilde anarak- hedef haline getiren düzenlemeler de incelenecektir. Bu düzenlemeler öncelikle evrensel düzlemde çalışan Birleşmiş Milletlerin sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin kabul ettiği sözleşme ve diğer tür belgelerden oluşacaktır. Sonrasında bölgesel düzlemde, Türkiye’nin de üye olması ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin insan hakları hukukundaki önemi sebebiyle Avrupa Konseyince yapılan gelişmeler incelenecektir. Diğer bölgesel kuruluşların çalışmaları, konunun kapsamını genişletmek ve dağıtmak anlamına geleceğinden incelemenin dışında bırakılacaktır. Son olarak diğer çevre örgütlerinin çalışmalarına da alan açılacaktır. Bu örgütler, uluslararası alanda faaliyet gösteren ve Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği gibi kuruluşlarla da ilişki içerisinde olan sivil toplum örgütleri arasından seçilecektir. Bu bölümde inceleme konusu yapılan çalışmalar; sürdürülebilirliğe dikkat çeken ve ilerleyen bölümlerde incelenen yargı kararlarında da görüleceği üzere atıfta bulunulan, konuya ilişkin yorumlama yapılırken dayanak yapılan düzenlemelerden seçilecektir. Anlaşılacağı üzere çevreye ilişkin tüm düzenlemelerin, çalışmanın konusu yapılabilmesi nicelik ve nitelik açısından mümkün değildir. Çalışma konusu nezdinde bir sınırlandırma yapılarak incelemeler gerçekleştirilecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, ekosistem(in) hakkı incelenecektir. Öncelikle bu hakkın ortaya çıkmasına sebep olan insan-doğa ilişkisinin önemi üzerinde durulacaktır. Görece daha yaygın olan çevre hakkının, ekosistemin korunması konusundaki yetersizlikleri ifade edilerek ekosistem(in) hakkının çevre hakkından farkı ve hangi eksiklikleri telafi edebilecek nitelikte olduğu, çalışmanın bu bölümünde detaylandırılacaktır. Sonrasında ekosistem(in) hakkının içeriği ve kapsamı tartışılacak, hakkın farklı boyutlarına ilişkin farklı fikirlere de yer verilecektir. Bu hakkın öznesinin ekosistem olduğunu iddia eden düşünürlerin gerekçeleri açıklanacaktır. Yerleşik insan hakları hukukuna göre ise ekosistem(in) hakkının bir insan hakkı olduğu görüşünden hareket ederek hakkın öznesi ve muhatabı hususları irdelenecek, çeşitli özelliklerine göre sınıflandırması yapılacaktır. Hakkın özelliklerinden bahsedildikten sonra bu hakkın veya benzeri nitelikteki hakların ulusal hukuk düzenlerinde ne şekilde yer aldığı örnekleri ile incelenecektir. Bu örnekler, klasik çevre hakkı anlayışından ileri seviyede olan ve ekosistem(in) hakkı görüşünü yansıtan düzenlemelerden seçilecektir.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümü ise tespiti yapılan ekosistem(in) hakkının hak sahipleri tarafından hangi şekillerde ileri sürülebileceğine ilişkin görüşleri içerecektir. Parens patriae doktrini ve kamu güveni doktrininin ekosistemin korunması hususunda devlete yüklediği rol ve kişilere sağladığı teminatlar açıklanacaktır. Birleşmiş Milletlerce kabul edilen Aarhus Sözleşmesi'nin ekosistem(in) hakkının ileri sürülebilmesi açısından sağladığı imkânlar çevresel bilgiye erişim hakkı, çevresel faaliyetlere ilişkin karar alma sürecine katılım hakkı ve yargıya başvuru hakkı olmak üzere üç başlık altında incelenecektir. Bu doktrin ve düzenlemeler ışığında, uygulamada ne şekilde kararlar verildiği de inceleme konusu yapılacaktır. Öncelikle bölgesel örnekler üzerinden birtakım ulusal mahkemelerin ekosistem(in) hakkı konusundaki görüşleri tartışılacaktır. Bu örnekler, yine ekosistem(in) hakkı anlayışını gösteren veya bu hakka ilişkin eleştirileri içeren mahkeme kararları arasından seçilecek, konuyu dağıtmamak amacıyla diğer örneklerle yer verilmeyecektir. Son olarak bir insan hakları mahkemesi olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin konuya ilişkin kararları incelenerek, ekosistem(in) hakkına ilişkin değerlendirme ve yorumlama metotları incelenecektir. Bu inceleme de aynı şekilde ekosistem(in) hakkını farklı noktaları ile inceleyen kararlar üzerinden yapılacaktır. Ekosistem(in) hakkına ilişkin açık tespitler içermeyen kararlar inceleme dışında bırakılacak; böylece çalışmanın konu olarak dağılmasının ve uzamasının önüne geçilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. 1. Hak Kavramı

Hak kavramı, günlük hayatta da sıklıkla karşımıza çıkan bir kavram olup farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Hak, türlü anlamlara gelebilen bir kavramdır. Hukuki anlamda ise hak kavramı gerek özel hukuk gerek kamu hukukunun temel kavramlarından biridir. Hukuk teorisi hakkında bilgi sahibi olabilmek için hak kavramının ne olduğunun tespiti oldukça önemlidir. Bu sebeple hak; unsurları ve nitelikleri yönünden inceleme konusu yapılmaktadır.

Hak kelimesi, Arapça kökenlidir. Arapçada hak kelimesi, hukuk ile aynı kökten gelmektedir. Hatta, Arapçada hukuk kelimesi, hakkın çoğulu anlamında kullanılmaktadır.² Hak kavramının hukukun temeli olduğu, kelimenin kökünden dahi anlaşılmaktadır. Hukuk ve hak kavramları arasındaki bu yakınlık, sadece Arapçaya özgü olmayıp birçok dilde de geçerlidir. Örneğin Latince ius, Fransızca droit, İtalyanca diritto, Almancada recht kelimeleri hem hak hem hukuk kavramlarına karşılık gelmektedir.³ Bu durum, bahsi geçen dillerde, karışıklığı önlemek adına, objektif ve subjektif hak ayrımına gidilmesini zorunlu hâle getirmiştir.

Objektif hak ile kastedilen dilimizdeki karşılığı ile hukukun kendisi iken subjektif hak, “hak” olarak belirttiğimiz kavrama karşılık gelmektedir. Kıta Avrupası ülkelerinde, etimolojik sebeplerle objektif-subjektif hak ayrımı önem arz etse de Türk hukuku açısından böyle bir ayrım yapılması için herhangi bir zorunluluk yoktur. Zira hak ve hukuk kavramları, ayrı kelimelerle ifade edilmektedir.⁴

İngilizcede “right” kelimesi ile ifade edilen hak kavramı, hukukun dışında başka alanlarda da kullanılabilmekte, farklı anlamlara karşılık gelmektedir. Kelime, her şeyden önce “doğru, yanlış olmayan” anlamlarına gelmektedir.⁵ Bunun yanında “solun zıttı olan, sağ” anlamında da kullanılmaktadır.⁶ Hukuki olarak “right” kelimesi, İngilizce sözcüklerde “adalet, mülk sahipliği, gerçek veya kişisel bir menfaat”⁷ gibi anlamları içermektedir.

² Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

³ Kemal Gözler, **Hukukun Temel Kavramları**, 15. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2017, (Temel Kavramlar), s. 153-155.

⁴ M. Emin Emni, “Hak Kavramı”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (12), 2004, s.203-206.

⁵ Serap Bezmez, Richard Blakney ve C.H. Brown, **Redhouse Yeni Elsözlüğü**, İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık Eğitim Ticaret A.Ş., 2012, s. 382.

⁶ Serap Bezmez, Richard Blakney ve C.H. Brown, **Redhouse Yeni Elsözlüğü**, İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık Eğitim Ticaret A.Ş., 2012, s. 382.

⁷ Henry Campbell Black, **Black’s Law Dictionary**, St. Paul: West Publishing Co., 1990, s. 1486.

Hukuki anlamına gelene kadar kelimenin birçok anlamı ile yerleşik olduğunu İngilizcede olduğu gibi Türkçede de görmekteyiz. Hak kavramının Türkçede karşıladığı çeşitli anlamlar bulunmaktadır. Öncelikle gerçek, sabit olan, doğruluk, hakikat, yasallık gibi anlamlara gelmektedir.⁸ Gündelik dilde, sosyal alanlarda bu anlamları ile kullanımına sıklıkla rastlanmaktadır. Kişilerin, “bir şeye hakları olduğunu” belirterek eylemlerini güvence altına aldıkları çokça görülmektedir. Bu kullanım, hakkın genel ve tekdüze anlamı olup hak kavramını hukuki anlamından daha sığ bir hâle getirmektedir.

Kelimenin Türk Dil Kurumunca belirlenmiş anlamları da şöyledir: “Adalet. Adaletin, hukukun gerektirdiği veya birine ayırdığı şey, kazanç. Dava veya iddiada gerçeğe uygunluk, doğruluk.”⁹ TDK’nin “hukukun gerektirdiği şey” şeklindeki tanımından, hakkın ancak hukuk kuralları tarafından kişilere verildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu haliyle hak, aslen hukuk alanına ait olan bir kavramdır, denebilir.

Hukukta hak kavramı, diğer alanlarda da olduğu gibi, tek bir tanıma sahip değildir. Doktrinde, yazarların teorileri doğrultusunda hak kavramına farklı özellikler atfedilmektedir. Hukuk felsefecileri tarafından da hakkın varlık sebebi tartışılmakta, böylece hakka ilişkin farklı tanımlar da karşımıza çıkmaktadır. Hakka ilişkin doktrinde kabul edilen teorilerin başlıcaları; irade teorisi, menfaat teorisi ve bu ikisini ortak bir noktada birleştirmeyi amaçlayan karma teoridir.¹⁰ Hak kavramının hukuki tanımına ulaşabilmek için teorileri incelemek, düşünürlerce hakkın kapsamını kavramak gerekmektedir.

Bu noktada karşımıza ilk çıkan teori, irade teorisidir. Buna göre hak, iradi bir yetki olarak tanımlanmaktadır. Hak, bir iradenin başka bir irade üzerindeki etkinliğidir. Kişiler, irade sahibi oldukları kadar hak sahibi sıfatını haizlerdir. İradeleri doğrultusunda haklarını ileri sürebilmeleri mümkündür.

İrade teorisi, irade kudretinin insanlara hukuk tarafından değil de tabiat tarafından verildiği belirtilerek eleştirilmektedir. Keza irade teorisinin kabulü hâlinde akıl hastası olması sebebiyle irade kudretinden yoksun olan bir kişi hak sahibi olamayacaktır. Bu sebeple kişiler, iradelerinin rolü olmaksızın bir hak kazanamamaktadır. Bu durum, hukuk kuralları ile çelişmektedir. Nitekim akıl sağlığından yoksun kişiler de hak sahibi olabilmekte, kişiler iradeleri dışında da belli hakları kazanabilmektedir. Örneğin kişiler, mirasçı sıfatını irade dışı kazanmaktadırlar. Dolayısıyla hak ancak kanun koyucunun iradesinin üstünlüğünden kaynaklanabilir.¹¹

Bir diğer teori olan menfaat teorisine göre ise hak, hukukça korunan maddi ve manevi menfaatler bütünüdür. Hak, sadece hak sahibinin menfaatini ilgilendiren durumlarda söz konusu

⁸ Sevan Nişanyan, **Nişanyan Sözlük**, İstanbul: Liberus Yayınları, 2022. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://www.nisanyansozluk.com/>.

⁹ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

¹⁰ Adnan Güriz, **Hukuk Başlangıcı**, 17. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016, s.49-52.

¹¹ Güriz, s.49.

olabilecektir. Lakin bu teori de menfaatin sona erip hakkın devam ettiği durumlar ile hak olmadan ileri sürülebilen menfaatleri açıklayamaması sebebiyle eleştiriye tabi tutulmaktadır. Örneğin kanun koyucu her ne kadar kişilere çevrenin korunmasıyla ilgili subjektif bir hak tanımamışsa da kişinin yaşadığı çevrenin korunmasında menfaati vardır. Nitekim Çevre Kanunu gibi düzenlemelerle bu koruma sağlanmaktadır. Dolayısıyla her menfaatin hukuken korunmadığını, sadece hukukça korunan menfaatlerin hak sayılabileceğini söylemek yeterli olacaktır.¹²

Son teori olan karma teori, Georg Jellinek tarafından irade ve menfaat teorilerinin uzlaştırılması yolu ile geliştirilmiştir. Buna göre hak, irade kudreti tanınmış kişinin korunan menfaatleridir. Dolayısıyla hem irade hem menfaat, bu teoriye göre hakkın unsurudur. Bu şekliyle, iki teoriye karşı getirilmiş eleştirilerin önüne geçilmiştir. Zira hakkın unsuru olan menfaati koruyacak iradenin, menfaatin bizzat sahibine ait olması zorunlu değildir. Farklı bir iradenin, örneğin kanun koyucunun iradesinin, kişilere ait menfaatleri koruyucu düzenlemeler yapabilmesi mümkündür. Böylece irade sahibi olmayanların da (akıl hastaları gibi) hak sahibi olmaları mümkün hâle gelmekte, irade teorisinin açığı kapanmaktadır.¹³

Günümüzde hak kavramına ilişkin karma teori kabul edilmektedir. Hakkın, hukukça korunan ve sahibine korunma yetkisi veren menfaat olduğu söylenmektedir.¹⁴ Bu menfaatler hakkın konusunu oluşturmaktadır. Hangi menfaatlerin hukuken korunacağı, kanun koyucu tarafından belirlenmektedir. Menfaatlerin korunması ve hakların düzenlenmesi, bu haliyle kanun koyucunun iradesine bağlıdır.

Hak sahipliğinden bahsedebilmek için bir hukuki düzenlemenin varlığı da zorunludur. Hukuki düzenlemenin varlığı hâlinde bu menfaatlerin haklar aracılığıyla ileri sürülebilmesi mümkün olacaktır.¹⁵ Hakkın ihlali durumunda ise menfaati ihlal edilen kişi, zararının giderilmesini yargı organlarından talep edebilecektir. Dolayısıyla bir kişinin bir konuda menfaat sahibi olması yeterli değildir. Hukuki düzenlemeler uyarınca hak sahibi olması gerekmektedir ki bu menfaatleri korunabilsin.

Hak; karma teorisinin de kabul edilmesiyle birlikte, üç unsurdan oluşmaktadır. Bu unsurlar: irade, menfaat ve kişidir. Bu unsurların bir arada mevcut olması hâlinde bir hakkın varlığından bahsedilebilecektir.¹⁶ Bir hakkın ihlal edildiği iddiasıyla yargı yoluna gidilmesi ya da hakkın kullanılması için bir talepte bulunulması durumunda öncelikle bu talebin bir hakka dayanıp dayanmadığının tespiti gerekmektedir. İleri sürülen talep konusunun hakkın unsurlarını içerip

¹² Güriz, s. 50.

¹³ Güriz, s. 49-52.

¹⁴ M. Kemal Oğuzman ve Nami Barlas, **Medeni Hukuk**, 23. Basım, İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2017, s. 139-141.

¹⁵ Zafer Gören, “Temel Hakların Düzenlenmesi ve Somutlaştırılması”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19(38), 2020, s. 5-6.

¹⁶ Güriz, s. 51.

içermediği değerlendirilerek talebin haklı olup olmadığı anlaşılabilecektir. Hakkın unsurları bu açıdan önem arz etmektedir.

Hakkın ilk unsuru iradedir. İrade, sözlük anlamına göre bir şeyi yapıp yapmama konusunda kendi kendine karar verebilme ve bunu uygulama gücüdür.¹⁷ Hakkın bir unsuru olarak irade, kişilerin sahip oldukları hakları diğer kişilere veya devlete karşı kabul ettirebilme gücüdür. Hakkın ihlali durumunda irade unsuru devreye girmekte ve kişi, yargı organlarından bu ihlalin tespiti ve giderilmesi hususunda taleplerde bulunabilmektedir.¹⁸

İrade unsurunun varlığından bahsedilebilmesi ve hakkın kullanılması için talepte bulunabilme gücüne sahip olmak gerekmektedir. Engelliler, çocuklar ya da akıl hastalığına sahip olanlar gibi kişiler, irade sahibi değildirler. Fakat bu durum, hak sahibi olmadıkları anlamına gelmemektedir. Zira irade sahibi olması gereken, her hâlükârda, hakkın sahibi değildir. Kanun koyucunun iradesi, hakkın varlığından bahsedebilmek için yeterlidir.

İrade unsuru, tek başına yeterli değildir. Hakkın bir diğer unsuru da menfaattir. Menfaat; şahsi kazanç ya da çıkar anlamlarına gelmektedir.¹⁹ Hak da hukuk tarafından korunan bir menfaattir. Kişilerin çıkarlarını teminat altına alan ve bu çıkarlara yapılan müdahaleleri de ortadan kaldırmaya yarayan, haktır.

Her menfaat bir hak teşkil etmese de her hak en az bir menfaat içermektedir.²⁰ Bir hakkın birden fazla menfaati koruması da mümkündür. Hakların teminat altına aldığı menfaatler, hakkın türüne göre değişkenlik gösterebilmektedir. Dolayısıyla olayın niteliğine göre menfaatin ne olduğunun özel olarak değerlendirmesi yapılabilecektir. Önemli olan bu menfaatin, kişiye iyilik sağlıyor olmasıdır. Bu iyiliğin maddi olması bir zorunluluk değildir. Kişiye sağlanacak manevi yararlar da kişilerin hukukça korunan menfaatlerinden olabilir.²¹

Hakkın üçüncü ve son unsuru, kişidir. Kadın ve erkeğe verilen ad, şahıs, şahsiyet gibi anlamları olan kişi kelimesi, sözlük anlamı itibarıyla insan kelimesini karşılamaktadır.²² Hukukta ise kişi, kısaca hak sahibi olan varlıktır.

Hukuk düzeni, hakkın kendisini düzenlerken bu hakka sahip olacak kişileri de belirlemektedir. Hak sahibi olacak kişiler de kanun koyucunun iradesindedir. Kişiler, sadece insanlardan ibaret değildir. İnsanlar, gerçek kişiler olarak adlandırılmakta ve hak sahibi olan asıl kişiler olarak kabul edilmektedir. Fakat insanlar dışında belli bazı kişi veya mal gruplarına da hak

¹⁷ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

¹⁸ Kemal Gözler, **Hukuka Giriş**, 10. Baskı, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2013, (Hukuka Giriş), s. 410.

¹⁹ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

²⁰ Gözler, Hukuka Giriş, s. 397.

²¹ Gözler, Hukuka Giriş, s. 397-401.

²² Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

sahibi olabilmeleri için kişilik tanınmıştır. Bu kişilere de tüzel kişi denmektedir.²³ Gerçek kişiler ve tüzel kişiler, hakkın kişi unsurunu oluşturmaktadır.

Gerçek kişiler, hak sahibi olan insanlara karşılık gelmektedir. Yaşadığımız dönemde tüm insanlar, aynı derecede hak sahibi sayılmaktadır. Fakat hukuk tarihi boyunca her insan, hak sahibi olarak nitelendirilmemiştir. Eski çağlarda örneğin kadınların, çocukların, kölelerin, engellilerin ve yabancıların kişi sayılmadığı hukuk metinlerinden anlaşılmaktadır.²⁴ Dolayısıyla kişi sayılmayan bu gruplar hak sahibi de olmamıştır. Fakat günümüzde tüm insanlar hukuken gerçek kişi sayılmaktadır. Herkes, eşit şekilde haklara sahiptir.²⁵

Gerçek kişi olabilmenin cinsiyet, ırk, dil gibi özelliklere bağlı bir şartı bulunmamaktadır. Fakat Türk Medeni Kanunu'na göre; hukuken gerçek kişi olabilmek için sağ ve tam şekilde doğmak gerekmektedir. Sağ ve tam doğan her insan, bir gerçek kişidir. Bu şartın sağlanması durumunda kişilik, geriye dönük olarak kazanılmış olacaktır. Nitekim gerçek kişiler, anne rahmine düştüğü andan itibaren geriye dönük olarak da medeni hakları haizdir.²⁶

Sadece insanların değil belli farklı oluşumların da hak sahibi olabileceği düşüncesi çok eskiye dayanmamaktadır. Bu fikrin yerleşebilmesi, insanların ortak bir amaç için bir araya gelerek hareket etmesi ve toplu çalışmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu toplanma ya da örgütlenme eylemi sonucunda meydana gelen oluşumun hukuki sorumluluk yüklenebildiğini gösterebilmesi ve hak sahibi olabilmesi için bu oluşumlara bir kişilik verilmesi gerekmiştir. Bu oluşumlara tüzel kişi denmektedir.²⁷

Sürekli bir amacı olan, örgütlenmiş ve kendisini meydana getiren bireylerden ayrı bir kişiliği olan her kişiye tüzel kişi denmektedir.²⁸ Tüzel kişilerin kişiliğini açıklamayı amaçlayan başlıca dört farklı teori bulunmaktadır: farazi kişilik teorisi, gerçek kişilik teorisi, amaç kişiliği teorisi ve soyutlama teorisi.

Farazi kişilik teorisi; kanun koyucular tarafından aslen hak sahibi olmayan kişi veya mal topluluklarına insanlar gibi kişilik verildiğini ileri sürmektedir. Zira bu teoriye göre sadece insanlar kişi niteliğine sahip olabilmektedir. Başka gruplara kişilik verilmesi ancak bir varsayım olarak sayılabilecektir.²⁹

Gerçek kişilik teorisi, kişi veya mal topluluklarının da toplumda var olan canlılar olduğunu ifade etmektedir. Bu teoriye göre bu topluluklar hâlihazırda kişiliğe sahip oldukları için kanun

²³ M. Kemal Oğuzman, Özer Seliçi ve Saibe Oktay Özdemir, **Kişiler Hukuku**, 16. Basım, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2016, s. 2.

²⁴ Ömer Ergün, "Kişi Kavramı ve Çeşitleri", **Dicle Üniversitesi Adalet Meslek Yüksekokulu Dicle Adalet Dergisi**, 1(1), 2017, s. 7.

²⁵ Ergün, s. 6-8.

²⁶ 2001 Tarihli, 4721 Sayılı, Türk Medeni Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 24607, 8 Aralık 2001.

²⁷ Ergün, s. 9.

²⁸ Oğuzman, Seliçi ve Oktay Özdemir, s. 262.

²⁹ Oğuzman, Seliçi ve Özdemir, s. 265-266.

koyucunun onlara bir kişilik verdiğinden bahsedilemeyecektir. Kanun koyucu ancak onların var olan kişiliklerini tanımaktadır.³⁰

Amaç kişiliği teorisine göre tüzel kişilik tanınan bu topluluklar belli bir doğal iradeye sahip değildir. Yine de ortak bir amaç doğrultusunda hareket eden organlara sahiplerdir. Bu organların iradesi bulunmaktadır. Organların iradesi, topluluğun kendisine izafe edilmekte, böylece bu topluluklar da kişilik sahibi olmaktadır.³¹

Son olarak soyutlama teorisi ise tüzel kişilik diye bir gerçek olmadığını iddia etmektedir. Tüzel kişilik, bu teorinin savunucularına göre sadece soyut bir kabulden ibarettir.³² Tüzel kişiliklerin varlığının farklı bir şekilde temellendirilmesine de gerek bulunmamaktadır.

1. 2. Özgürlük Kavramı

Özgürlük; herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama durumu olarak tanımlanmaktadır.³³ Özgür olmak, insanların kendi iradeleri dışındaki herkes ve her şeyden bağımsız karar verebilmesidir.³⁴

Kural olarak herkes özgür hareket edebilmektedir. İradesine göre karar verebilme, kendi davranışlarını istediği şekilde yönlendirebilme hakkına sahiptir.³⁵ Hukuk, kişilerin istediği gibi davranması durumunda ortaya çıkabilecek kaosu engellemek ve kurallar ile toplumsal yaşamı düzenlemek amacıyla getirilmiş bir kurallar ve haklar bütünüdür.³⁶ Bu kural ve haklar, yapılması ve yapılmaması gerekenleri düzenler. Böylece toplumsal yaşamın bir aksaklık olmadan süregelmeye amaçlanmaktadır. Bir aksaklık meydana gelmesi durumunda, hukuk kurallarına uymayanlar, devletin yaptırım gücüyle karşı karşıya kalmaktadır.³⁷ Kişilerin eylemleri, hukuk kurallarına uygun olmadığında cezalandırılabilir. Bu durum, herkesin özgür olması kuralının bir istisnasıdır. Bu istisna, yine insanların haklarını korumak amacıyla getirilmiştir.

Hukukta özgürlüğe ilişkin iki farklı tutum söz konusudur. Bunlar, liberal hukuk devletinin tutumu ve sosyal hukuk devletinin tutumu olarak adlandırılmaktadır.³⁸

Liberal hukuk devletlerinde; bireycilik anlayışı esastır. Bu anlayışa göre özgürlük; bireylerin diğer bireylere ve devlete karşı hukuki güvenliğinin sağlanması amacıyla kişilere verilmektedir. Bu

³⁰ Oğuzman, Seliçi ve Özdemir, s. 265-266.

³¹ Oğuzman, Seliçi ve Özdemir, s. 265-266.

³² Oğuzman, Seliçi ve Özdemir, s. 265-266.

³³ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

³⁴ Murat Atan, Emre İkinci ve İlker Karakoyunlu, “Özgürlük ve Hak Kavramlarının Çatışan Doğası: Özgürlük Hakkı ve Hak Özgürlüğü Görüşleri”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, (54), 2023, s. 132.

³⁵ Yusuf Şevki Hakyemez, “Temel Hak ve Özgürlüklerde Objektif Sınır Kavramı ve Düşünce Özgürlüğünün Objektif Sınırları”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 57(2), 2002, s. 19.

³⁶ Kemal Gözler, **İnsan Hakları Hukuku**, 2. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi, (İnsan Hakları), 2018, s. 70.

³⁷ Atan vd., s. 137.

³⁸ Doğan Özlem, “Ahlakta, Hukukta ve Siyasette Özgürlük Kavramı Üstüne”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 72(1), 2014, s. 92.

devletlerde düşünsel ve bedensel olmak üzere iki tür özgürlük söz konusudur. İfade özgürlüğü, düşünsel özgürlüklere; seyahat özgürlüğü de bedensel özgürlüklere örnek olarak gösterilebilir.³⁹

Sosyal hukuk devletlerinde ise bireylerden önce toplum gelmektedir. Toplumsal refahın sağlanması ilk amaçtır. Bu devletlerde kişilerin, toplumlardan daha fazla özgürlüğe sahip olması bir tehlike olarak görülmektedir. Hukuk kuralları, toplumun çıkarına bireysel özgürlüklerin sınırlandırılması şeklinde düzenlenmektedir. Sosyal hukuk devletleri, kamusal özgürlükler getirerek, eşitsizliklerin de önüne geçmeyi hedeflemektedir. Sendikalaşma özgürlüğü bunlardan biridir.⁴⁰

Hak ve özgürlük, kişilerin iradelerinin birer sonucu olduğundan bu iki kavram bir ilişki içerisinde, birbirleriyle etkileşimdedir. Özgürlük, bireysel taleplerden oluşsa da haklar, toplumun tüm üyelerini ilgilendirmektedir. Dolayısıyla birey-toplum çatışması, hak ve özgürlük çatışmasına da yol açmaktadır.⁴¹

1. 3. Hak ve Özgürlük Kavramı Arasındaki Bağlantı

Kişiler, özgürlüklerini kullanırken sahip oldukları hakları kullanmaktadırlar.⁴² Özgür olmak, bu hakların, hiç kimseye veya hiçbir şeye bağlı olmaksızın kullanılması anlamına gelmektedir. Kişiler haklarını, özgür oldukları müddetçe kullanma fırsatına sahiplerdir denilebilir. Özgürlüğün hak ile olan ilk bağlantısı budur.

Bunun yanında; kişiler özgürlüklerini kullanırken diğer kişilerin haklarını ihlal edemezler. Bir kişinin özgürlüğü, bir diğerinin hakları tarafından sınırlandırılmıştır. Böylece, hak ve özgürlükler arasındaki ilişkinin birey ve toplumu anlamaktan geçtiği söylenebilecektir.⁴³

J. Dabin'in ortaya attığı Robinson Parabolü, hak ve özgürlük arasındaki farkı Robinson Crusoe ve Cuma karakterleri üzerinden anlatmaktadır. Buna göre Robinson Crusoe, adada yalnız yaşamaktayken özgürlüğünü sınırsız olarak kullanmaktadır. Adaya Cuma'nın gelmesi, hak kavramını ortaya çıkarmıştır. Robinson Crusoe artık özgürlüğünü sınırsız kullanamamakta ve Cuma'nın hakları doğrultusunda hareket etmek zorundadır.⁴⁴

Özellikleri gereği, hak ve özgürlük bir çatışma içindedir. Bunun en önemli göstergesi; bir hakkın, bir özgürlüğün kullanılması yoluyla ihlali durumunda kişinin bir ceza ile karşılaşmasıdır. Bu kavramların çatışması oldukça normaldir. Hukuk, bu kavramlar arasındaki dengeyi korumak için ortaya çıkmıştır.⁴⁵

³⁹ Özlem, s. 91-92.

⁴⁰ Özlem, s. 91-92.

⁴¹ Atan vd., s. 131

⁴² Gözler, İnsan Hakları, s. 70.

⁴³ Atan vd., s. 133.

⁴⁴ Gözler, İnsan Hakları, s. 70.

⁴⁵ Atan, Ekinci ve Karakoyunlu, s. 137-138.

1. 4. İnsan Hakları Kavramı

İnsan hakları, tüm insanların sadece insan olmaları dolayısıyla, herhangi bir ayırım olmaksızın sahip oldukları haklardır.⁴⁶ Bu haklar, diğer tüm haklardan daha üstündür. Ulusal ve uluslararası anlamda devletlerce insan haklarının gözetilmesi gerektiği, aksi durumun bir geri kalmışlık olduğu kabul edilmiştir. Bu sebeple insan hakları, tüm hakların önüne geçmiştir.⁴⁷ İnsan hakları sayesinde insanlar, devletlere karşı bir güvenceye sahip olmakta ve bu haklarını ileri sürebilmektedir.⁴⁸

İnsan hakları düşüncesi, insanlığın en eski dönemlerinden itibaren var olmuş, çağlar boyu gelişme göstermiş bir düşüncedir. MÖ 539 yılında Babil'in fethedilmesi üzerine Kral Kiros tarafından hazırlanan Kiros Silindiri, tarihin ilk insan hakları metni olduğu söylenmektedir.⁴⁹ Metinde, Babil'in ele geçirilmesinin getirdiği huzur, adalet ve düzenden övgüyle bahsedilmektedir.⁵⁰ Babil'in fethi sonrasında halkın barış içinde, bir boyunduruk altında olmadan yaşayacağı ifade edilmektedir. Metin, bu barış halini yöneticilerin sorumluluklarını ortaya koyarak garanti altına almaktadır. Bu konuda halkların haklarından bahsetmektedir.⁵¹ Halkların haklarından bahsedilmiş olması Kiros Silindiri'nin kolektif bir niteliğe sahip olduğunu da ortaya koymaktadır.

Kiros Silindiri, devletin müdahale etmemesi gereken alanları çizmekte, devlet görevlilerinin yükümlülüklerini saymaktadır. Bunun yanında görevlilerin yükümlülüğü olmayan fakat şehre güzellik getiren edimleri de ayrıca düzenlemektedir.⁵²

Kimi düşünürlerce kolektif hakları düzenlemesi ve diğer insan hakları metinleri ile çelişir nitelikte hükümler içermesi sebebiyle Kiros Silindiri, bir insan hakları metni olmaktan uzaktır. Fakat bir diğer görüşe göre bu metin ilk insan hakları bildirisi olarak kabul edilmektedir.⁵³

Roma hukukunda durum, teorik anlamda modern insan hakları anlayışına daha yakındır. Zira Roma hukukunda da hak ve kişi kavramları yer almaktadır. Kişi, hak ehliyetine sahip olan bireyler olarak tanımlanmıştır.⁵⁴ Fakat Roma hukukunda, oldukça sınırlı sayıda birey hak ehliyetine sahip sayılmıştır. Çünkü insan olmak hak ehliyetine sahip olmanın tek şartını oluşturmamıştır. Örneğin köleler ve kadınlar hak ehliyetine sahip kişiler arasında sayılmamıştır.⁵⁵ Bu gruptaki bireylerin,

⁴⁶ Hüsamettin İnaç ve Betül Yazıcı, "Kavramsal ve Kuramsal Boyutlarıyla İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğüne Sosyo-Politik Bir Bakış", **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, (70), 2018, s.132.

⁴⁷ İnaç ve Yazıcı, s.134-135.

⁴⁸ Yıldırım Torun, "İnsan Hakları", **Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, (16), 2007, s. 417.

⁴⁹ Neyire Akpınarlı, "Kiros Silindirinin İnsan Hakları Hukuk Tarihi ile Sınava ya da İnsan Hakları Hukuk Tarihinin Kilos Silindiri ile Sınava", **İnsan Hakları Yıllığı**, 36, 2018, s. 15.

⁵⁰ Akpınarlı, s. 2-8.

⁵¹ Akpınarlı, s. 2-8.

⁵² Akpınarlı, s. 6-22.

⁵³ Akpınarlı, s. 6-22.

⁵⁴ Özcan Karadeniz Çelebican, **Roma Hukuku**, 17. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi, 2014, s. 123-124.

⁵⁵ Karadeniz Çelebican, s. 123-125.

Roma döneminde insan haklarına sahip olduğundan söz edilebilmesi mümkün değildir. Antik Roma, bu yönüyle günümüz insan hakları anlayışından ayrılmaktadır.

Antik Yunan'da ise yurttaşlık, insan haklarının merkezindeydi. Zira toplumsal ve siyasal yaşamın merkezi, günümüzde şehirlere karşılık gelen polislerdi. Dolayısıyla, polisin üyesi olan politesler yani yurttaşlar, hukuki anlamda kişi olarak kabul edilmekteydi.⁵⁶ Yurttaş olmayanlar kişi olmadıkları gibi hak sahibi de değillerdi.⁵⁷ Bu özelliği ile Antik Yunan'da insan hakları durumunun Roma hukukundaki ile benzerlik gösterdiği söylenebilecektir.

Sofizm akımının ortaya çıkışı, Antik Yunan'da insan hakları hukukunun yurttaş kavramından daha geniş bir alana yayılmasına önayak olmuştur. Sofistler; insan, her şeyin ölçüsüdür anlayışıyla hareket etmişlerdir.⁵⁸ Felsefelerinin temelinde insan yatmaktadır. Bundan hareketle insan olmanın, yurttaş olmak kadar değerli olduğunu dile getirmişlerdir.⁵⁹ Her ne kadar tam anlamıyla insan hakları düşüncesine ulaşılammış olsa da sofistlerce insanın odak noktası yapılması önemli bir gelişmedir.⁶⁰ Zira bu şekilde günümüzdeki insanın insan olması sebebiyle haklara sahip olduğu düşüncesine yaklaşmış olmaktadırlar.

İngiltere'de ise insan haklarına ilişkin gelişmelerin temeli 1215 yılında atılmıştır. Çünkü bu dönemde Magna Carta'nın kabulü ile birlikte devlet lehine olan özgürlükler ilk kez sınırlandırılmıştır. Kral ve devlet yetkililerinin keyfiliğinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Derebeylerin mali yükümlülüklerine ilişkin keyfi düzenlemeler yapılmasına karşı büyük bir adım olmuştur. Çıkış noktası mali yükümlülükler olan belge, ağırlıkla vergiye ilişkin düzenlemeler getirmişse de kişi hak ve sorumluluklarının, devlet yetkilileri karşısında korunmasını sağlamıştır. Kral, yetkilerinin bir kısmından, Magna Carta uyarınca, feragat etmiştir. Bu sebeple de tam adıyla Magna Carta Libertatum, yani Büyük Özgürlükler Sözleşmesi, olarak adlandırılmaktadır. Belge, kimi kaynaklarca, tüm bu özellikleri göz önünde bulundurularak, insan hakları düşüncesinin ilk kez uygulama alanı bulduğu belge olarak kabul edilmektedir.⁶¹

Çağımızda kabul gören insan hakları teorisi, eski dönem anlayışlarının oldukça üzerinde, daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir düşünceye dayanmaktadır. Bu düşünce, 17. yüzyıl sonundan itibaren yaşanan gelişmeler sonucunda yerleşik hâle gelmiştir.⁶²

⁵⁶ Fatih Türe, "İnsan Haklarının Normatif Kökeni", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (32), 2014, s. 150-151.

⁵⁷ R. Burçin Yavuz, "Antik Yunan'da Yurttaş Olmak ya da Olmamak: Polisin İki Yüzü", **Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 12(24), 2023, s. 24-29.

⁵⁸ Türe, s. 151.

⁵⁹ Türe, s. 151.

⁶⁰ Türe, s. 151-152.

⁶¹ Aslan Şahingöz, "Avrupa'da İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi", **EURO Politika**, (17), s. 91.

⁶² Modern anlamda insan hakları anlayışının ilk olarak 1215 tarihli Magna Carta'da yer aldığı kabul edilmektedir. Bunun sebebi, modern anlamda insan haklarının önceliğinin mutlak monarşiyi sınırlamak olmasıdır. Magna Carta sonrası yapılan hukuki düzenlemelerde de mutlak monarşinin yetkisini sınırlamak amacıyla ciddi yasaklar getirildiği görülecektir. Bununla birlikte 17. yüzyılın sonunda kabul edilen Habeas Corpus Kanunu ve İngiliz Yurttaş Hakları Bildirgesi, insan haklarının doğuştan kazanıldığını dile

İnsan hakları, modern felsefenin ürünlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Toplumcu anlayıştan bireyci anlayışa geçilmesi, rasyonalist düşüncenin yaygınlaşması, insan onurunun korunmaya ve saygı duymaya değer bir kavram olduğunun kabul edilmesi ile birlikte modern insan haklarından söz edilmeye başlanmıştır.⁶³ Başta Avrupa ülkeleri ve Amerika olmak üzere, insan hakları üzerine çeşitli belgeler düzenlenmiştir. Bu belgeler, modern insan hakları düşüncesinin temelini atmaktadır.

İngiltere’de Magna Carta’nın ilan edilmesi sonrasında, insan haklarına ilişkin gelişmeler durmaksızın devam etmiştir. Magna Carta, Kral karşısında parlamentoyu güçlendirmiş ve kalıcılığını artırmıştır. Bunun üzerine İngiltere’de siyasi konjonktürde değişiklikler yaşanmıştır. Kral ise otoritesini mutlaklaştırmak ve parlamentonun gücünü azaltmak için çabalamıştır.⁶⁴

Bu siyasi süreç içerisinde parlamento; birtakım hukuki düzenlemeler ile kendi gücünü teminat altına almaya çalışmıştır. 1628 yılında Haklar Bildirisi, 1679 yılında Habeas Corpus Kanunu yayımlanmıştır. Bu düzenlemeler, kralın yetkisinin zayıflamasına yol açmış olduğu gibi İngiltere’deki iç savaşların daha da kızışmasına sebep olmuştur.⁶⁵

1689 yılında ise kral değişimlerinin yarattığı boşluktan yararlanmak ve böylece mutlak monarşiyi bertaraf etmek amacıyla İngiliz Yurttaş Hakları Bildirgesi yayımlanmıştır. Bu belge, monarşiyi oldukça sınırlayıcı bir metin olarak tarihe geçmiştir. Nitekim Bildirge’ye göre kralın keyfi olarak; ülkeden çıkması, kanunlarda değişiklik yapması, vergi ve asker toplaması yasaktır. Bu yasaklamalar, İngiltere burjuvasının büyümesini ve dolayısıyla Britanya İmparatorluğunun da büyümesini sağlamıştır.⁶⁶ Bu büyüme, insan hakları metnlerinin uluslara katkısının yadsınamaz olduğunu göstermesi açısından önemli bir örnektir. İnsan hakları metinleri, sadece bir hukuki düzenleme değildir. Zira bu metinler; güvenlik, eşitlik, mülkiyet gibi kavramları kullanarak insan haklarının hukuk platformu dışında ekonomi, siyaset gibi birçok farklı platforma da yayılmasını sağlamaktadır.⁶⁷ Böylece insan hakları metinleri, devletlerin her anlamda gelişmelerine katkı sağlamaktadır.

18. yüzyıla gelindiğinde ise insan haklarına ilişkin iki büyük gelişme yaşanmıştır. Bunlardan ilki Amerika’nın Britanya İmparatorluğu’na karşı bağımsızlık ilan etmesidir. Amerika Birleşik Devletleri’nin kuruluş metni olan Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776 yılında, Kurucu Babalar

getirerek modern insan hakları anlayışını ortaya koymaktadır (Gülistan Başcı, “1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanının 1215 Magna Carta ile Anayasacılık ve İnsan Hakları Açısından Karşılaştırılması”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (46), 2021, s. 229-230).

⁶³ Murat Satıcı, “Hak ve Özgürlük Ütopyası Olarak “İnsan Hakları”: Felsefi ve Eleştirisi”, **Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, (2), 2015, s. 4-16.

⁶⁴ İbrahim Çağrı Erkul, “İngiliz Parlamentosu’nun Mutlak Monarşiyeye Karşı Güç Kazanma Sürecinin Analizi”, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 14(2), 2015, s. 133-138.

⁶⁵ Erkul, s. 145-148.

⁶⁶ Erkul, s. 142-147.

⁶⁷ Torun, s. 422.

olarak anılan temsilciler tarafından imzalanmıştır. Bildirge, On Üç Koloni'nin bağımsız olduğunu ve Britanya Sömürgesi olmaktan çıktığını ilan etmiştir.⁶⁸

Bildirge, dönemin Virginia valisi Thomas Jefferson tarafından yazılmıştır. Her bir koloninin bağımsız ve özgür olduğu ifade edilerek Amerika Birleşik Devletleri adlandırması yapılmıştır. Metinde ayrıca tüm insanların; yaşam, özgürlük ve mutluluk arayışı hususunda doğal bir hakka sahip olduğu belirtilmiştir.⁶⁹ Yöneticilerin ancak yönetilenlerin rızası doğrultusunda yönetme hakkının olduğu, bildirgede yer alan önemli düzenlemelerden bir diğeridir. Zira bildirgeye göre, hükûmetin görevi vatandaşların haklarını korumaktır. İngiliz Yurttaş Hakları Bildirgesi ile benzer şekilde vergi keyfiyetinin önüne geçilmesi de bildirgenin amaçlarından bir diğeridir. İki metin, bu anlamda aynı amaçları gütmektedir.⁷⁰

18. yüzyılda yaşanan bir diğer önemli gelişme, Fransa topraklarında meydana gelmiştir. Aydınlanma düşüncesinin yaygınlaşması ve toplum sözleşmesi kavramının benimsenmesi, 1789 tarihli Fransız Devrimi'ni körüklemiştir. Devrim, mutlak monarşinin elindeki gücü alarak parlamentoya aktarmayı hedeflemiş bir harekettir. Başarıyla sonuçlanan bu hareket, yarattığı ilkeler ile tüm Avrupa'yı etkilemiş, evrensel bir insan hakları hukukunun ortaya çıkmasında da etkili olmuştur.⁷¹

Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi⁷², her insanın hakları bakımından özgür ve eşit doğduğunu ve bu şekilde de yaşadığını ifade etmektedir (FİYHB Madde 1). Bildiri; ulusal egemenliğin üstünlüğünü kabul etmektedir (FİYHB Madde 3). Ayrıca masumiyet karinesi (Madde 9), inanç özgürlüğü (FİYHB Madde 10), ifade özgürlüğü (FİYHB Madde 11), kamudan hesap sorma hakkı (FİYHB Madde 15) ve mülkiyet hakkı (FİYHB Madde 17) gibi hak ve özgürlüklere de yer vermektedir.

Bildirinin adında yurttaş kelimesinin geçiyor olması, uygulamada, bu hak ve özgürlüklerin yurttaşlar için korunması ve uygulanmasını teminat altına aldığını göstermektedir. Fakat bu durum, bildirinin yurttaşlar ve diğerleri arasında ayrım yaptığı anlamına gelmemektedir. Bildiri aynı zamanda insan hakları bildirisi olduğunu da ifade etmektedir. Zaten metinde yer alan hak ve özgürlüklerin sahibinin “her insan” olduğu da hükümlerin kaleme alınış şekline anlaşılmaktadır. Dolayısıyla metin; ulusal bir düzenleme olduğu kadar evrensel olma özelliği de taşımaktadır.⁷³

⁶⁸ Levent Arslan ve Sezgin Yıldız, “Amerika Kıtasında Kolonizasyon ve Birleşik Devletlerin Kuruluşu”, **Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi**, 6 (Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), 2023, s. 251-252.

⁶⁹ Arslan ve Yıldız, s. 252.

⁷⁰ Thomas Jefferson vd., Amerika Birleşik Devletleri Anayasal Metinleri (Çev. Muvaffak Akbay), **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 7(1-2), s. 446-449.

⁷¹ Yavuz Yıldırım, “Fransız Devrimi'nde Yurttaşlık ve Etkilerine Dair Bir Değerlendirme”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 21(Ek Sayı), 2019, s. 254-255.

⁷² Çalışmanın devamında “Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi” yerine “FİYHB” ifadesi kullanılacaktır.

⁷³ Jale Civelek, “1789 Fransız Bildirisi ve 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi”, **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, 9(1), 1989, s. 2.

FİYHB'yi, İngiliz ve Amerikan insan hakları belgelerinden ayıran, evrensel niteliğe sahip olmasıdır. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde, ulusal bir çaba söz konusudur. FİYHB ise, kapsayıcı bir metindir. Uluslararası anlamda birçok hukuk düzenini etkilemesini sağlayan da bu özelliğidir.⁷⁴

Bu gelişmeler sonrasında Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı çıkmış, insan hakları açısından ihlallerle dolu bir dönem oluşmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Birleşmiş Milletler⁷⁵, bu ihlalleri ortadan kaldırmak ve barışçıl, insan haklarına saygı duyulan bir dünya düzeni oluşturmak için atılmış en önemli adımdır. BM, kuruluşundan itibaren insan hakları için birçok farklı düzenlemeye imza atmıştır. Bu düzenlemelerin başında 1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi gelmektedir.⁷⁶ İnsan hakları hukukunun en temel metni böylece hukuk dünyasına kazandırılmıştır. Artık insan haklarının, uluslararası bir mesele olduğu kabul edilmiş, uluslararası hukukta düzenlenerek ulusal hukukta da korunması güvence altına alınmıştır.⁷⁷

Beyanname, devletleri bağlayıcı nitelikte değildir. Bu hakların, insanlara tanınması konusunda bir zorunluluk veya tanınmaması hâlinde bir yaptırım getirilmiş değildir. Sadece sözleşmenin 30. maddesinde “İşbu Beyannamenin hiçbir hükmü, herhangi bir devlete, zümreye ya da ferde, bu Beyannamede ilan olunan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyete girişme ya da eylemde bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz.” denilerek hürriyeti yok etme özgürlüğünün var olmadığı ifade edilmiştir.⁷⁸

Yaptırım gücü olmasa da insan haklarının evrenselliğinin kabulünü sağlaması ve kendisinden sonra birçok ulusal ve uluslararası düzenlemede kaynak olarak gösterilmesi, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni⁷⁹ insan hakları hukuku içerisinde özel bir köşeye koymaktadır.

BM'nin insan haklarına ilişkin iki önemli belgesi daha bulunmaktadır: Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme⁸⁰ ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme.⁸¹

⁷⁴ Şahingöz, s. 94-95.

⁷⁵ Çalışmanın devamında “Birleşmiş Milletler” yerine “BM” ifadesi kullanılacaktır.

⁷⁶ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulunca kabul edilmiştir. Türkiye de Beyanname'yi kabul etmiştir. Beyanname, 27 Mayıs 1949 tarihli ve 7217 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Çeviri için bkz. Aslan Gündüz, **Milletlerarası Hukuk**, 8. Baskı, İstanbul: Beta, 2015, s. 448-451.

⁷⁷ Civelek, s. 5.

⁷⁸ Civelek, s. 5-7.

⁷⁹ Çalışmanın devamında “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi” yerine “İHEB” ifadesi kullanılacaktır.

⁸⁰ BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, BM Genel Kurulu tarafından 16 Aralık 1966 tarihinde kabul edilmiştir. 21 Temmuz 2003 tarih ve 25175 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanması ile Türkiye'de yürürlüğe girmiştir. Türkçe çevirisi için bkz. Gündüz, s. 458-470.

⁸¹ BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, BM Genel Kurulu tarafından 16 Aralık 1966 tarihinde kabul edilmiştir. 11 Ağustos 2003 tarih ve 25196 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak Türkiye'de yürürlüğe girmiştir. Bu çalışmada, sözleşmelerin Resmî Gazete'de yer alan resmi Türkçe çevirileri kullanılmıştır.

1976 yılında yürürlüğe giren Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme⁸², tüm imza devletlerin herhangi bir özelliğine göre bireyler arasında ayrımcılık yapmaksızın, eşit olarak, sözleşme kapsamındaki hakların uygulanmasını taahhüt edeceğini hüküm altına almıştır (BMMSHİUS Madde 2). Kişilerin haklarını yargı önünde ileri sürebilmelerinin de önü açılmıştır.⁸³

Ayrıca Sözleşme’de, devletler aleyhine gelen şikâyetleri inceleyecek bir İnsan Hakları Komitesi’nin kurulması kararlaştırılmıştır (BMMSHİUS Madde 28). Devletlerin bu Sözleşme uyarınca aldıkları tedbirler ve yaşanan gelişmeler konusunda rapor düzenlemekle görevli oldukları da Sözleşme’de belirtilen bir diğer önemli husustur (BMMSHİUS Madde 40).

1976 yılında yürürlüğe giren bir diğer BM Sözleşmesi; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme⁸⁴ olmuştur. Bu sözleşmede kişilerin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşantılarına ilişkin haklar düzenleme altına alınmıştır.

Bu sözleşmede de taraf devletler metindeki insan haklarının uygulamada ne durumda olduğunu raporlamakla görevlendirilmiştir (BMESKHİUS Madde 16). Ayrıca raporların teslim edileceği Ekonomik ve Toplumsal Konsey’in de kurulması öngörülmüştür. Sözleşme, genel hükümleri ve işleyişi açısından BMMSHİUS ile oldukça benzer bir yapı ve organizasyona sahip olup aralarındaki fark içeriklerindeki haklardan kaynaklanmaktadır.

BM’nin bu ve daha özel nitelikteki diğer insan hakları düzenlemeleri, çağdaş insan hakları hukukunun gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Uluslararası anlamda en geniş kapsamlı belgeler olmaları sebebiyle, etkileri de geniş alana yayılmıştır.⁸⁵

Bölgesel anlamda da insan haklarına ilişkin düzenlemeler, bölgesel kurum ve kuruluşlar tarafından yapılmaktadır. Bu kuruluşlardan biri de Avrupa Konseyidir. Bir Avrupa Konseyi üyesi olarak Türkiye’nin de taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, insan hakları uygulamasında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.⁸⁶

Avrupa Konseyi üyesi devletler tarafından, İHEB’deki hakları güvence altına almak amacıyla, 1950 yılında, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi⁸⁷ kabul edilmiştir. Avrupa İnsan Hakları

⁸² Çalışmanın devamında, “Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme” yerine “MSHİUS” ifadesi kullanılacaktır.

⁸³ BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeye Ek İhtiyari Protokol’de hakkının ihlal edildiğini iddia eden ve iç hukuk yollarını tüketen kişilerin, Sözleşme’nin 28. maddesi ve devamında düzenlenen İnsan Hakları Komitesi’ne yazılı şikâyetle bulunabileceği düzenlenmektedir (Madde 2). Protokol, 5 Ağustos 2006 tarih ve 26250 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak Türkiye’de yürürlüğe girmiştir. Türkçe çeviri için bkz. Gündüz, s. 471-474.

⁸⁴ Çalışmanın devamında, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme” yerine “SEKHİUS” ifadesi kullanılacaktır.

⁸⁵ Tacettin Çalık, “Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24(1), 2016, s. 79-81.

⁸⁶ Ersin Bayra, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Yoluyla Sosyal ve Ekonomik Hakların Dolaylı Olarak Korunması Üzerine Değerlendirmeler”, *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1), 2023, s. 64-65.

⁸⁷ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa Konseyi üyesi devletler tarafından 4 Kasım 1950 tarihinde imzalanmıştır. Türkiye de imza devletleri arasında olup Sözleşme, 19 Mart 1954 tarih ve 8662 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Türkçe çeviri için bkz. Gündüz, s. 476-489.

Sözleşmesi⁸⁸, 59 ana madde ve ek protokollerden oluşmaktadır. Sözleşme, birinci bölümünde, çeşitli insan haklarını ve özgürlükleri düzenleme konusu yapmaktadır. Bu haklar ve özgürlükler, Sözleşme'nin protokolleri ile genişletilmekte ve aralarına yenileri de eklenmektedir.

Sözleşme'nin ikinci bölümü ise Sözleşme'de ve protokollerinde düzenlenen hakların ihlaline karşı yargıya başvurma imkânı vermektedir. Buna göre Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi⁸⁹, 1959 yılında kesin olarak kurulmuştur. Mahkeme, bireylere hak ihlali gerçekleştiren devlet aleyhine uluslararası yargıya başvurma imkânı verilmesini sağlamaktadır. Üstelik bu başvurunun gerçekleşebilmesi için aleyhine başvuru yapılacak devletin vatandaşı olma şartı da aranmamakta, bu da insan hakları hukukunda ciddi bir uluslararası güvence sağlamaktadır.⁹⁰

Mahkeme, hak ihlali başvurularını somut olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirme sırasında devletlerin iç hukukunda hak ihlali neden olan bir düzenleme olup olmadığı incelenmektedir. Böyle bir düzenlemenin tespiti hâlinde bu devletçe düzenlemenin değiştirilmesine yönelik yönlendirmelerde de bulunulabilmektedir.⁹¹

AİHM başvurusu yapabilmek, insan hakları açısından, insanlara büyük bir güvence sağlamaktadır. İnsan haklarının devletler için bağlayıcı bir yanı olmasına kapı açmakta ve hakların ihlali engellemek ya da ihlallerin zararlı sonuçlarını ortadan kaldırmak için de çabalamaktadır.⁹²

Mahkemece ihlal kararı verilmesi durumunda, zararın geri döndürülebilir olup olmadığı önem teşkil etmektedir. Zira geri dönülemez bir zarar söz konusuysa devletlerin tazminat yükümlülüğü doğmaktadır. Hâlbuki zararın geri dönülebilir nitelikte olduğu tespit edilirse devletlerin bu zararı ortadan kaldırma yükümlülüğü söz konusu olmaktadır.⁹³

AİHS, insan hakları hukukunda uluslararası bir yargılamanın önünü açarak, diğer insan hakları metinlerinden farklılaşmaktadır. İhlal hâlinde yaptırımlar öngörmesi, sözleşme metnini devletler için, diğer insan hakları metinlerinden, daha bağlayıcı hâle getirmektedir. Bu özellikleri, insan haklarının güvence altına alınmasını da kolaylaştırmaktadır. Sadece Avrupa Konseyine üye devletlerin bu sistem içerisine dâhil olması, insan haklarının kesin anlamda evrenselliğini sağlamaya yetmese de umut vadeden bir adımdır.

⁸⁸ Çalışmanın devamında, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi” yerine “AİHS” ifadesi kullanılacaktır.

⁸⁹ Çalışmanın devamında, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi” yerine “AİHM” ifadesi kullanılacaktır.

⁹⁰ M. Fatih Çınar, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde Düzenlenen Haklar ve ‘Özel Aile Hayatına Saygı Hakkı’”, *Uluslararası Hukuk ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 2022, s. 106.

⁹¹ Çınar, s. 109.

⁹² Ebru Karaman, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Kararlarının Yerine Getirilmemesinden Doğan Sorumluluk”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1), 2014, s. 411.

⁹³ Çınar, s. 109.

1. 4. 1. İnsan Haklarının Tasnifi

Sınıflandırma, bir konuyu ele alırken karmaşıklıktan uzaklaşmak amacıyla kullanılan bir yöntemdir. İnsan hakları düzenlemeleri yapılırken de hakların sınıflandırılması yoluna gidilebilmektedir.⁹⁴

İnsan hakları; çok yönlü niteliktedir. Bir hak, birden fazla özelliğe sahip olabilmektedir. Dolayısıyla tek şekilde sınıflandırılabilmesi mümkün olmayacaktır. Doktrinde çeşitli özelliklerine göre çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuşlardır. Bu bölümde, en yaygın üç sınıflandırmadan bahsedilecektir.

1. 4. 1. 1. Muhataba Yüklenen Ödevin Niteliğine Göre İnsan Hakları

Jellinek üçlüsü olarak anılan sınıflandırma, hukukçu George Jellinek tarafından ortaya atılmıştır. Bu tasnif yöntemi klasik insan hakları sınıflandırması olarak kabul görmektedir. Bu sınıflandırma yöntemi, anayasa hukukundaki sınıflandırmanın temeli olup genellikle bu alanda kullanılmaktadır.⁹⁵ Hakkın muhatabına yüklenen ödevlerin niteliklerine göre bir ayırım yapılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre haklar; negatif statü hakları, pozitif statü hakları ve aktif statü hakları olmak üzere üçe ayrılmaktadır.⁹⁶

Negatif statü hakları; sahibi dışındaki hiçbir şahıs, grup veya devletin dahi dokunamayacağı haklardır. Muhatabına, bu hakka dokunmama ödevi yüklemektedir.⁹⁷ Bu haklar aynı zamanda koruyucu haklar olarak da adlandırılmaktadır. Zira bu haklar, hak sahibini toplumdan ve devletten, onlara bir şey yapmama görevi vererek korumaktadır.⁹⁸ Yaşama hakkı, konut dokunulmazlığı hakkı; negatif statü haklarına örnek olarak gösterilebilir.

BMMSHİUS’de yer alan haklar da negatif statü haklarındandır. Sözleşme’nin 6-27. maddeleri arasında düzenlenen bu haklar; halkların kendi kaderini tayin hakkı, ayrımcılık yasağı, cinsiyet eşitliği, hakların kötüye kullanılması yasağı gibi genel hükümler sonrasında, Sözleşme’de maddi haklar sayılarak içerikleri açıklanmıştır. Bu haklar: yaşama hakkı, işkence yasağı, kölelik yasağı, özgürlük ve güvenlik hakkı, tutulanların hakları, borç nedeniyle hapis yasağı, seyahat özgürlüğü, yabancıların sınır dışı edilmelerine karşı usulü güvenceler, adil yargılanma hakkı, kanunsuz ceza olmaz ilkesi, kişi olarak tanınma hakkı, mahremiyet hakkı, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, ifade özgürlüğü, savaş propagandası ve düşmanlığı savunma yasağı, toplanma

⁹⁴ Emini, s. 213.

⁹⁵ Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2017, (Anayasa) s. 111.

⁹⁶ Aydın Turhan, “İnsan Hakkı Kuşakları Arasında Tamamlayıcılık İlişkisi”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 4(2), 2013, s. 367.

⁹⁷ Barış Parkan, “Negatif Haklar, Pozitif Haklar ve Mülkiyet Hakkı Üzerine”, **Felsefe Dünyası**, (44), 2006, s. 160.

⁹⁸ Parkan, s. 160.

özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, ailenin korunması, çocukların hakları, siyasi haklar, hukuk önünde eşitlik ve azınlıkların korunması olarak sayılabilir.⁹⁹

Pozitif statü hakları, hak sahibinin kimi hizmet ve edim taleplerinde bulunmasına fırsat veren haklardır. Muhatabına birtakım edimlerde bulunma ödevi yüklemektedir. Negatif statü haklarının aksine pozitif statü haklarında, hak sahibinin hakkının sağlanabilmesi için devletin birtakım görevleri yerine getirmesi gerekmektedir.¹⁰⁰ Aksi halde hakkın kullanılabilmesi mümkün olmayacaktır. Bu haliyle, bu grup haklar olumlu haklar olarak da adlandırılmaktadır. Eğitim hakkı, çalışma hakkı, sosyal güvenlik hakkı gibi haklar bu grup içerisinde sayılabilecektir.

BMESKHİUS'deki haklar, pozitif statü haklarıdır. Çalışma hakkı, sendikal haklar, sosyal güvenlik hakkı, ailenin, annenin, çocukların ve gençlerin korunması, yaşama standardı hakkı, sağlık standardı hakkı, eğitim hakkı, zorunlu ilköğretimi sağlama yükümlülüğü, kültürel yaşama katılma hakkı, bu haklar arasındadır.¹⁰¹

Aktif statü hakları ise hak sahibine devlet yönetimine katılma hakkı vermektedir. Aynı zamanda siyasi haklar ve katılma hakları olarak da adlandırılmaktadırlar.¹⁰² Vatandaşlık haklarının kabulüyle; kişinin özgürlüğü devletin hizmetine tabi olduğu gibi devlet de kişilerin özgürlüklerini sağlamak için çabalamaktadır.¹⁰³ Seçme ve seçilme hakkı, dilekçe hakkı, kamu hizmetlerine katılma hakkı, bu gruba giren haklardan birkaçıdır.

1. 4. 1. 2. Bireysel ya da Kolektif Olmalarına Göre İnsan Hakları

Hakların bireysel ya da kolektif olmalarına göre sınıflandırılması; hakların kullanımı ile ilişkilidir. Kimi haklar bireysel nitelikteyken kimileri ancak kolektif bir biçimde kullanılabilir.

Bireysel haklar, hak sahibinin tek başına ileri sürebildiği, onu diğer herkese karşı hak sahibi yapan haklardır.¹⁰⁴ Kişi, hak üzerinde dilediğince tasarruf etme özgürlüğüne sahiptir. Bu hakları kullanmak için hak sahibi olmak yeterlidir. Hakka ilişkin talepte bulunulabilmesi için başka bir kişi veya grubun katılımı gerekli değildir. Kişinin kendisine ait ve sadece kendisini ilgilendiren haklardır. Yaşam hakkı, mülkiyet hakkı gibi haklar nitelikleri gereği bireysel haklar arasında sayılabilir.

⁹⁹ BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, **T.C. Resmî Gazete**, 25175, 21 Temmuz 2003.

¹⁰⁰ Gözler, Anayasa, s. 112.

¹⁰¹ BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, **T.C. Resmî Gazete**, 25175, 21 Temmuz 2003.

¹⁰² Gözler, Anayasa, s. 112.

¹⁰³ Zafer Gören, “Aktif Statü Hakları”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, 22(3), 2016, s. 3304.

¹⁰⁴ Turhan, s. 370.

Kolektif haklar ise hak sahiplerinin ancak grup olarak kullanabilecekleri haklardır. Nitekim bu haklar, grup hakları olarak da adlandırılmaktadırlar. Etnik, kültürel ya da dinsel sebeplerle azınlık durumunda olan grupların, toplulukların da hak sahibi olduğu inancının yayılmasıyla ortaya çıkmış haklardır.¹⁰⁵ Bu haklar, bu grupları ayırt edici kılan özelliklerini koruma altına almak amacıyla düzenlenmektedirler.¹⁰⁶ Hakkın muhatabının, grupların özelliklerine müdahale etmesinin önüne geçmekte, bu özellikleri doğrultusunda hareket etmelerine yardımcı olmaktadır.

Görece yeni haklar olan kolektif haklara örnek olarak; halkların kendi geleceğini tayin hakkı, barış hakkı, kalkınma hakkı gibi haklar örnek gösterilebilir.

1. 4. 1. 3. Tarihsel Gelişimine Göre İnsan Hakları

İnsan haklarının sınıflandırması yapılırken kullanılan kriterlerden bir diğeri de bu hakların tarihsel gelişim sürecidir. Tarih boyunca çeşitli ihtiyaçlar sonucu ortaya çıkan hakları, bu dönemlerin özelliklerine göre sınıflandırmaktadır.¹⁰⁷ İnsan hakları hukukunda sıklıkla kullanılan sınıflandırma yönteminin, tarihsel gelişime göre sınıflandırma olduğu söylenebilecektir.

Bu tasnifleme yöntemi ilk kez Karel Vasak tarafından 1977 yılında Uluslararası İnsan Hakları Enstitüsüne yazdığı bir makale aracılığıyla ortaya atılmıştır. Vasak, bu sınıflandırmayı geliştirirken, Fransız Devrimi sırasında sloganlaşmış olan "Özgürlük, eşitlik, kardeşlik" ifadesine atıfta bulunmuştur. Hakların kuşaklarının, bu slogandaki kavramlara karşılık geldiğini ifade etmiştir.¹⁰⁸ Kuşakların ihtiyaçları ve hakların içerikleri göz önüne alındığında, gerçekten, bu kavramların özet niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır.

İnsan haklarını tarihsel gelişimine göre sınıflandırmak; hakların, düzenlendiği dönemin siyasi ve tarihî yapısını yansıttığını gözler önüne sermektedir. Dönemin zihniyeti, hakların gelişimine büyük katkı sağlamaktadır. Zira insanların istek ve talepleri, yaşadıkları dönemin özelliklerine göre değişmektedir.

İnsan hakları fikrinin ortaya çıktığı dönemin yaşam koşulları ile günümüz yaşam koşulları oldukça farklıdır. Bu farklılıklar, tarih boyunca insan hakları çeşitliliğinin de artmasına, hakların içeriklerinin de değişmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı insan haklarının tarihsel gelişimine göre tasnifi, insan hakları pratiği açısından oldukça işe yarar bir sınıflandırmadır. Bu sınıflandırma, hakları kuşaklarına göre ayırmaktadır. Teoriye göre insan hakları; birinci kuşak, ikinci kuşak ve üçüncü kuşak insan hakları olarak adlandırılmaktadır. Her kuşak, kendi döneminin sosyal ve siyasi ortamının özelliklerini yansıtmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Turhan, s. 370.

¹⁰⁶ Erol Kuyurtar, "Haklar", **Liberal Düşünce Dergisi**, (34), 2006, s. 6.

¹⁰⁷ Turhan, s. 359.

¹⁰⁸ Spasimir Domaradzki, Margaryta Khvostova ve David Pupovac, "Karel Vasak's Generations of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse", **Human Rights Review**, (20), 2019, s. 424-425.

¹⁰⁹ Turhan, s. 369.

Hakların kuşaklara ayrılmış olması, haklar arasında bir hiyerarşi oluşturmamaktadır. Ayrıca bir üst kuşak, diğer kuşağı dışlayıcı özelliğe de sahip değildir. Bir kuşaktaki haklar, önceki kuşaktaki hakların ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Kuşaklar arasında böyle bir ilişki yoktur, kuşakların ilerlemesi önceki kuşaktaki hakların varlığını etkilememektedir.¹¹⁰ Tüm haklar aynı anda varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir.

Birinci kuşak haklar; kronolojik olarak ortaya çıkan ilk haklardır. Bu gruptaki haklar, aynı zamanda, mavi haklar, siyasi ve medeni haklar, pasif statü hakları ya da negatif haklar olarak da adlandırılmaktadır. İnsan hakları düşüncesinin yayılmaya başladığı dönemde ortaya çıkmış klasik haklardır.¹¹¹

Burjuvanın, aristokrasi boyunduruğundan çıkma çabasının bir sonucu olan birinci kuşak haklar, devletin müdahale etmesinin, dokunulmazlığın yasak olduğu haklardır. Hakkın muhatabına yüklenen ödeve göre sınıflandırmada karşımıza çıkan negatif statü haklarına karşılık gelmekte olup bu yüzden negatif haklar olarak da adlandırılmaktadırlar.¹¹²

Bu hakların geçmişi; FİYHB, İngiliz Yurttaş Hakları Beyannamesi ve hatta Magna Carta'ya kadar dayanmaktadır. Bu metinler, devlete karşı bireyi güvence altına almaktadır.¹¹³ Bireycilik anlayışının yayılması ile birlikte bu hakların doğduğunu söyleyebiliriz.¹¹⁴ Vasak'ın vurguladığı devrim sloganında, "özgürlük" kavramına denk gelen birinci kuşak haklar, kişi özgürlüğünü devletten üstün tutmakta ve devlet müdahalelerine karşı bir koruma sağlamaktadır.

Birinci kuşak haklar; yaşam hakkı, kişi dokunulmazlığı hakkı, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı, düşünce ve ifade özgürlüğü, mülkiyet hakkı, dilekçe hakkı, seçme ve seçilme hakkı, adil yargılanma hakkı, eşitlik hakkı, inanç ve ibadet özgürlüğü, dernek kurma hakkı, konut dokunulmazlığı, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı gibi haklardan oluşmaktadır.¹¹⁵ Sayılan haklar, devletin müdahale etmeme yükümlülüğünün olduğu haklardır.¹¹⁶

Birinci kuşak haklar, açıkça ilk kez FİYHB'de düzenlenmiştir.¹¹⁷ BM tarafından kabul edilen BMMSHİUS de, birinci kuşak hakların uluslararası anlamda teminat altına alındığı çok taraflı bir metindir. Sözleşme'de sayılan haklar, birinci kuşak haklar arasındadır.¹¹⁸

¹¹⁰ Turhan, s. 369.

¹¹¹ Turhan, s. 359-369.

¹¹² Turhan, s. 369.

¹¹³ Domaradzki vd., s. 424-425.

¹¹⁴ Celal Yeşilçayır, "İnsan Haklarında Kuşaklar Tartışması ve Bir Çözüm Denemesi", **Temaşa Felsefe Dergisi**, (13), 2020, s. 75-76.

¹¹⁵ Adrian Vasile Cornescu, "The Generations of Human's Rights", **Days of Law: the Conference Proceedings, Brno**, 2009, s. 3-4.

¹¹⁶ Yeşilçayır, s. 76.

¹¹⁷ Cornescu, s. 3-4.

¹¹⁸ Domaradzki vd., s. 424.

İkinci kuşak haklar, birinci kuşak hakların devamında insan hakları metinlerine girmeye başlamıştır. Kırmızı haklar, sosyal, ekonomik ve kültürel haklar, pozitif haklar ya da aktif statü hakları olarak da bilinmektedirler.¹¹⁹

II. Dünya Savaşı sonrası tüm dünyada etkilerini gösteren ekonomik kriz, bu hakların ortaya çıkışında etkili olmuştur. İnsanlar arasındaki ekonomik eşitsizliklerin artması, endüstriyel faaliyetlerin bu eşitsizliği güçlendirmesi bireyler arasında bir uçurum oluşmasına sebep olmuştur. Bu eşitsizlik durumu, ülkelerde iç krizlerin çıkışına da zemin hazırlamıştır. Bu sebeple bireyler arasında sosyal ve ekonomik eşitliğin sağlanması için çeşitli adımlar atılmış, ikinci kuşak haklar da böylece doğmuştur.¹²⁰

Bu haklar, birinci kuşak hakların aksine devlete birtakım edimlerde bulunma yükümlülüğü vermektedir. İkinci kuşak haklara göre devlet, bireyler arasındaki eşitliği sosyal ve ekonomik anlamda sağlamalıdır. Eğitim hakkı, sağlık hakkı, çalışma hakkı ve sosyal güvenlik hakkı gibi haklar bu kategoriye örnek olarak gösterilebilir.¹²¹

Hükûmetlerin görevi, insanlara bu haklarını gerçekleştirmeleri için gerekli kaynakları sağlamaktır. Hükûmetler bu kaynakları sağlarken kendi imkânları dâhilinde hareket etmektedirler.¹²² Bu özelliği sebebiyle ikinci kuşak haklar, devletin kaynakları mevcut olduğu müddetçe kullanılabilir. Bu durum, devletler arasında farklı düzeyde ikinci kuşak hakların uygulanmasına sebep olmaktadır. Zira tüm devletler, bu hakları teminat altına almak için aynı derecede kaynak kullanamayacaktır. Gelişmiş ülkelerdeki insanlar ile az gelişmiş ülkelerdeki insanların, ikinci kuşak hakları eşit şekilde kullandığından söz edilemeyecektir. Bu sebeple uluslararası sözleşmeler ve benzeri belgeler ile devletler arasındaki farklılıkları törpülemek için çalışmalar yapılabilecektir.

Uluslararası uygulamalarda farklılıklar olmaması, hakların niteliği gereği pek mümkün değildir. Devletlerin arasındaki fırsat eşitsizliklerinin önüne geçilmedikçe bu durumda bir değişiklik olmayacaktır. Fakat bir devletin bireyleri arasında, ikinci kuşak haklar yönünden eşitliğin sağlanması zaruridir.

BMESKHİUS de ikinci kuşak hakları ayrıntılı olarak düzenlemektedir.¹²³ İlk iki kuşakta yer alan haklar, İHEB’de de düzenlenmiş haklardandır. İnsan hakları hukukun en temel metni olarak kabul edilen beyannamede sadece ilk iki kuşak hakkın düzenlenmiş olması, Doğu ve Batı devletlerince bu iki kuşak hakkın öncelendiği anlamına gelmektedir.¹²⁴

¹¹⁹ Turhan, s. 359-369.

¹²⁰ Domaradzki vd., s. 425.

¹²¹ Cornescu, s. 4-5.

¹²² Yeşilçayır, s. 76-78.

¹²³ Domaradzki vd., s. 93.

¹²⁴ Domaradzki vd., s. 425.

Birinci ve ikinci kuşak haklara göre daha yakın zamanda ortaya çıkan üçüncü kuşak haklar ise dayanışmacı haklar, yeşil haklar olarak da ifade edilen haklardır.¹²⁵ Bu haklar, BM’ce gerçekleştirilen Stockholm Konferansı ve Rio Deklarasyonu gibi metinler doğrultusunda hukuk düzenine alınmıştır.¹²⁶ Nitelikleri gereği sosyal ve ekonomik hakların gelişmiş versiyonları oldukları söylenebilir.

Ortaya çıktığı dönem; dünya savaşlarının etkisinin azaldığı, insanların ekonomik ve sosyal kaygılardan uzaklaştığı bir dönemdir. İlk iki kuşakta yer alan hakların varlığıyla maddi kaygılardan uzaklaşmıştır. Manevi ihtiyaçlar baş göstermeye başlamıştır. İnsanlar; çevre, kültürel miras gibi daha soyut kavramlara yönelmişlerdir.¹²⁷ Bu kavramların ortaya çıkması, insanların bu doğrultuda taleplerde bulunması, faaliyet göstermesine yol açmıştır. İnsan hayatına sirayet eden her konuda olduğu gibi bu konuda da insan haklarının ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur.

Kendi kaderini tayin hakkı, sağlıklı bir çevre hakkı, sosyal ve ekonomik gelişme hakkı, doğal kaynaklara erişim hakkı, iletişim hakkı, kültürel mirasa katılım hakkı gibi haklar üçüncü kuşak insan hakları içerisinde değerlendirilebilmektedir.¹²⁸

Bu kuşakta yer alan haklar, bireyden çok gruplara, toplumlara dairdir. Bir bütün olarak insanlığın ihtiyaçlarını gözetmeyi amaçlamaktadır. Bu sebeple dayanışma hakları olarak da adlandırılmaktadırlar. Devletten de ulusötesi bir sorumluluk beklemektedirler. Devlete yükledikleri sorumluluğun niteliği gereği de pozitif statü haklarındandır.¹²⁹

Karel Vasak’ın sınıflandırmasına göre toplamda üç kuşak hak bulunmaktadır. Fakat bu sınıflandırmanın doğası gereği tarihî gelişmeler, yeni kuşak hakların oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Kimi hukuk felsefecileri, dördüncü kuşak hakları da günümüz gelişmeleri doğrultusunda tartışmaya başlamıştır.¹³⁰ Siber uzay, biyoteknoloji gibi alanlarda yaşanan gelişmeler, bu tartışmaları doğurmuştur. Bu grup haklar, özellikle bir insana, bir gruba yönelik değil de bir bütün olarak tüm insanlığa yönelik haklar olarak değerlendirilmektedir.¹³¹

Hakların kuşaklara göre sınıflandırılması, bir yöntem olarak hakların çağın önemli gelişmeleri etrafında meydana gelen tartışmalardan doğduğunu ortaya koymaktadır. Dördüncü kuşak hakların kabul edilmesinin, bu sebeple, tam anlamıyla imkânsız olmadığı kanaatindeyiz. Yine de doktrinde henüz kesin bir kabul söz konusu olmayıp dördüncü kuşak haklar sadece bir tartışma olarak varlığını devam ettirmektedir.

¹²⁵ Turhan, s. 359.

¹²⁶ Domaradzki vd., s. 425.

¹²⁷ Domaradzki vd., s. 425.

¹²⁸ Cornescu, s. 5-6.

¹²⁹ Domaradzki vd., s. 425.

¹³⁰ Turhan, s. 359-360.

¹³¹ Cornescu, s. 7.

1. 5. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı

Sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramları, çevresel sorunların artmasıyla birlikte yaygınlaşmaya başlamış kavramlardır. Sürdürülebilirlik; enerji, ekonomi ve ekoloji alanlarını ilgilendirmekte olduğundan çok geniş bir yelpaze içerisinde inceleme konusu yapılmaktadır.¹³² Çalışmanın bu kısmında sürdürülebilirlik kavramının ekoloji ve ekosistem ile ilişkisi incelenecektir.

Sürdürülebilirlik, güncel Türk Dil Kurumu sözlüğünde “sürdürülebilir olma durumu” olarak tanımlanmıştır. “Aynı düzeyde veya biçimde devam edebilen” şeyler ise “sürdürülebilir” olarak adlandırılmıştır.¹³³ Sürdürülebilirlik de bu haliyle aynı düzeyde devam edebilme durumu olarak ifade edilebilecektir.

Bitişi kesinleşmemiş bir zaman boyunca hâlihazırdaki durumun kesintiye uğramamasını ifade eden sürdürülebilirlik; birtakım sistemlerin işlerini sekteye uğratmadan sürmesinin sağlanmasıdır. Fakat genel anlamına rağmen, sürdürülebilirlik kavramı, daha çok ekolojik sistemin iyi hâlinin devamını anlatmak ve oraya dikkat çekmek üzere kamuoyunda yaygın şekilde kullanılmaktadır.¹³⁴

Yine sürdürülebilirlik kavramı; üretim faaliyetlerinin ve çeşitliliğinin, yaşamın daimî kılınabilmesi kaygısının önüne geçmemesi olarak da tanımlanmaktadır. Bugünün ihtiyaçlarını karşılamak adına yapılan faaliyetlerin, sonraki kuşakların ihtiyaçlarını karşılamasına engel olmayacak şekilde planlanmasıdır.¹³⁵ Dünyanın imkân ve kaynaklarının sürdürülebilir olması, şimdiki nesil için kullanılırken gelecek nesillerin de aynı şekilde kullanabilmelerinin sağlanmasıdır. Bu noktadan bakıldığında sürdürülebilirlik kavramının dün, bugün, yarın arasında bir ihtiyaçlar dengesi kurduğu söylenebilir.

BM’ce yayımlanan “Ortak Geleceğimiz” adlı rapor, sürdürülebilirlik kavramını ilk kez resmî olarak kullanarak tanımlamıştır.¹³⁶ Rapora göre; “İnsanlık, doğanın gelecek nesillerin gereksinimlerine yanıt verme yeteneğini tehlikeye atmadan, günlük ihtiyaçları temin ederek, kalkınmayı sürdürülebilir kılma yeteneğine sahiptir.”¹³⁷ Buna göre sürdürülebilirlik, günlük ihtiyaçların gelecek nesillerin ihtiyaçlarını görmezden gelmeden karşılanmasıdır.

¹³² Onur Yeni, “Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma: Bir Yazın Taraması”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 16(3), 2014, s. 183.

¹³³ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

¹³⁴ V. Alpagut Yavuz, “Sürdürülebilirlik Kavramı ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7(14), 2010, s. 64-65.

¹³⁵ Yeni, s. 183.

¹³⁶ Feyza Karaboğa, “Sürdürülebilirliğin Üç Temel Boyutu: On Birinci Kalkınma Planı İçerik Analizi”, **Sürdürülebilir Çevre Dergisi**, 2(2), 2022, s. 78.

¹³⁷ 1987 yılında yayımlanan Brundtland Raporu’nun üçüncü bölümünde yer alan 27 numaralı paragrafın ilk cümlesinde sürdürülebilirliğin tanımına yer verilmiştir. “*Humanity has the ability to make development sustainable to ensure that it meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.*” Metnin tamamı için bkz. <https://sustainabledevelopment.un.org/>

Düzenlenen çevre konferansları, bunların ardından imzalanan sözleşmeler, yayımlanan bildiriler; dünyanın ekolojik dengesinin bozulduğunu ilan etmektedir. Bu bozulmanın sebebini de insanların çeşitli faaliyetlerine bağlamaktadır. Bu faaliyetlere bağlı olarak ekolojik sistemin, sürdürülebilirlik tanımında zikredilen “aynı düzeyde devam edebilme” yeteneğini koruyamayacağı hususunda ciddi çekinceler bulunmaktadır. Bu sebeptir ki sürdürülebilirlik; ekosistem kaynaklarının, canlıların yaşamlarını devam ettirebilmelerine olanak sağlayacak şekilde kendini yenileyebilmesi olarak da düşünülmektedir.¹³⁸

Sürdürülebilirlik kendi içerisinde de alt başlıklara ayrılmaktadır. İçeriğindeki insan ihtiyaçlarını karşılama, sosyal eşitliği sağlama ve çevresel sınırlara saygı gösterme zorunluluğundan da anlaşılacağı üzere çok boyutlu bir yapıdadır. Bu üç zorunluluk birbirinden ayrı olarak düşünülemez, üçünün aynı anda sağlanması gerekmektedir.¹³⁹ Sürdürülebilirliğin çevresel boyutu, sosyal boyutu ve ekonomik boyutu olarak adlandırılan bu üç boyut, birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

Sürdürülebilirlik kavramının en önemli boyutunu çevre boyutu oluşturmaktadır. Bu boyut, doğanın kaynaklarının korunması ve gelecek kuşaklara da aktarılmasını içermektedir.¹⁴⁰ Doğadaki kaynakların bir gün tükenebileceği bilinciyle hareket edilmesi gerektiğini dile getirmektedir. Bu bilinci yerleştirmek için geliştirilen politikalardan oluşmaktadır.

Çevresel sürdürülebilirliğe ilişkin politikalar; ekonomik kalkınma uğruna ekolojik sistemin heba edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁴¹ Çünkü ekolojik sistemin bozulmaması gerekmektedir. Bu sistemin bir parçası olan insanın sağlıklı ve kaliteli bir yaşama sahip olabilmesi için bu öncelikli bir şarttır.

Üreten veya tüketen grupta olan tüm insanlar çevreyle sıkı bir ilişki içerisinde. Herhangi bir ayırım olmaksızın çevre, tüm insanlar için biriciktir. Çevresel sürdürülebilirlik, çevrenin yapısını bozmadan insan ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamaktadır.¹⁴² Zira bu ihtiyaçların karşılanmasının devam edebilmesi için çevrenin varlığını korumak da bir şarttır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılması, yenilenemeyen enerji kaynaklarının kullanımının sınırlandırılması, çevresel sürdürülebilirliğe ilişkin politikaların başında gelmektedir.¹⁴³

content/documents/5987our-common-future.pdf, erişim tarihi: 10.06.2024. Çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

¹³⁸ H. Hayrettin Tıraş, “Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2(2), 2012, s. 61.

¹³⁹ Yasemin Gedik, “Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarla Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma”, **International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences**, 3(3), 2020, s. 202.

¹⁴⁰ Karaboğa, s. 78-80.

¹⁴¹ Kübra Güldüren Özcan, *Sürdürülebilir Kalkınmanın Başarısızlığı, Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştiriler ve Hakim Çevre Anlayışına Alternatif Yaklaşımlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ, 2019, s. 13-14.

¹⁴² Gedik, s. 209-210.

¹⁴³ Karaboğa, s. 80.

Sürdürülebilirliğin bir diğer boyutu sosyal sürdürülebilirliktir. Sosyal alanlardaki şartlarının devamlılığının sağlanmasını amaçlayan boyuttur. İnsanların yaşam kalitesini etkileyen şartlara ilişkindir. Eğitim, sağlık gibi alanlarda sağlanacak olan kalitenin ve güvenliğin bozulmaksızın devam etmesini hedeflemektedir.¹⁴⁴

Bunun yanında toplumsal değerler, kültürel öğeler, gelenekler, sosyal kimlik ve ilişkiler geleceğe aktarılacak zorundadır. Toplumların kimliğini oluşturan bu unsurların gelecek nesillere ne kadar sağlıklı aktarılacağı, sürdürülebilirliğin sosyal boyutunu ilgilendirmektedir.¹⁴⁵ Böylece nesiller arasındaki bağ da korunabilecektir.

Son olarak ekonomik sürdürülebilirlik olarak adlandırılabilen sürdürülebilirliğin ekonomik boyutu, kısaca, sürdürülebilirliğin çevresel ve sosyal boyutuna zarar getirmeden ekonomik gelişmenin sağlanmasını ifade etmektedir.¹⁴⁶ İnsanın hayatını idame ettirebilmesini sağlayan maddi olanaklarının tükenmemesi anlamına gelmektedir.

Kaliteli insan yaşamı için gerekli üretim ve tüketim faaliyetleri, belli sınırlar çerçevesinde yürütülmektedir. Bu faaliyetler sırasında kullanılan kaynaklar da doğadan elde edilmektedir ve sınırsız şekilde kullanılmamalıdır. Zira kaynakların tükenmesi, bu faaliyetlerin gelecekte tamamen durmasına sebep olacaktır. Dolayısıyla bu faaliyetler sürdürülebilir oldukları müddetçe insan ihtiyaçlarını karşılamaya devam edebileceklerdir.¹⁴⁷

Ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanması, sonuç olarak, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasına hizmet etmektedir. Bu üç boyut, birbirini tamamlayıcı nitelikte olsa da çevresel sürdürülebilirlik, diğer ikisinin öncüsüdür.

Her ne kadar farklı disiplinlerde kullanılan bir kavram olsa da sürdürülebilirliğin asıl özelliği, insanın ve canlıların geleceğinin sağlanmasına odaklanmasıdır. Bu anlamda geleceğin kaynaklarını içeren ekonomi, adalet, çevre, hukuk, siyaset gibi alanların ortak çalışma havzasında yer almaktadır. Ancak sürdürülebilirlik yaygın olarak ekoloji, çevre ve iklim bağlamlarında kullanılmaktadır ve yaşamın kaynağı olan ekolojik sistemin geleceğine odaklanmış durumdadır.¹⁴⁸

Doğayı özne yapan sürdürülebilirlik kavramının amacı; doğanın fakirleşmesini engellemek, tüm insanlığın doğadan faydalanma şartlarını eşitlemek, gelişen teknolojinin doğa dostu olmasını sağlamak, nüfus artışını da kontrol altında tutabilmektir. Bu durumda sürdürülebilirliğin “çevre” için gerçekleştirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Sürdürülebilirliğin boyutlarını oluşturan bu bileşenlerin birbirini dengelemesi ve bir arada uyum içinde çalışması beraberinde sürdürülebilir kalkınmayı getirecektir. Çevreye ilişkin

¹⁴⁴ Karaboğa, s. 78-79.

¹⁴⁵ Gedik, s. 209.

¹⁴⁶ Gedik, s. 210.

¹⁴⁷ Yücel ve Kurnaz, s. 20.

¹⁴⁸ Hüseyin Şen, Barış Alpaslan ve Ayşe Kaya, “Sürdürülebilirlik Üzerine Tarihsel ve Güncel Bir Perspektif”, *Ekonomik Yaklaşım*, 29(107), 2018, s. 5-7.

uluslararası sözleşmeler ve belgeler aracılığıyla, devletlerce hedeflenen de sürdürülebilir kalkınmadır.¹⁴⁹

Kalkınma, basitçe, iyileşme anlamına gelmektedir.¹⁵⁰ Sürdürülebilir kalkınma ise sözlük anlamı göz önüne alındığında; devamlılığı olan ve dengesini koruyan bir gelişme olarak tanımlanabilecektir. Sürdürülebilirliğe, sürdürülebilir kalkınma kavramı ile birlikte farklı bir boyut daha eklenmiştir.

Kalkınma, tüm devletlerin ortak amacıdır. Yaşam olanaklarının artması ve kalitenin sağlanabilmesi için bir gereklilik olarak görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınma ise gelişmenin sürdürülebilirlik boyutları gözetilerek sağlanmasıdır.

Sürdürülebilir kalkınma; insan ihtiyaçlarını karşılama, sosyal eşitliği sağlama ve çevresel sınırlara saygı göstermeyi zorunluluk olarak kabul etmektedir. Bu üç zorunluluk yerine getirilmedikçe sürdürülebilir bir kalkınmadan bahsedilemeyecektir.¹⁵¹

Geleneksel ve kültürel manada baktığımızda sürdürülebilirlik kavramının köklerinin İlk Çağ'a kadar uzandığını görebiliriz.¹⁵² Eski inançlarda yaşadığı dünyayı ve kendisine sunulan imkânları en iyi şekilde kullanarak kendinden sonra gelecek olanlara devredebilme sorumluluğu olduğu görülmektedir.¹⁵³ Bu sorumluluğun temelinde, aslında sürdürülebilirlik anlayışı mevcuttur. Yalnızca şimdiki ihtiyaçları gözetme telaşında olmayıp sonraki kuşakların şartlarını da iyileştirme, o dönemlerde de sürdürülebilirliğin sağlanmasının amaçlandığını göstermektedir.

Sürdürülebilirlik kelimesinin kullanılmadığı dönemlerde “aynı düzeyde veya biçimde devam edebilme” kaygısıyla, sürdürülebilirlik kavramını işaret eden çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Örneğin ekolojist yazar Rachel Carson'ın “Sessiz Bahar” isimli kitabı, pestisit kullanımının doğa ve tarım alanı üzerindeki etkilerine değinmektedir.¹⁵⁴ Bu kitapta pestisit kullanımının insan sağlığını da yakından ilgilendirdiği dile getirilmiştir.¹⁵⁵ Beşerî ürünlerin kullanımının çevreye verdiği zarara dikkat çekmesi açısından önemli bir eserdir.

Biyolog Paul Ehrlich de “Nüfus Bombası” adlı eserinde nüfus artışının kontrolsüzlüğüne dikkat çekmiştir. Bu artışın kontrol altına alınmamasının kaynak yetersizliğine yol açacağı özellikle

¹⁴⁹ Şen vd., s. 5-8.

¹⁵⁰ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

¹⁵¹ Gedik, s. 202.

¹⁵² Kutsi Kahveci, “Orta Çağ'da Tanrısal Bir Yaratım Olarak Doğa Üzerine Felsefi Değerlendirme”, **Sanat ve İkonografi Dergisi**, (5), 2023, s. 8-9.

¹⁵³ İlker Türkmen ve Yasin Mehmet Saylam, “Şamanizm'de Doğaya Yüklenen Anlam”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 7(1), 2023, s.93.

¹⁵⁴ Rachel Carson, **Sessiz Bahar** (Çev. Çağatay Güler), İstanbul: Palme Yayınevi, 2004, s. 300-320.

¹⁵⁵ Ufuk Özdağ, “Sessiz Bahar'dan Sonra Ses Getiren Elli Yıl: Kadın, Çevre, Sağlık”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 28(2), 2011, s. 181-182.

vurgulanmıştır. Kaynakların sürdürülebilirliğinin sağlanmasının önemi konusunda farkındalık oluşturulmuştur.¹⁵⁶

Sürdürülebilirlik fikri, kavramlaşmasından çok daha önce doğmuştur. Bir kavram olarak kullanılmaya başlanması ve üzerine stratejilerin oluşturulması ise başta BM olmak üzere birçok kurum ve kuruluşun çalışmalarıyla mümkün olabilmıştır. Bu çalışmalar, sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramını tanımlamış ve literatüre yerleşmesini sağlamıştır.

1968 yılında bir kısım düşünürler bir araya gelmiş ve insanlığın geleceği için bir fikir alışverişi kulübü kurmuşlardır: Roma Kulübü. Roma Kulübü, doğal çevre ile insanın bir bütün olduğunu ve çevresel sorunların insan hayatını tehlikeye attığını dile getirmiştir. Kulüp, insanlığın karşı karşıya olduğu tehlikeleri ortadan kaldırmak için küresel planlamalar yapılması gerektiğini vurgulamış, bu planlamaların imkânı olan tüm grupların sorumluluğunda olduğunu da ifade etmiştir. Hâlen aktif olan kulüp, 1972 yılında yayımladıkları Büyümenin Sınırları adlı kitapları ile anılmaktadır.¹⁵⁷

Sürdürülebilirlik ilkesinin ilk ve en önemli adımlarından olan bu çalışma, Roma Kulübü tarafından Massachusetts Institute of Technology'den bir grup akademisyene hazırlattırılmıştır. İnsan nüfusunun hızlı artışına bağlı olarak ortaya çıkabilecek sorunlara odaklanılan bu çalışmada, kontrolsüz ve sınırsız bir büyümenin sürdürülebilirlik önünde büyük bir engel teşkil ettiği dile getirilmiştir. Nüfus, sanayileşme, kirlilik, gıda üretimi ve kaynak tüketimi değişkenleri kullanılarak sürdürülebilirliğin sağlanması için nasıl bir dinamik kurulması gerektiği, çalışmada irdelenmiştir.¹⁵⁸

1972 yılında Stockholm'de gerçekleştirilen BM İnsani Çevre Konferansı (Stockholm Konferansı) da çevre sorunlarının uluslararası mecrada ilk kez gündem maddeleri arasına girmeye başladığı çalışmalardan biridir. Konferans'ta kabul edilen İnsan Çevresi Bildirisi'nde¹⁵⁹, "çevrenin taşıma kapasitesine dikkat çeken, kaynak kullanımında kuşaklararası hakkaniyeti gözetin, ekonomik ve sosyal gelişmenin çevre ile bağlantısını kuran ve kalkınma ile çevrenin birlikteliğini vurgulayan" sürdürülebilirlik düşüncesinin temel dayanakları ortaya konmuştur.

1987 yılında ise BM'ye Ortak Geleceğimiz olarak da adlandırılan Brundtland Raporu sunulmuştur.¹⁶⁰ Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'na hazırlanan rapor; sürdürülebilirlik kavramının ilk kez kamuoyunda dile getirilmesine vesile olmuştur.

¹⁵⁶ A. Kadir Topal, "Çevre Sorunlarının Kaynağı Olarak Nüfus Artışı Mı? Tüketim Mi? Neo-Malthusyen Düşünceye Eleştirel Bir Yaklaşım", **Türk İdare Dergisi**, (470), 2011, s. 139-140.

¹⁵⁷ Müjdat Ataman ve Kemal Yaman, "Aktif Bir Düşünce Kuruluşu Olarak Roma Kulübü'nün Uluslararası Politika Alanındaki Etkileri", **International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies**, 7(31), 2021, s. 505-507.

¹⁵⁸ Berrin Ceylan Ataman, "Ekonomi ve Sosyal Teoride Yeni Bir Paradigma Olarak Büyüme-me", **Aurum Sosyal Bilimler Dergisi**, 5(2), 2020, s. 101-102.

¹⁵⁹ Stockholm Bildirgesi olarak da adlandırılan ilgili metin, 1972 yılında gerçekleştirilen BM İnsani Çevre Konferansı'nda kabul edilmiştir. Metnin çalışmada kullanılan çevirisi tarafımıza aittir. Orijinali için bkz. https://www.ipcc.ch/apps/njlite/srex/njlite_download.php?id=6471.

¹⁶⁰ İlgili belgenin orijinal metni için bkz. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>. Metinden yararlanırken yapılan çeviri tarafımıza aittir.

Brundtland Raporu, sürdürülebilir kalkınmayı, “Bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma” olarak tanımlamıştır.¹⁶¹

Rapor’da, insan faaliyetlerine bağlı olarak gittikçe ağırlaşan çevresel sorunların, çevre ile ekonomik kalkınma arasındaki hayati köprünün kurulması ile giderilebileceğinin altı çizilmiştir. Yirminci yüzyılın başı ile sonu arasındaki farklılıklara vurgu yapılarak günümüzde ekosistemlerin korunması hususunda tedbir almanın gerekliliği öne çıkartılmıştır.¹⁶²

1992 yılına gelindiğinde BM Çevre ve Kalkınma Konferansı (Rio Konferansı) düzenlenmiştir. Bu konferansta alınan kararlarla birlikte sürdürülebilirlik kavramının kapsamı oldukça genişlemiştir. Bu nedenle de kavram farklı disiplinlerin çalışma alanına dâhil edilmiştir.¹⁶³

Rio Konferansı’nda kabul edilen Gündem 21 adlı belgede, sürdürülebilirlik kavramının ilişkili olduğu pek çok farklı konu ve kavram da dile getirilmiştir. Sürdürülebilir insan yerleşimi, sürdürülebilir tarım ve kırsal kalkınmanın teşvik edilmesi, sürdürülebilir orman gelişimi bunlardan birkaçıdır. Bu belgede dile getirilen yeni kavramlarla birlikte sürdürülebilirliğin çevre, ekonomi, kentleşme ve yönetim gibi alanlardaki ortak çalışmalarla gerçekleştirilebileceği vurgulanmıştır.¹⁶⁴

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin çalışmalar, sadece BM’nin gerçekleştirdikleri ile sınırlı kalmamıştır. Bu konuda çalışan oluşumlardan bir diğeri de Avrupa Birliği’dir. Avrupa Birliği, 1992 yılında “Sürdürülebilirliğe Doğru” olarak da adlandırılan 5. Eylem Programı’nı kabul etmiştir.¹⁶⁵ Bu çalışmada sürdürülebilirlik için gereken eylemlerin planlanması yapılmış, amaca ulaşabilmek için yerel yönetimlerin de işe dâhil edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece sürdürülebilirlik çalışmalarına bütüncül bir anlayış getirilmiştir.

Son olarak 1996 yılında BM tarafından İstanbul’da düzenlenen İnsan Yerleşimleri Konferansı-Habitat II, sürdürülebilirlik kavramının gelişim süreci içerisinde çok önemli bir adım

¹⁶¹ Yusuf Çelik, “Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı ve Sağlık”, **Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi**, 9(1), 2006, s. 20-21.

¹⁶² Rapor’un 15 numaralı paragrafında, yıllardır ekonomik gelişmelerin kaygı sebebi olduğu fakat artık ekosistem ve ekonomi arasında mecburi bir bağın kurulması ve ekosistem için endişelenilmesi gerektiği ifade edilmektedir. *“These related changes have locked the global economy and global ecology together in new ways. We have in the past been concerned about the impacts of economic growth upon the environment. We are now forced to concern ourselves with the impacts of ecological stress - degradation of soils, water regimes, atmosphere, and forests upon our economic prospects. We have in the more recent past been forced to face up to a sharp increase in economic interdependence among nations. We are now forced to accustom ourselves to an accelerating ecological interdependence among nations. Ecology and economy are becoming ever more interwoven locally, regionally, nationally, and globally into a seamless net of causes and effects.”* Çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

¹⁶³ Konferans sonunda kabul edilen beş metinde sürdürülebilir kalkınmanın önemi ve bu doğrultuda alınması gerekli önlemlere ilişkin tespitlere yer verilmiştir. Bu beş metin, çalışmanın devamında inceleme konusu yapılacaktır.

¹⁶⁴ Agenda 21 adıyla Rio Konferansı sonucunda yayımlanan belgenin çevirisi tarafımıza aittir. Orijinal metin için bkz. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>.

¹⁶⁵ İlgili belgenin çevirisi tarafımıza aittir. Orijinal metin için bkz. https://publications.europa.eu/resource/cellar/b0086e47-40ba-49af-9ff0-a38608400bba.0002.02/DOC_2.

olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁶ Bu konferans sonunda yayımlanan Habitat Gündemi ve İstanbul Deklarasyonu'nda sürdürülebilirlik kavramı ayrıntılı bir biçimde ele alınmış, insan yerleşimleri ile ilişkisine dikkat çekilmiştir.¹⁶⁷

Sürdürülebilirlik, neredeyse tüm dünya devletlerinin gündemine girmiş bir kavramdır. Dünya üzerinde düzenlenen konferanslarda günlerce konuşulup tartışılmakta, hazırlanan sözleşmeler ve raporlarla ortak bir görüşe varıldığı gösterilmek üzere bu belgeler imzalanmaktadır. Ancak sürdürülebilirlikle ilgili planlanan çalışmalar istenen düzeyde gerçekleşmemektedir. Bu çalışmalardaki eksikliklerin, farklı argümanların doğurduğu tehditlere bağlı olduğu gözlenmektedir.

Sürdürülebilirliğe karşı tehditlerin bir kısmı politika geliştiricilere bakıştan kaynaklanmaktadır. Sürdürülebilir ekoloji, çevre, kalkınma gibi başlıklarla ele alınan ve geliştirilen politikaların tümü belli grupların, devletlerin önyak olduğu çalışmalardır. Politikaları geliştiren bu grup ve kurumlara önyargı ile yaklaşılabilir. Bu durum politikaların kendisine de önyargılı olunmasına sebep olarak etkisini azaltabilmektedir.¹⁶⁸

Sürdürülebilirlikle ilgili çalışmalar, uluslararası platformlarda genellikle gelişmiş devletler tarafından hazırlanmakta ve sunulmaktadır. Bu durum diğer devletler tarafından, hazır formatlara uyma zorunluluğu olarak algılanmaktadır. Az gelişmiş devletler, bu politikaları, gelişmiş devletlerin kendilerini egemenlikleri altında tutma planı olarak görmektedir.¹⁶⁹

Sürdürülebilir kalkınma projelerinde gereken finansman da gelişmiş devletlerce karşılanmaktadır. Bu durum da diğer devletlerin gelişmiş devletlere bağımlı hissetmesine sebep olmakta ve sürdürülebilirlik politikalarını diğer devletler için rahatsız edici bir hâle getirmektedir.¹⁷⁰

Hazırlanan sözleşmelerde, yazılan raporlarda dile getirilenler gelişmiş devletlerin önceliği gibi görüldüğü, dünyanın her tarafındaki toplumlar ve ülkeler için aynı şeyi ifade etmediği için, bu projelerin gelişmiş devletler için üretildiği düşüncesi öne çıkmaktadır. Örneğin buzulların erimesi, Hollanda için tehlike sinyaliyken Afrika'da açlıktan ölenler için hiçbir anlam barındırmamaktadır. Bu da söz konusu düzenlemelerin az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere ciddiye alınmasına engel olmaktadır.¹⁷¹

Sürdürülebilirlik projelerini yapan ve ortaya atan gelişmiş ülkelerin çifte standart uyguladığı da bir başka iddiadır. Bu iddiaya göre gelişmiş ülkeler, kendi ülkelerinde hassasiyet gösterdikleri noktalara başka ülkelere çok fazla ehemmiyet vermemektedirler. Kendi kalkınmaları söz konusu

¹⁶⁶ Konferans sonrasında yayımlanan Habitat Gündemi ve İstanbul Deklarasyonu'nun Türkçe çevirisi T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı tarafından yapılmıştır. Çeviri için bkz. Habitat Gündemi ve İstanbul Deklarasyonu: Hedef ve İlkeler, Taahhütler ve Küresel Eylem Planı, Ankara: T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Aralık 1999.

¹⁶⁷ Yücel ve Kurnaz, s. 29-30.

¹⁶⁸ Güldüren Özcan, s. 23.

¹⁶⁹ Güldüren Özcan, s. 23.

¹⁷⁰ Güldüren Özcan, s. 23-24.

¹⁷¹ Güldüren Özcan, s. 23-24.

olduğunda farklı ülkelerin sürdürülebilirliğini rafa kaldırmaktadırlar. Kaldı ki gelişmiş ülkeler; ham madde ve iş gücü ihtiyaçlarını az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere sağlamakta, bu durumun değişmesini de istememektedirler. Bu ülkelerin kalkınması, gelişmiş ülkeler için iyi bir senaryo olmayıp sürdürülebilir kalkınma politikalarını oluştururken bu durumun ayrımcılık yarattığı söylenmektedir.¹⁷²

Ayrıca sürdürülebilir kalkınma konusunda politika geliştiren ülkeler (Avrupa, Kuzey Amerika ülkeleri ve Japonya gibi) genelde kuzey yarım kürede, gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeler olarak adlandırılan ve yoksulluk ile kalkınma konularını ön plana çıkaran ülkeler de (Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkeleri gibi) ağırlıklı olarak güneyde yer almaktadır. Bu ayrım sürdürülebilirlik yaklaşımlarında Kuzey/Güney farklılaşmasını ortaya çıkarmakta ve geliştirilen politikaların uygulanması önünde engel teşkil etmektedir.¹⁷³

Çevre kirliliğinin gelişmiş ülkelere transfer edildiği de sürdürülebilirliğe karşı tehdit teşkil eden düşüncelerden biridir. Ekosistemde görülen ve insanlığı korkutan problemlerin kaynağı aslında teknoloji ve sanayide gelişmiş olan ülkelerdir. Bu ülkeler, ekonomik kalkınma adına çevreye zarar vermekte sonra da bu zararları ortadan kaldırmak için politikalar üretmektedir.

Çevre politikalarının en ciddi şekilde uygulandığı ülkeler de yine gelişmiş ülkelerdir. Yasal uygulamalarla, düzenlemelerle bu politikaları hayata geçirmeye çalışmaktadırlar. Böyle olunca da kendi ülkelerinde çevreye zarar veren bir endüstriyel üretim aracı varsa bunu yasal düzenlemeler ve uygulamaların olmadığı ya da yetersiz olduğu gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelere taşımaktadırlar. Böylece “kirliliği” de taşımış olmaktadır.¹⁷⁴

İster Kuzey-Güney ister gelişmiş- az gelişmiş şeklinde ayrılсын dünyanın bir kısmı, büyük ekonomik gelişmelerle zenginleşirken bir kısmı da yoksulluk ve sefalet içinde bulunmaktadır. Aradaki bu gelir eşitsizliği de sürdürülebilirlik projelerine olan bakışı etkilemektedir.¹⁷⁵

Sürdürülebilir kalkınma politikaları, geleneksel usul ve yöntemlerden ayrılarak özel organizasyonlarla üretim ve tüketim faaliyetlerini devam ettirmeyi gerektirmektedir. Bu özel yöntemler, ciddi bir bütçe gerektirmektedir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, sürdürülebilir kalkınma hedefine yeterli bütçeyi ayıramamaktadır. Bu durum da sürdürülebilir kalkınma önündeki en büyük engellerden biridir.¹⁷⁶

Sürdürülebilir kalkınmaya karşı tehditlerin bir kısmı tasarlanan ve uygulanan politikaların içeriğinden kaynaklanmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri koyan, uluslararası iş birliğini

¹⁷² Güldüren Özcan, s. 24-25.

¹⁷³ Güldüren Özcan, s. 26-27.

¹⁷⁴ Güldüren Özcan, s. 26.

¹⁷⁵ Güldüren Özcan, s. 30.

¹⁷⁶ Güldüren Özcan, s. 30-31

teşvik eden metinler; kimi zaman içerikleri sebebiyle de eleştirilebilmektedir.¹⁷⁷ Sürdürülebilirlik politikaları tasarlanırken asıl hedefin ekonomik gelişme olması, sürdürülebilir kalkınma politikalarının önündeki en büyük engellerden biridir. Bu projelerin birçoğunun odağında çevre yer alsa da aynı projelerde ekonomik gelişmenin önü açılmaya çalışılmaktadır. Çevre, çoğunlukla ekonomik kalkınma için bir argüman olarak düşünülmektedir. Bu durum sürdürülmesi istenen unsurun gerçekte ne olduğu tartışmalarını da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla bu tercih, üretilen politikalara olan inancın sarsılmasına neden olmaktadır.¹⁷⁸

Benzer şekilde sürdürülebilir kalkınma politikalarının insan merkezli bir çerçevede benimsenmesi, sürdürülebilir kalkınma için bir tehdittir. Sürdürülebilirliğin en temel bileşenlerinden biri çevredir. Çevrenin sürdürülebilirliği için bir dizi eylem planı yapılmakta, önlemler alınmaktadır. Ancak bu yapılırken insanın doğanın sahibi olduğu anlayışından da uzaklaşamamaktadır. Projelerin merkezine insan yerleştirilmektedir. Hâlbuki çevreyi yanlış uygulamalarla sürdürülebilirlikten uzaklaştıran da yine insandır. Bu durumda çevreden üstün tutulan insan olmaktadır. İnsanın yanlış uygulamalarından çevreyi korumak da bu sebeple mümkün olamamaktadır.¹⁷⁹

Dünya ekonomilerinin büyük bir kısmı, kapitalist sistem ile yönetilmektedir. Çevre ve ekoloji sorunlarının büyük çoğunluğu da kapitalist düzen ile ilişkilidir. Kapitalizm, insanlara tüketme alışkanlıkları kazandırmayı hedefleyerek üretim ve tüketim fazlasına sebep olmaktadır.

Tüketim fazlalığı, üretimin de artmasına sebep olmaktadır. Üretim sürecinde kullanılan teknikler, çevreye zarar vermektedir. Tüketime artışı da atıkların artmasına ve sonuç olarak kirliliğe sebep olmaktadır. Tüm bu üretim ve tüketim süreçlerinin verdiği zararı gidermek adına kapitalist enstrümanlardan yararlanacağı söylenerek bir çelişki yumağı oluşturulmaktadır. Çevre sorunlarının asıl müsebbibi olarak görülen kapitalist yapının sürdürülebilirlikten bahsetmesi inandırıcı bulunmamaktadır.¹⁸⁰

Sürdürülebilir kalkınma planları, başta devletler olmak üzere tüm insanlarca gösterilecek çabalarla hayata geçirilebilecektir. Bu uygulayıcıların yeterli çabayı göstermemesi, sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşılmasının önündeki engellerden bir diğeridir.

İnsanların tüketim alışkanlıkları kapitalizmin de etkisiyle her geçen gün artmaktadır. Çeşitlenen üretim sektörü, teknolojinin gelişmesi bu alışkanlıkların çılgınlık boyutuna gelmesine sebep olmaktadır. Tüketme eğiliminin artması doğal olarak üretimin artmasına sebep olmaktadır. Artan üretim, ekosistemin ve çevrenin şartlarını zorlamaktadır.¹⁸¹ Bu uğurda ihtiyacın oldukça üstünde doğal kaynak kullanımı söz konusudur. Bu da gelecek nesillerin kullanıyor olması gereken

¹⁷⁷ Güldüren Özcan, s. 27-29.

¹⁷⁸ Güldüren Özcan, s. 27-29.

¹⁷⁹ Güldüren Özcan, s. 33.

¹⁸⁰ Güldüren Özcan, s.35-37.

¹⁸¹ Güldüren Özcan, s. 37-38.

kaynakların şimdiden kullanılmasına sebep olmakta, sürdürülebilir kalkınma hedefini rafa kaldırmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma; tüm bu tehditlere rağmen dünyadaki tüm insanların yaşam kalitesini artırmak, doğayı korumak, ülkelerin ekonomilerini geliştirmek için bir gerekliliktir. BM'ye üye devletler tarafından tüm insanlara bu konuda bir eylem çağrısı yapılmaktadır. Bu doğrultuda 2015 yılında BM Genel Kurulu, sürdürülebilir kalkınma için 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı'nı kabul etmiş, bu belge 2016 yılında da yürürlüğe girmiştir. Belirlenen amaçların 2030 yılına kadar da gerçekleştirilmesi planlanmaktadır. Bu amaçlar; ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik konularında kalkınmayı hedeflemektedir. Sürdürülebilir kalkınma amaçları şunlardır¹⁸²:

- Amaç 1: Yoksulluğa Son
- Amaç 2: Açlığa Son
- Amaç 3: Sağlık ve Kaliteli Yaşam
- Amaç 4: Nitelikli Eğitim
- Amaç 5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği
- Amaç 6: Temiz Su ve Sanitasyon
- Amaç 7: Erişilebilir ve Temiz Enerji
- Amaç 8: İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme
- Amaç 9: Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı
- Amaç 10: Eşitsizliklerin Azaltılması
- Amaç 11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar
- Amaç 12: Sorumlu Üretim ve Tüketim
- Amaç 13: İklim Eylemi
- Amaç 14: Sudaki Yaşam
- Amaç 15: Karasal Yaşam
- Amaç 16: Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar
- Amaç 17: Amaçlar için Ortaklıklar

Bu amaçların; sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliğin her birine ilişkin olduğu görülmektedir. Sürdürülebilirliğin tüm boyutlarının tamamlayıcı olması sebebiyle bu şekilde kapsayıcı bir düzenleme yapıldığı anlaşılmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma amaçlarının hayata geçirilmesi ve gerçekleştirilebilmesi için öncü olmaya çalışan BM, tüm devletlerden bu amaçlar doğrultusunda hareket etmelerini beklemektedir. İç hukukta yapılacak düzenlemelerle ülke içindeki tüm faaliyetlerin kontrol altına alınması, halkın sürdürülebilir kalkınma konusunda bilinçlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu yolda ülkede

¹⁸² Bahsi geçen sürdürülebilir kalkınma hedefleri, BM Çevre Programı tarafından yayımlanmıştır. Orijinal metin için bkz. <https://sdgs.un.org/goals>. Metinde kullanılan çeviri, BM Türkiye resmî web sitesinden alınmıştır. Bkz. <https://turkiye.un.org/tr/sdgs>.

yaşayan tüm bireylerin ve grupların katılımını önemsemektedir. Kamu ve özel sektörün iş birliği de önem arz etmektedir. Ulusal ve uluslararası iş birliği ve dayanışma olmaksızın sürdürülebilir kalkınma amacının gerçekleşmeyeceği açıktır.¹⁸³

Ulusal ve uluslararası düzenlemeler ile devletlere çeşitli sorumluluklar verilmişse de kişilerin çabaları olmaksızın sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşılamayacaktır. Devletin tüm organlarının çabası yanında bireyler ve grupların da desteği gerekmektedir.

Sanayileşme ve diğer etmenler dolayısıyla Dünya ekosistemi önemli bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Çevrenin kirlenmesi, doğal kaynakların hızla tükenmesi ve yenilenememesi gelecek için endişeler oluşturmaktadır. Bu endişelerin muhatabı, insanlardan başkası değildir. Dünya insanları olarak sürdürülebilirlik adına önlemler alınması gerektiği kamuoyunda dile getirilmektedir. Sivil toplum örgütleri ve iklim aktivistlerinin çabalarıyla sürdürülebilirlik hareketi, toplumsal bir harekete dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Devlet desteği de alan bu kampanyalar, eğitimler, kamu spotları ve diğer projeler sürdürülebilir yaşam hareketini ortaya çıkarmıştır.

Çevresel sorunların etkilerine tanık olunmasıyla birlikte küresel toplumda sürdürülebilir bir yaşam fikri yerleşmeye başlamıştır. Mimariden ekonomiye; sanattan gastronomiye, tarımdan teknolojiye kadar birçok alanda “Yeşil Adım” olarak adlandırılan çalışmalar yapılmaktadır. Bu projelerde, çalışmalarda ve kampanyalarda tüm insanlığa, sürdürülebilirlik adına bazı öneriler sunulmaktadır. Bu öneriler, günlük hayata ilişkin, sosyal alanda herkesin karşı karşıya olduğu durumlarda uygulayabileceği davranışlardan oluşmaktadır. “Azaltın, Yeniden Kullanın ve Geri Dönüştürün.”, “Sürdürülebilir Tarımla Uğraşın.”, “Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Geçin.”, “Yerel İşletmeleri Destekleyin.”, “Su Kullanımınıza Dikkat Edin.”, “Toplu Taşımayı Teşvik Edin.”, “Çevre Koruma Programlarına Katılın.”, “Daha Az Enerji Tüketin.”, “Yürüyün.”, “Tek Kullanımlık Ürünlerden Vazgeçin.”, “Giysi Koleksiyoneri Olmayın.”, “Kağıda Saygı Duyun.”, “Beslenmenizi Kontrol Altına Alın.”, “Plastik Yerine Cam Kullanın.”, “Çevre Dostu Ürünler Kullanın.” gibi öneriler örnek gösterilebilir.

Doğayı, çevreyi ve Dünya’yı koruma ihtiyacının artması, bu konuda bilinç seviyesinin de yükselmesiyle birlikte sürdürülebilirlik konusunda farklı birçok akım da ortaya çıkmıştır.¹⁸⁴

Sıfır Atık Projesi; her alanda atığın azaltılmasını, yeniden kullanılmasını ve geri dönüştürülmesini savunmaktadır. Bu şekilde çevre kirliliğinin önüne geçmek ve geri dönüşüm yoluyla yeni kaynak kullanımını azaltmak amaçlanmaktadır.¹⁸⁵

¹⁸³ Stockholm Bildirgesi, İlke 24. Bkz. https://www.ipcc.ch/apps/nj-lite/srex/nj-lite_download.php?id=6471.

¹⁸⁴ Zeynep Genel, “Sürdürülebilir Tüketim, Anti Tüketim Akımları ve IKEA Buy Back Friday Hareketi”, **Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi**, (39), 2022, s. 241-242.

¹⁸⁵ Muhammed Yunus Bilgili, “Sıfır Atık Yaklaşımının Kökenleri ve Günümüzdeki Anlamı”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 20(40), 2021, s. 696-697.

Geleneksel ekonomi modellerinde kullan-at-imha et fikri hâkimdir. Bu anlayış, yine kaynak israfına ve çevre kirliliğine sebep olmaktadır. Buna karşı çıkmayı amaçlayan Döngüsel Ekonomi anlayışı geri dönüşümü teşvik etmektedir.¹⁸⁶

Sürdürülebilir Mobilya Hareketi ile sürdürülebilir malzemeler ve süreçler kullanılarak mobilya üretmek amaçlanmaktadır.¹⁸⁷ Ormanların azalmasının önüne geçmek ve aynı zamanda mobilya kalitesini artırmak için bu hareket önemlidir. Bu hareket sayesinde; hem doğal kaynaklar daha yavaş bir şekilde tüketilmiş olacak, ayrıca kaliteli, çevre dostu, uzun ömürlü mobilyalar üretilmiş olacaktır.

Toplumsal hayatla ilgili her alanda sürdürülebilir yaşam hareketi yayılmaya çalışılmaktadır. Bu alanlardan biri de sanattır. Sanatın yalnızca müzelerde yer almadığını, her yerde bulunabileceğini; yalnızca belli malzemelerle değil, türlü materyalle yapılabileceğini; bir mesajı olması gerektiğini vurgulayan akım da sürdürülebilir sanat akımıdır.¹⁸⁸

Yeşil Ekonomi, BM Çevre Programı tarafından; kaynakların verimli kullanıldığı ve karbon ayak izinin en aza düşürüldüğü bir ekonomi modeli olarak tasarlanmış ve teşvik edilmektedir.¹⁸⁹

Tüm bu sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve sürdürülebilir yaşam hareketleri, bir bütündür. Sadece bireysel olarak atılacak adımlar yeterli değildir. Küresel bir soruna karşı küresel bir iş birliği aranmaktadır.

¹⁸⁶ Meltem Ece Çokmutlu, “Sürdürülebilir Kalkınma Temelinde Döngüsel Ekonomi Performansı”, **Verimlilik Dergisi**, (Özel Sayı: Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilirlik), 2023, s. 152-153.

¹⁸⁷ Sinem Güneş ve Deniz Demirarslan, “Sürdürülebilirlik ve Mobilya Tasarımında Çevreci Yaklaşımlar”, **Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 5(6), 2020, s. 83-84.

¹⁸⁸ Zeliha Kayahan ve Naile Çevik, “Çevre Bilinci Bağlamında Sürdürülebilir Sanatsal Dil”, **Akademik Sanat**, (14), 2021, s. 3.

¹⁸⁹ Mustafa Özçağ ve Hakan Hotunluoğlu, “Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Boyut: Yeşil Ekonomi”, **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 13(2), 2015, s. 313.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EKOSİSTEM KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

2.1. Ekosistem Kavramı

Belirli bir alandaki canlılar ve bu canlıları saran çevrenin karşılıklı ilişkileri ile ortaya çıkan sistem olarak tanımlanan ekosistem, ekolojik bir terimdir.¹⁹⁰ Ekosistem, doğa içerisindeki düzeni ifade etmektedir. Bu düzen, bulunduğu alandaki canlı ve cansız ögelerin tümünü kapsamaktadır. Biyolojide isimlendirildiği şekliyle biyotik (canlı) ve abiyotik (cansız) ögeler, birbirleri ile etkileşime girerek ekosistemin devamlılığını sağlamaktadır.¹⁹¹

Ekosistemin sağlıklı bir şekilde devamlılığının sağlanması, ekosistem içerisinde yaşayan canlıların varlığını sürdürebilmeleri için gereklidir. Bununla birlikte ekosistemler, sadece kendi içlerindeki döngüyü devam ettirmemekte, ayrıca çevrelerindeki diğer canlılara ve diğer ekosistemlere de çeşitli yararlar sağlamaktadır. Tüm ekosistemler birbirleri ile etkileşim içindedir. Birinin eksikliği, diğerinin de yok olması anlamına gelecektir. İnsan da ekosistemlerin bir parçasıdır.

Ekosistemler, sürdürdükleri döngüler sırasında birtakım ürünler sunmaktadır. Ekosistemlerin sunduğu bu işlev, yarar ve ürünler, ekosistem hizmetleri olarak adlandırılmaktadır.¹⁹² Tehlikeli gibi görünen canlılar, faydası olmadığı düşünülen varlıklar bile ekosistem döngüsü içerisinde bir role sahiptir. Bu varlıkların her biri, sağladıkları hizmet ile devamlılığı sağlamaktadır.

Ekosistem hizmetlerinden, tüm canlılar faydalanmaktadır. Fakat bu hizmetlerden en çok faydalanan canlıların insanlar olduğu şüphesizdir. Zira insanlar, beşerî faaliyetler olarak adlandırılan birçok faaliyet gerçekleştirmektedir. Bu faaliyetler, sanayi, teknoloji, tekstil, gıda gibi sektörlere dairdir. Her biri, ekosistem hizmetleri olarak adlandırılan ürünleri, kaynak olarak kullanmaktadır. O halde ekosistem hizmetleri, insanların yaşantılarını daha sağlıklı ve kaliteli hâle getirmektedir.

2005 yılında yayımlanan BM Binyıl Ekosistem Değerlendirmesi Raporu'nda da yer verilen ekosistem hizmetleri kavramı, insanlar için ekosistemin ne gibi faydalar sağladığını ortaya koymaktadır.¹⁹³ Tüm bu katkılar, ekosistem hizmeti olarak insanlığa sağlanan bir lütuftur.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

¹⁹¹ Türkan Koçlu ve Yusuf Karsavuran, “Karasal Ekosistemlerin Yapısı ve Organizasyonu”, **Türk Entomoloji Dergisi**, 21(4), 1997, s. 313.

¹⁹² Aysen Çoban ve Muzaffer Yücel, “Kent Planlamasında Ekosistem Hizmetlerinin Rolü”, **Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi**, 6(2), 2018, s. 446.

¹⁹³ BM Binyıl Ekosistem Değerlendirmesi Raporu, birkaç cilt halinde yayımlanmış bir rapor olup çalışmanın bu kısmında Ekosistem ve İnsan Refahı (Ecosystem and Human Well-Being) başlıklı raporu esas

Ekosistem hizmetleri, Binyıl Ekosistem Değerlendirmesi Raporu'nda; tedarikçi, düzenleyici, kültürel ve destekleyici hizmetler olmak üzere sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma, ekosistem hizmetlerinin insanlığa sağladığı katkıların, kullanım alanlarının niteliklerine göre yapılmıştır.¹⁹⁵

Tedarikçi ekosistem hizmetleri, öncelikle insanlara gıda ve su sağlayan hizmetlerdir. Bununla birlikte sanayi faaliyetlerinin sürmesini sağlayan ham maddeler de tedarikçi hizmetler arasındadır. Biyojenik mineraller, enerji kaynakları, tıbbi kaynaklar da bu hizmetlerdendir. Hatta estetik anlamda kullanılan değerli taşlar da bunlardandır.¹⁹⁶

Düzenleyici ekosistem hizmetleri ise insan hayatını düzenleme ve iyileştirme amacına hizmet etmektedir. Örneğin çeşitli bakteriler tarafından detoksifikasyon yapılması, orman alanlarının erozyona engel olması, kimi türlerin su ve hava temizliğine katkı sağlaması bu tür hizmetler arasındadır.¹⁹⁷

Destekleyici ekosistem hizmetleri, ekosistemlerin diğer hizmetleri yerine getirebilmesi için çabalamaktadır. Toprak ve gübre oluşumu, besin döngüsü, tozlaşma gibi ekosistem faaliyetleri, destekleyici hizmetler olarak sayılabilir.¹⁹⁸

Son tür olarak kültürel ekosistem hizmetleri ise diğer hizmetlerden daha farklı bir amaca hizmet etmektedir. Maddi çıktılar almaktan ziyade insanların manevi yönlerine hitap etmektedir. Duygusal ve estetik nitelikteki hizmetleri içermektedir.¹⁹⁹ Sanatta doğanın motif olarak kullanılması, açık hava sporlarında kullanılması, ekoterapi gibi yöntemler ile doğadan faydalanılması mümkündür. Bu tür hizmetler, ekosistemin sadece maddi bir kaynak olmadığını; hem duygusal hem ekonomik anlamda ekosisteme ihtiyacımız olduğunu ortaya koymaktadır.

Tüm bu hizmetler göz önüne alındığında, insan faaliyetlerinin tamamının ekosistem hizmetleri ile ilişki içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁰ Gerek barınma, beslenme gibi fiziki ve maddi ihtiyaçlarını karşılaması gerek kültür, sanat gibi manevi ihtiyaçlarını karşılarken ilham alması, kendisine araç edinmesi ve estetik ihtiyacını gidermesi; ekosistemin insan hayatında ne

alınmaktadır. Çalışmada kullanılan çeviri, tarafımıza aittir. Belgenin orijinal metni için bkz. <https://www.millenniumassessment.org/documents/document.356.aspx.pdf>.

¹⁹⁴ Hikmet Birand, **Alıç Ağacı ile Sohbetler**, Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 1996, s. 5-10.

¹⁹⁵ BM Binyıl Ekosistem Değerlendirmesi Raporu'nun Ekosistemler ve İnsan Refahı (Ecosystems and Human Well-Being) isimli ciltte, ekosistem hizmetleri sınıflandırılmıştır. Rapor'un ön sözünde ekosistem hizmetlerinin dörde ayrıldığı ifade edilmiştir. *"These include provisioning services such as food, water, timber, and fiber; regulating services that affect climate, floods, disease, wastes, and water quality; cultural services that provide recreational, aesthetic, and spiritual benefits; and supporting services such as soil formation, photosynthesis, and nutrient cycling."* Metnin tamamı için bkz. <https://www.millenniumassessment.org/documents/document.356.aspx.pdf>, erişim tarihi: 10.06.2024.

Çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

¹⁹⁶ Büşra Çiçekalan, Hâle Özgün ve İzzet Öztürk, "Ekosistem Hizmetlerinin Sağladığı Doğal Sermaye", **Çevre, İklim ve Sürdürülebilirlik**, 24(1), 2023, s. 8.

¹⁹⁷ Çiçekalan vd., s. 8.

¹⁹⁸ Çiçekalan vd., s. 8.

¹⁹⁹ BM Binyıl Ekosistem Değerlendirmesi Raporu, s. 6-8. Bkz. <https://www.millenniumassessment.org/documents/document.356.aspx.pdf>.

²⁰⁰ Çiçekalan vd., s. 8.

kadar elzem bir varlık olduğunu ortaya sermektedir. Diyebiliriz ki ekosistemin parçası olan canlılar ve onların sağladığı hizmetlerin yokluğu hâlinde, insanlığın hayatını devam ettirebilmesi hiçbir açıdan mümkün değildir.

BM Binyıl Ekosistem Değerlendirmesi Raporu'na göre; gıda, ham madde gibi birçok farklı alanda insanlığa hizmet veren ekosistemin gelecek nesilleri destekleme kapasitesi azalmıştır. Zira ekosistemde bozulmalar başlamıştır.²⁰¹ Bu uyarı, insanlığın geleceği için büyük bir alarıdır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi ekosistem ile ayrılmaz bir bütün oluşturan insan, onun bozulması ve yok olması hâlinde varlığını devam ettiremeyecektir. Fakat ekosistem hizmetlerinin değerinin tam anlamıyla bilindiği ve tüm faaliyetlerin devamı için zaruri olduğunun kabul edildiği de söylenemeyecektir. Bu tehlike, hâlâ ciddiyeti boyutunda dikkat çekmemiştir.

Ekosistemde meydana gelen bozulmalar, doğal ya da beşerî faktörler sebebiyle meydana gelebilmektedir. Ekosistem içerisindeki her bir canlı ve cansız varlığın, ekosistemin devamını sağlayan bir rolü bulunmakta, bu varlıklardan herhangi birinin eksikliği de ekosistemin işleyişini sekteye uğratmaktadır. Bu haliyle ekosistem, meydana gelen doğal ya da beşerî her tür değişiklikten etkilenmeye açık bir yapıdadır.

Doğal faktörler pekâlâ ekosistemin yapısında değişikliklere sebep olabilir. Toprak, su ve havada meydana gelen değişimler, ekosistemi kimi zaman olumlu kimi zaman olumsuz şekilde etkilemektedir. Örneğin güneş lekeleri, yanardağ patlamaları ve dünya üzerinde meydana gelen doğal kaymalar, bilim insanları tarafından, ekosistemi etkileyen unsurlar olarak sayılmaktadır.²⁰² Bu etkiler her ne kadar olumsuz gibi görünse de doğal faktörlerin ekosisteme olan etkisi çoğu zaman zaten ekosistemin işleyişinin bir parçasıdır. Ekosistem içerisindeki canlılar, bu etkilere adapte olabilmekte ve devamlılığını genellikle farklı koşullarda da olsa sağlamaktadır.

Doğal faktörlerin ekosistemi etkileme gücü olsa da beşerî faktörlerin ekosistem üzerindeki etkisi, çok daha yaygındır ve çok daha ağır sonuçlar doğurmaktadır. İnsan da ekosistemin bir parçası olduğundan kimi etkileri ekosistemin yararına olsa ve işleyişini devam ettirmesini sağlasa da ekosisteme yapılan olumsuz müdahalelerde insan, başroldedir.²⁰³

İnsan, var olduğundan beri doğa ile etkileşim hâlinindedir. Bu etkileşim, ilk çağlarda göçebe düzen sebebiyle daha kısa süreli olmuştur. Bu dönemde insanın doğayı henüz tahakküm altına aldığından bahsedilemeyecektir. Sadece avcılık ve toplayıcılık yapan insan, ekosistemin döngüsüne dışarıdan bakmış ve müdahale etmemiştir. Ekosistem ile doğal bir ilişki içerisinde olmuş, böylece ekosistem üzerinde olumsuz etki oluşmamıştır.

²⁰¹ Çoban ve Yücel, s. 445-446.

²⁰² Cemal Seçkin Aksay, Osman Ketenöğlü ve Latif Kurt, "Küresel Isınma ve İklim Değişikliği", **Selçuk Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Dergisi**, 1(25), 2005, s. 30.

²⁰³ Turgay Dindaroğlu, "Ekolojik Yıkımın ve Salgınların Ardındaki Gerçek; Ekosistemik Yabancılaşma mı?", **Turkish Journal of Forest Science**, 5(1), 2021, s. 268.

Fakat yerleşik düzene geçilmesi ve tarım faaliyetlerinin yaygınlaşması ile birlikte insanlar, ekosistem üzerinde kendi iradeleri ile değişiklikler meydana getirmeye başlamıştır. İnsan, bu faaliyetler sonrasında yaşadığı çevreyi değiştirebileceğinin ayırdına varmıştır. İnsan, âdeta bu döngüleri kontrol altına alabileceğini düşünmüştür.

İnsanlar, ekosistem üzerindeki değişim faaliyetlerini geliştirmek, doğayı kontrol edebilmek için çabalamıştır.²⁰⁴ Bu çaba, insanlığı sanayileşmeye kadar götürmüştür. Bu süreçte hızlı nüfus artışı, çarpık yerleşme meydana gelmiştir. Sanayileşme beraberinde şehirleşmeyi de getirmiş, tarım arazileri boş kaldığı gibi ormansızlaşma da başlamıştır. Böylece doğal çevreye müdahale her geçen gün artmış, ekosistem kontrolsüz bir şekilde bozulmuştur. Bozulma her gelişme ile birlikte hızla artmıştır. Bu durum, küresel ısınma ve küresel iklim değişikliğini gündeme getirmiştir.²⁰⁵

Küresel ısınma, beşerî faaliyetler sonucu ortaya çıkan karbondioksit, metan ve ozon gibi sera gazlarının atmosfere olan etkisiyle birlikte dünyanın ısınmasına verilen isimdir.²⁰⁶ Küresel ısınmanın varlığı; buzulların hacmindeki azalma, göllerdeki su sıcaklığının artması, denizlerin yükselmesi gibi göstergelerle de kayıt altına alınmıştır.²⁰⁷

Küresel ısınmanın sonuçlarından biri de iklim değişikliğidir. Isınma ile birlikte iklim özelliklerinde değişimler meydana gelmektedir. Yağış, nem ve hava hareketliliklerinde oluşan farklılık, ilk çağlardan beri süregelen iklim ve doğa özelliklerinin değişmesine ve hatta tersine dönmeye yol açmaktadır. Son yıllarda kamuoyuna da yansıyan aşırı sıcaklar veya aşırı soğuklar, kuraklık, salgın hastalıklar da bu durumun en açık göstergeleridir. Tüm bu göstergeler küresel ısınmanın tüm ekosistemi bozduğunu ortaya koymaktadır.²⁰⁸

2. 2. Ekosistemin Korunması Fikri

İnsanlık, tarihi boyunca, her alanda, devamlı ileriye doğru gitme amacı taşımıştır. İleriye gitme ve devamlı gelişme amacı; insanın kendi hayatını kolaylaştırma, daha kaliteli hâle getirme isteğinden ileri gelmektedir. Keşifler ve icatlar da daima bu amaçla teşvik edilmiştir. İnsanlarca icat edilen araç ve gereçler, gerçekleştirilen tüm bu faaliyetler, her daim, bir yanları ile çevreyi de etkilemektedir. Bu etki, kimi zaman olumlu kimi zaman olumsuz olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁹

Özellikle Sanayi Devrimi ve sonrasında fabrikalaşmanın yayılması ile beraber insanın çevreye olan etkisi, olumsuz anlamda artmıştır. Öncelikle kurulan fabrikalar ve üretim tesislerinin

²⁰⁴ Muammer Çakır, Osman Gümüşçü ve Barış Taş, “Politik Ekoloji”, **Coğrafya Dergisi**, (41), 2020, s. 243-244.

²⁰⁵ Aynur Demir, “Küresel İklim Değişikliğinin Biyolojik Çeşitlilik ve Ekosistem Kaynakları Üzerine Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi**, 1(2), 2009, s. 37-38.

²⁰⁶ Demir, s. 38.

²⁰⁷ Aksay vd., s. 36-37.

²⁰⁸ Demir, s. 39.

²⁰⁹ Dindaroğlu, s. 269.

yaygınlaşması, bu binaların tesisi amacıyla yok edilen doğal alanların artmasına sebep olmuştur. Şehirleşme de bu doğrultuda hızlanmış, yine doğal çevrede tahribata sebep olmuştur.

Sanayi tesisleri çevreye, sadece kuruldukları sırada zarar vermekle kalmamışlar, üretim faaliyetleri sırasında devamlı olarak zarar vermeye de devam etmişlerdir. Zira üretim sırasında kullanılan ham maddeler, geri dönüşümü olmayan şekilde ekosistemden sağlanmaktadır. Üretim sonucunda meydana gelen atıklar da herhangi bir kontrol mekanizması olmaksızın doğaya bırakılmaktadır. Bu atıklar her tür kirliliğin de artmasına yol açmıştır. Dünyada hava, su ve toprak kirliliği kontrol edilemez bir seviyeye gelmiştir. Bu kirlilikler, medyaya birçok canlının toplu olarak yok olması şeklinde de yansımıştır. İspanya'nın Mar Menor kıyılarında, atıklar sonucu tonlarca balığın hayatını kaybetmesi bu konuya sadece bir örnektir.²¹⁰

Sanayileşme, beraberinde ekonomik gelişmeyi ve kapitalist düzeni getirmiştir. Kapitalist sistemde fazla tüketim teşvik edilmiş, bu tüketim talebini karşılamak için üretimde de hızlanma ve artışa gidilmiştir. Hızlanan ve miktar itibarıyla de artan üretim faaliyetleri, ekosistemde meydana gelen olumsuz etkinin de aynı şekilde hızlanmasına sebep olmuştur.²¹¹ Atık üretimine bağlı olarak kirlenme ve canlılar arasındaki zehirlenme de aynı şekilde artmıştır. Seri üretim, övgüyle bahsedilen bir gelişmeyken ekosisteme verilen zarar da seri bir hal almıştır.

Beşerî faaliyetlerin, çevreye verdiği zararın keşfedilmesi ve azaltılması için çalışmalara başlanması, çok eski bir tarihe dayanmamaktadır. Daima ekonomik gelişmeyi hedefleyen ülkeler, bu gelişmenin getirdiği olumsuz etkileri kabul etmek ve faaliyetlerinde değişikliğe giderek gelişmelerini tehlikeye atmak istememişlerdir.²¹²

Ünlü sosyal çevrebilimci Murray Bookchin'in 1964 yılında yayımlanan *Ecology and Revolutionary Thought* (Ekoloji ve Devrimsel Düşünce) isimli kitabı ile birlikte küresel ısınmanın varlığı ve ölümcül tehlikelere yol açabilecek nitelikte olduğu bilinir hâle gelmiştir. Kitapta bu tehlikeye karşı çevrecilik önerilmiş ve bir fikir olarak teşvik edilmiştir.²¹³

İlerleyen yıllarda yapılan bilimsel çalışmalarla birlikte sera gazlarının ciddi bir zarar doğurduğu, hava kirliliğinin de etkisiyle küresel ısınmanın gerçek bir tehlike olduğu kabul edilmiştir. Dünya Meteoroloji Örgütü'nün kurulması, BM Çevre Programı ve Hükûmetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin oluşturulması da bu döneme rastlamaktadır.²¹⁴

İklim değişikliğinin önüne geçilmesi ve ekosistemin korunması gerekliliği, bu çabalar sonucunda kabul edilir hâle gelmiştir. Fakat iklim değişikliğini ortadan kaldırmak için kullanılacak

²¹⁰ İspanya'nın Mar Menor Kıyılarında Tonlarca Balık Öldü, *NTV Haber*, 26 Ağustos 2021, https://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/ispanyanin-mar-menor-kiyilarinda-tonlarca-balik-oldu,yu3Ay6hfdUSG_m6SrF8bqw/AKZzc11bY066UhLatUx2Mw#, erişim tarihi: 15.03.2024.

²¹¹ Eylül Ece Demir, "Kapitalizm ve İklim Değişikliği: Söylem ve Gerçeklik", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, İzmir, 2022, s. 134-135.

²¹² Güldüren Özcan, s. 24.

²¹³ Murray Bookchin, *Ecology and Revolutionary Thought*, 1. Baskı, New York: Times Change Press, 1970.

²¹⁴ Jeremy Brecher, *İklim Direnişi* (Çev. Dilara Kılıç), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020, s. 29-30.

çözüm yollarının neler olacağı sıklıkla tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar, daha çok ekonomik gelişmeler gözetilerek yapılmış ve bu hâliyle etkili bir çözüm sunmayı başaramamıştır. Zira çözüm önerileri, iklim değişikliğinin ekonomiye olası etkileri üzerinden getirilmeye çalışılmıştır.²¹⁵ Daima ilerleme amacıyla olan hükûmetler, ekonomik gelişmeye engel olacak adımlar atmayı kabul etmemiştir.²¹⁶ Bahsedildiği gibi, ekonomik gelişmelerin önünü açan faaliyetler, iklim değişikliğinin artışı ile paralellik göstermekte olup bu faaliyetlerin azaltılması ya da durdurulması bir çözüm yolu olarak kabul edilememektedir.

İklim ve çevre hareketinin kamuoyuna yansiyiş şekli, bu noktada daha da önem kazanmaktadır. Nitekim çeşitli politik ve ekonomik sebeplerle iklim değişikliğine sebep olan faaliyetleri durduramayan veya azaltamayan hükûmetler, bireysel önlemleri teşvik etmeye çalışmaktadır. Elektrik kullanımının azaltılması ve toplu taşıma kullanımının yaygınlaşması kamuoyunda teşvik edilmektedir. Bu tedbirlerin iklim değişikliğini azaltmaya ve hatta ortadan kaldırmaya yeteceği, şeklinde bir bilinç oluşturulmaya çalışılmaktadır.²¹⁷ Karbon ayak izi hesaplamaları yapılması ve bu ayak izini azaltmak için insanın rutininde yapacağı küçük değişikliklerin değişimin anahtarı olduğuna ilişkin kampanyalar da buna bir örnektir.²¹⁸

Toplumsal bilincin, tüm etkili hareketlerin başlangıcı olduğu ve küçük değişikliklerin büyük değişimleri doğurduğu yadsınamaz bir gerçektir. Fakat karşı karşıya geldiğimiz sorun, bireysel rutinlerden çok daha büyük faaliyetler sonucu meydana gelmiştir. Yine aynı büyüklükte adımlar atılmaksızın bu sorunların önüne geçilmesi beklenemeyecektir. Bireysel önlemlerin ekosistemi korumaya yetmeyeceği, sorunun kaynağı olan faaliyetlerde yapılacak değişikliklerin gerekli olduğu açıktır.²¹⁹ Aksi durum, insanlığı bekleyen tehlikeye karşı bir oyalama olmaktan öteye geçemeyecektir. İnsanlığın karşı karşıya olduğu tehlike her geçen gün büyümekte ve insanlara oyalanacak bir zaman bırakmamaktadır. Küresel ve büyük çaplı bir değişim yapılması, hükûmetlerce önlemler alınması bir gerekliliktir.

Küresel bir çözümün gerekli olduğu inancının yaygınlaşması ile beraber ilk adımı BM Genel Kurulu atmıştır. Bu doğrultuda BM Çevre Programı²²⁰ çalışmaları başlatılmıştır. Bu programla, uluslararası platformda çeşitli konferanslar yapılmıştır. Konferanslarla birlikte iklim değişikliğinin

²¹⁵ Güldüren Özcan, s. 27-28.

²¹⁶ Güldüren Özcan, s. 24.

²¹⁷ Brecher, s. 29-30.

²¹⁸ Karbon ayak izi, karbon salınımını azaltmaya yönelik geliştirilmiş bir kavramdır. Kişilerin faaliyetleri ve harcamaları ile çevreye saldırdığı karbon miktarına karşılık gelmektedir. Karbon ayak izi hesabı ile kişinin bir yıl içerisinde doğaya saldırdığı karbondioksit hesaplanmış olmaktadır. Bu şekilde kişilerin küresel ısınmaya ne derecede sebep olduğu belirlenmekte ve bu oranı azaltmak için neler yapılması gerektiği saptanabilmektedir (Kazım Kumaş, Ali Akyüz, Muhammad Zaman ve Afşin Güngör, “Sürdürülebilir Bir Çevre İçin Karbon Ayak İzi Tespiti: MAKÜ Bucak Sağlık Yüksekokulu Örneği”, *El-Cezerî Fen ve Mühendislik Dergisi*, 6(1), 2019, s. 109-110).

²¹⁹ Brecher, s. 32-33.

²²⁰ BM Çevre Programı, kısaltılmış haliyle UNEP, BM bünyesinde 1972 yılında kurulmuş bir programdır. Çevresel konuları düzenli aralıklarla gözden geçirmek, çevre sorunlarına karşı uluslararası toplumun dikkatini çekmek, programın amaçları arasındadır. Türkiye, UNEP üyesi değildir.

insan faktörüne dayanan sera gazından kaynaklandığı bilgisinin yayılması, çeşitli anlaşmalar imzalanarak sera gazı salınımının azaltılması için gerekli önlemlerin alınması sağlanmaya çalışılmaktadır. Bireysel çözümlerin yanında hükûmetlerce alınacak tedbirlerin önemi böylece anlaşılmıştır.²²¹ Devletlerin de tek başına hareket etmesindense bir araya gelmesi daha fazla etki doğuracaktır. Hep birlikte sebep olunan problemler yine hep birlikte çözülebilecektir.

2. 3. Ekosistemin Korunmasına İlişkin Uluslararası Gelişmeler

Çevresel sorunlar, yerkürenin bütünlüğü dikkate alındığında uluslararası sorunlardır.²²² Uluslararası örgütlerce yapılan çalışmalar, bu sebeple önemlidir. Bu bölümde, uluslararası örgütlerce ekosistemin korunması amacıyla yapılan kimi çalışmalar ele alınacaktır.

İnceleme konusu yapılacak çalışmalar, ekosistemin korunması fikrini sürdürülebilir kalkınma kavramı üzerinden ele almış olanlar arasından seçilmiştir. Çevreye dair yapılmış tüm çalışmaların, bu tez kapsamında nicelik olarak ele alınması mümkün olmadığı gibi bu çalışmaların tamamı nitelikleri gereği de bu tezin konusu değildir. Zira çalışmada sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasının amaç olduğu, bu doğrultuda ekosistemin korunmasına ilişkin adımlar atıldığı ifade edilmekte olup bu kısımda incelenecek çalışmalar da bu düşüncede olanlardır.

2. 3. 1. Evrensel Düzlemde Birleşmiş Milletler Örgütü Nezdindeki Gelişmeler

BM, çevre sorunlarının uluslararası arenada konuşulmasına önayak olmuştur. BM, bu kapsamda, çevresel sorunların odak noktası hâlinde incelendiği ilk konferansların yapılması, muhatap tarafların çözüm amaçlı yükümlülüklerini içeren ilk sözleşmelerin imzalanması için çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu bölümde, bu çalışmalardan uluslararası alanda en çok dikkat çeken ve en kapsamlı düzenlemeleri içerenler, kronolojik olarak incelenecektir. Kronolojik bir sıralama yapmakla birlikte, birbiri ile bağlantılı olan çalışmalar peş peşe incelenecektir.

2. 3. 1. 1. Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı

BM İnsan Çevresi Konferansı, uluslararası alanda çevre sorunlarının ilk kez konuşulduğu platformdur. 1972 yılında Stockholm'de gerçekleştirilen konferans, yaygın olarak Stockholm Konferansı olarak adlandırılmaktadır. Konferansın sonunda Stockholm Bildirgesi de

²²¹ Brecher, s. 36-37.

²²² Hulusi Ekber Kaya, "Kyoto'dan Paris'e Küresel İklim Politikaları", **Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, 4(10), 2020, (Kyoto), s. 167-168.

yayımlanmıştır.²²³ Stockholm Bildirgesi de çevre konusunda yayımlanmış ilk uluslararası bildirgedir.

Stockholm Bildirgesi, insanın çevre ile olan ilişkisinin karşılıklı olduğunu, çevreye yapılan müdahalelerin çevreyi olumsuz etkilediğini tespit etmektedir. İnsan faaliyetlerinin çevreye etkilerinin gözetilerek hareket edilmesi gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Bu amaçla kaleme alınan metin, 26 ilke içermektedir. Bu ilkeler; her insanın kaliteli bir çevrede yaşama hakkının bulunduğu anlayışı etrafında şekillenmiştir (İlke 1). Yerkürenin ve tehlikeye düşmüş doğal hayatın korunması, iyileştirilmesi hususlarında herkesin sorumlulukları olduğunu ifade etmektedir.²²⁴

Metinde sürdürülebilirlik kelimesi kullanılmıyor olsa da sürdürülebilirlik kavramının içeriğine dair hükümler yer almaktadır. Bugünkü ve gelecek nesillerin iyiliği için çevreyi korumanın ciddi bir sorumluluk olduğu ifade edilerek sürdürülebilirlik kavramına işaret edilmektedir²²⁵ (İlke 1).

Sözleşme’de, çevreyi korumak ve yenilenebilirlik özelliğini muhafaza etmek için önlemler alınması gerektiğine sıklıkla vurgu yapılmaktadır. Rasyonel planlamalar yapılması, bu planların idare ve denetimi (İlke 14), bilimsel araştırmaların teşvik edilmesi (İlke 20), toplumsal bilincin oluşturulması (İlke 19), nükleer silahlar başta olmak üzere toplu imha araçlarının ortadan kaldırılması (İlke 26), geri kalmışlığın önüne geçilmesi (İlke 9) gibi amaçlar; Bildirge’de yer alan ilkelerin ana fikrini oluşturmaktadır.

Bildirge’de, devletler arasında gelir eşitsizliği olduğu gözetilerek, bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Buna göre gelişmekte olan ülkelerin mali ve teknik ihtiyaçları olması durumunda gelişmiş ülkelerin destek göstermesi gerektiği belirtilmiştir. Bu hüküm, uluslararası iş birliği amacını en kesin şekliyle ortaya koymaktadır (Stockholm Bildirgesi, 9, 11, 20 ve 23. ilkeler).

Stockholm Bildirgesi, çevrenin korunması hususunda bireysel olarak insanların ve hükümetlerin üzerine düşen yükümlülükler hakkında oldukça soyut bir düzenlemedir. Bildirge, bu yönüyle eleştirilmektedir.²²⁶ Sosyal, siyasal ve ahlaki birtakım tespitlerden öteye gidemediği sıklıkla dile getirilmektedir.²²⁷ Zira bu haliyle devletlere bir sorumluluk verilmemiş ve bağlayıcı bir düzenleme olamamıştır. Hükümler, birer öneri niteliğindedir.

²²³ Ali Kerem Kayhan, “Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine Bir İnceleme”, **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, 33(1), 2013, s. 62.

²²⁴ İlgili metnin çalışmadaki çevirisi tarafımıza aittir. Metnin orijinali için bkz. https://www.ipcc.ch/apps/nj-lite/srex/nj-lite_download.php?id=6471.

²²⁵ Bildirge’nin bir numaralı ilkesi şu şekildedir: “*Man has the fundamental right to freedom, equality and adequate conditions of life, in an environment of a quality that permits a life of dignity and well-being, and he bears a solemn responsibility to protect and improve the environment for present and future generations. In this respect, policies promoting or perpetuating apartheid, racial segregation, discrimination, colonial and other forms of oppression and foreign domination stand condemned and must be eliminated.*”

²²⁶ Marc Pallemarts, “Stockholm’dan Rio’ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı?” (Çev. Bülent Duru), **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 52(01), 1997, s. 614.

²²⁷ Pallemarts, s. 614.

Bahsi geçen eleştiriler baki olsa da Stockholm Bildirgesi; uluslararası platformda türünün ilk örneğidir. Böylece sonraki tarihlerde yapılacak düzenlemelere de önyak olmuştur. Nitekim bildirgede yer alan ilkeler ve kavramlar, başka birçok düzenlemenin, anlaşmanın temeli hâline gelmiştir.²²⁸ Toplumsal iş birliğinin çevrenin korunması için elzem olduğu inancının yayılmasını sağlamıştır.²²⁹ Sırf bu haliyle bile Bildirge, sürdürülebilir kalkınma yolunda önemli bir adımdır.

Bildirge'nin imzalanması, devletlerin çevre sorunlarının varlığını ve bu sorunların kendilerince sürdürülen faaliyetlerden kaynakladığını kabul ettikleri anlamına gelmektedir. Bu kabul, çevresel sorunlarla mücadele için gerekli ilk adımdır ve bu adımın atılmasında Bildirge'nin katkısı büyüktür. Böylece diğer adımların önünü açılmıştır.

Stockholm Konferansı, ayrıca BM Çevre Programının²³⁰ kurulmasına da zemin hazırlamıştır. UNEP, BM'ye bağlı bir kurum olarak kurulmuş ve çevrenin korunmasında uluslararası iş birliğini sağlamayı amaçlamıştır. UNEP Yönetim Konseyi Kararı'nda da "Çevreyle ilgili olarak uluslararası iş birliğini artırarak çevre politikalarına ilişkin gerekli tavsiyelerde bulunmak ve BM içerisinde çevreyle ilgili konularda iş birliğini sağlayarak rehberlikte bulunmak" olarak bu amaç ortaya koyulmuştur.²³¹

UNEP, kuruluşu sırasında devletler arası iş birliği sağlayan bir kurum olarak tasarlanmışsa da rolünün nasıl daha aktif hâle getirileceği üzerine çalışmalar sürmüştür. 1975 yılında, bu doğrultuda, UNEP'in her yıl BM Genel Kuruluna devletlerce yapılan yeni çevre anlaşmaları ve mevcut çevre anlaşmalarının durumu hakkında rapor hazırlaması kararlaştırılmıştır. Böylece daha aktif bir rol oynamaya başlayan UNEP, devletlere çevre konularında tavsiyelerde bulunmaya, çevre politikalarını güçlendirmek için çalışmalar yapmaya da başlamıştır.²³²

1995 yılında Afrika-Avrasya Göçmen Sukuşları Korunması Sözleşmesi²³³ ve Akdeniz'in Deniz Ortamı ve Kıyı Bölgesinin Korunması Sözleşmesi'nin²³⁴ yayımlanması ve yürürlüğe girmesine öncülük eden UNEP, kurulduğu zamandan bu yana bu gibi çevre anlaşmaları ile çalışmalarını sürdürmektedir.

Stockholm Bildirgesi, çevreye ilişkin sorunlara, insan hakları sorunu olarak yaklaşılabilmesine ilişkin bir anlayışla hareket etmesi açısından da önemlidir. Zira birinci

²²⁸ Pallemarts, s. 615.

²²⁹ Adalet Alada, Ergun Gürpınar ve Sevim Budak, "Rio Konferansı Üzerine Düşünceler", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (3-4-5), 1993, s. 94.

²³⁰ Çalışmanın devamında "BM Çevre Programı" yerine "UNEP" ifadesi kullanılacaktır.

²³¹ Kayhan, s. 64.

²³² Kayhan, s. 64-69.

²³³ 16 Haziran 1995 tarihinde Lahey'de imzalanan ve 1 Kasım 1999'da yürürlüğe giren sözleşmeye Türkiye taraf olmamıştır. Metnin orijinali için bkz. https://www.unep-aewa.org/sites/default/files/basic_page_documents/aewa_agreement_text_2016_2018_FINAL_correction%20made%20on%20p%2054_wcover.pdf.

²³⁴ Kısaca Barselona Sözleşmesi olarak anılan Sözleşme, 1976 yılında kabul edilerek 1978 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye de imza devletleri arasındadır. Sözleşme, 22 Ağustos 2002 tarih ve 24854 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu çalışmada, Resmî Gazete'de yer alan resmi Türkçe çevirisi kullanılmıştır.

maddesinde "İnsanın, yaşamını onur ve huzur içinde geçirmesine izin verecek çevre kalitesi içinde özgürlük, eşitlik ve uygun yaşam koşullarına sahip olma temel hakkı" olduğu söylenerek iyi bir çevrede yaşamının da bir insan hakkı olduğu vurgulanmıştır.²³⁵ Dünya, Stockholm Konferansı ile ilk kez çevre sorunları üzerine konuşmak için bir araya gelmiş, gün geçtikçe bu toplantıların sayısı da kapasitesi de artmıştır.

2. 3. 1. 2. Denizlerin Gemilerden Kirlenmesini Önleme Uluslararası Sözleşmesi (MARPOL 73/78)

Kısaca MARPOL 73/78 olarak anılan Denizlerin Gemilerden Kirlenmesini Önleme Uluslararası Sözleşmesi, iki farklı tarihte görüşülmüş ve kabul edilmiş bir sözleşmedir. Öncelikle 1973 yılında imzaya açılan sözleşme bu tarihte yeterli imza sayısına ulaşamamıştır. 1978 yılında hazırlanan Protokol içerisine 1973 tarihli sözleşmenin de eklenmesiyle Sözleşme kabul edilmiştir. Sözleşmenin kısaca MARPOL 73/78 olarak isimlendirilmesi de bundan kaynaklanmaktadır. Sözleşme, BM'nin bünyesindeki danışmanlık birimlerinden olan Uluslararası Denizcilik Örgütü tarafından düzenlenmiştir. Türkiye, sözleşmeye 1990 yılında taraf olmuştur.²³⁶

Sözleşme'nin giriş bölümünde; insan çevresinin ve özellikle deniz ekosisteminin korunması gerektiği belirtilmektedir. Bu bölümde kaleme alındığına göre; deniz kirliliği, gemilerden denize kasıtlı veya kasıtsız şekilde dökülen petrol ve diğer zararlı maddelerden dolayı meydana gelmektedir. Sözleşme deniz kirliliğini azaltmayı amaçlamaktadır. Bu amaca da kasıtlı dökümleri ortadan kaldırarak ve kasıtsız olan kaza ve dökümleri de en aza indirerek ulaşılabileceği ifade edilmektedir.

Başlangıçta petrol kirliliğine karşı bir sözleşme olarak düzenlenmişse de sonrasında yapılan açık veya zımni değişikliklerle beraber Sözleşme'nin kapsamı çöp kirliliği, hava kirliliği gibi konuları da içine alacak şekilde genişletilmiştir.

MARPOL 73/78, altı ek protokolden oluşmaktadır. Bu ek protokoller, ülkeler için uyulması gerekli kuralları içermektedir. Petrolden oluşan kirlenmenin, dökme gemilerinde oluşan zehirli sıvı maddelerden oluşan kirlenmenin, paketlenmiş olarak taşınan zehirli sıvı maddelerden oluşan kirlenmenin, gemi pis su tankının boşaltılmasından oluşan kirlenmenin, gemiden atılan çöplerden meydana gelen kirlenmenin ve gemi bacası gazlarından meydana gelen kirlenmenin önlenmesi için getirilen kurallar, söz konusu ek protokollerin konusunu oluşturmaktadır.²³⁷

²³⁵ Pallemarts, s. 621.

²³⁶ İlgili sözleşme, 24 Haziran 1990 tarih ve 20558 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanması üzerine Türkiye'de yürürlüğe girmiştir. Çalışmada da Resmî Gazete'de yer verilen resmi Türkçe çevirisi kullanılmıştır. Orijinal metin için bkz. <https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/ConferencesMeetings/Documents/MARPOL%20Protocol%20of%201978.pdf>.

²³⁷ 2 Ekim 1983 tarihinde yürürlüğe giren Ek I – Petrol Kirliliğinin Önlenmesi Kuralları ve Ek II – Dökme Halde Taşınan Zehirli Sıvı Maddelerden Kaynaklanan Kirliliğin Önlenmesi Kuralları, 1 Temmuz 1992 tarihinde yürürlüğe giren Denizde Paketli Halde Taşınan Zararlı Maddelerden Kaynaklanan Kirliliğin

MARPOL 73/78'in giriş bölümünde; yine Uluslararası Denizcilik Örgütü tarafından geliştirilip 1954 yılında imzalanan OILPOL takma adlı Denizlerde Petrol Kirliliğinin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme'ye de atıfta bulunulmuştur.²³⁸ Bu sözleşme de gemilerden denize boşaltılan petrolün deniz kirliliğine sebep olduğunu kabul etmiş ve bu kirliliğin azaltılması için düzenlemeler getirmiştir. Lakin MARPOL 73/78 kadar geniş kapsamlı olmayan OILPOL, sadece birkaç tür petrol hakkında düzenleme yapmış, diğer tüm zararlı petrol türlerini dışarıda bırakmıştır.²³⁹ Hâlbuki MARPOL 73/78, genel olarak petrol sızıntısından bahsederek petrol kirliliğini tehlike olarak kabul etmiş, petrol türleri arasında herhangi bir ayırım yapmamıştır. Zaten MARPOL 73/78'in dokuzuncu maddesinde de belirtildiği üzere MARPOL 73/78 yürürlüğe girdiği andan itibaren OILPOL'ün yerine geçmiştir. Bu şekilde deniz kirliliğine ilişkin düzenlemelerin kapsamı genişletilmiş, hiçbir tehlike sınırı dışı kalmamıştır.

Her ne kadar MARPOL 73/78, başlangıçta sadece deniz kirliliği üzerine yapılmış bir düzenleme olarak görülse de değişikliklerle beraber kapsamı ve uygulama alanı genişletilmiştir. Taraf devletlerin ticari faaliyetlerinde dikkat etmesi gereken hususları ve alması gereken önlemleri de düzenleyerek ekosistemin korunmasına ilişkin önemli bir metin halini almıştır.

Şüphesiz küresel ısınma ve iklim değişikliğinin ticari faaliyetler ve sanayiden kaynaklandığının kabulü ve bu konuda farklı adımlar atılmasının gerekliliğinin vurgulanması, ekosistemin korunması için zaruridir. Bu noktada MARPOL 73/78'in dikkat çektiği hususların önemi ortadadır.

2. 3. 1. 3. Brundtland Raporu

BM Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunca hazırlanan Brundtland Raporu, 1983 yılında hazırlanmış ve 1987 yılında BM Genel Kuruluna sunulmuştur. Ortak Geleceğimiz Raporu olarak da adlandırılan bu rapor, Stockholm Konferansı ile başlangıcı yapılan çevre politikalarını devam ettirme amacı taşımaktadır. Bunun yanında Stockholm Bildirge'sinde yer alanlar dışında farklı kavramları da düzenleme konusu yaparak çevre stratejilerini geliştirmektedir. Raporda; insan

Önlenmesi Kuralları, 27 Eylül 2003 tarihinde yürürlüğe giren Gemilerden Kaynaklanan Pis Su Kirliliğinin Önlenmesi Kuralları, 31 Aralık 1988 tarihinde yürürlüğe giren Gemilerden Kaynaklanan Çöp Kirliliğinin Önlenmesi Kuralları ve 19 Mayıs 2005 tarihinde yürürlüğe giren Gemilerden Kaynaklanan Hava Kirliliğinin Önlenmesi Kuralları başlıklı protokoller için bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20558.pdf>.

²³⁸ Kısaca OILPOL olarak adlandırılan sözleşme, 12 Mayıs 1954'te Londra'da imzalanmıştır. 1962, 1969 ve 1971 yıllarında güncellenen sözleşme, MARPOL 73/78'in yürürlüğe girmesi ile beraber hukuki geçerliliğini tamamen yitirmiştir. Orijinal metin için bkz. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20327/volume-327-I-4714-English.pdf>.

²³⁹ İslam Safa Kaya, "Gemi Kaynaklı Deniz Kirliliğini Önleme Amaçlı Sözleşmelerin Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi", *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2(4), 2016, s. 1311.

faaliyetlerinin etkisinin sınırlarının genişlediği ve bu faaliyetlerin küresel ölçekte tüm ekosistemleri etkilediği kabul edilmiştir.²⁴⁰

İlk kez “sürdürülebilir kalkınma” kavramını kullanarak yola çıkan rapor, bugünkü faaliyetleri yürütürken gelecek neslin de aynı faaliyetleri yürütebileceği bir çevreyi onlara miras bırakmak gerektiğini ifade etmektedir. Bu koşulun sağlanabilmesi için gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki tüketim dengesizliğinin ortadan kaldırılması gerektiği belirtilmektedir. Gelişmiş ülkelere; aşırı tüketimin yarattığı kirliliğin önüne geçme, daha önce kullanılmış üretim yöntemlerini kullanmama ve bu süreçte doğa dostu yöntemlerin uygulanmasını sağlama gibi ödevler verilmiştir. Az gelişmiş ülkelere ise nüfus artışını kontrol altına almanın bir zorunluluk olduğu söylenmiştir.²⁴¹

Bu haliyle Brundtland Raporu, gerek gelişmiş gerek az gelişmiş ülkeler tarafından eleştiri konusu yapılmıştır.²⁴² Zira rapor, gelişmiş ülkelerin yerleşmiş üretim ve tüketim politikalarını değiştirmesini isteyerek bu ülkelerin ekonomik gelişmelerini ikinci plana atması gerektiğini vurgulamıştır. Az gelişmiş ülkelerin de bu politikaları uygulamaktan uzak durmasını, doğa dostu stratejiler izlemelerini teşvik etmiştir. Gelişmiş ülkeler, gelişmişliklerinden taviz vermek istememektedir. Az gelişmiş ülkeler de gelişme yolundaki adımlarının yavaşlatılmasına karşı çıkmaktadır. Her iki grupta yer alan ülkeler de bu sebeplerle raporun uygulanması için gerekli çabayı göstermemiştir.²⁴³

Raporun, uluslararası iş birliğini güçlendirmek, çevrenin korunması yolunda mevcut kalıplardan farklı yollar izlemeyi teşvik etmek, yenilikçi eylem önerileri geliştirmek gibi amaçları olsa da bu amaçların tam anlamıyla yerine getirildiği söylenemeyecektir. Yine de uluslararası bir zemin oluşturmak, “sürdürülebilir kalkınma” kavramının yayılmasını sağlamak ve Rio Çevre ve Kalkınma Konferansı’nın toplanmasına öncülük etmek gibi olumlu etkileri de olmuştur.

2. 3. 1. 4. Birleşmiş Milletler Hükûmetlerarası İklim Değişikliği Paneli

1988 yılında, BM’ye bağlı Dünya Meteoroloji Örgütü ve UNEP tarafından kurulan BM Hükûmetlerarası İklim Değişikliği Paneli ²⁴⁴, iklim değişikliği konusundaki çalışmaları değerlendirmek, hükûmetlere bu konularda yol göstermek amacıyla hazırlanmıştır. 1992 yılında imzaya açılan BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ile beraber, Panel’in amacı, bu sözleşmenin uygulanmasına yönelik özel raporlar hazırlamak olmuştur. Bu raporlar, ülkelere

²⁴⁰ Recep Bozlağan, “Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, (50), 2005, s. 1019-1020.

²⁴¹ Alada vd., s. 94.

²⁴² Alada vd., s. 94.

²⁴³ Alada vd., s. 94.

²⁴⁴ BM Hükûmetlerarası İklim Değişikliği Paneli, 1988 yılında kurulmuş; iklim değişikliği konusunda sosyal ve ekonomik alanda çeşitli faaliyetleri sürdürmek için çalışmalar yapmayı amaçlamış bir organizasyondur. Türkiye de Panel’e üye ülkeler arasındadır.

atacakları ve atmaları gerekli adımlar konusunda fikir vermekte, raporda yer alan dönemleri değerlendirmelerine imkân sağlamaktadır.

Raporlar, her beş ila yedi yılda bir hazırlanmakta ve Değerlendirme Raporu adı altında yayımlanmaktadır. Bu raporlar, iklim sisteminin o günkü durumunu ortaya koymakta ve hükûmetlere tarafsız bir değerlendirme sağlamaktadır. Bu özellikleri sayesinde Panel, 2007 yılında Nobel Barış Ödülü de almıştır.²⁴⁵

2. 3. 1. 5. Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı

1992 yılında Rio de Janerio’da gerçekleştirilen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı²⁴⁶, her ne kadar Stockholm Konferansı’nın açtığı yoldaki bir ilerleme olsa da katılımcı kitlesi ve tartışma konuları ile çok daha geniş kapsamlı bir konferansa dönüşmüştür. Geniş bir katılıma sahip olması ve etkisinin büyük olması sebebiyle Dünya Çevre Zirvesi olarak da adlandırılmaktadır.

Söz konusu konferans; hükûmetlerin yanı sıra iş insanları, bilim insanları ve sivil toplum kuruluşlarının da katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu durum, BM’nin çevre bilincini uluslararası düzeyde yaygınlaştırma ve katılım çerçevesini geniş tutma amacına hizmet etmiştir. Uluslararası iş birliğinin sağlanması için sadece hükûmetlerin katılımının yetmeyeceği, sosyal ve ekonomik faaliyetlerde söz sahibi olan tüm sükelerin katılımının gerektiği açıktır. Konferans, bu sebeple geçmişteki diğer konferanslardan daha etkin bir role sahiptir.

Konferans sonunda beş farklı metin kabul edilmiştir: BM İklim Değişikliği Sözleşmesi, BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Rio Deklorasyonu, Gündem 21 ve Ormanların Korunması ve Geliştirilmesine İlişkin Prensipler Listesi.

2. 3. 1. 5. 1. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi

BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi²⁴⁷, küresel ısınmanın, iklim sistemine olan olumsuz etkisini durdurmak için uluslararası iş birliğine gidilmesi fikriyle ortaya çıkmıştır. BM Çevre ve Kalkınma Konferansı sırasında imzaya açılan Sözleşme, uluslararası alandaki ilk çevre sözleşmesidir. Sözleşme, 1994 yılında yürürlüğe girmiştir.²⁴⁸

²⁴⁵ 2007 yılında Nobel Barış Ödülü, ABD Başkan Yardımcısı Al Gore ile BM Hükûmetlerarası İklim Değişikliği Paneli arasında paylaştırılmıştır. Bkz. <https://bianet.org/haber/nobel-baris-odulu-iklim-degisikligiyle-mucadeleye-102276>.

²⁴⁶ BM Çevre ve Kalkınma Konferansı, 1992 yılında Rio de Janerio’da gerçekleştirilmiş, birçok ülkenin çevre konusunda ilk kez bir araya gelmesine vesile olmuştur. Konferans sonunda çevre konusunda BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi başta olmak üzere birden çok çevre konulu belge kabul edilmiştir.

²⁴⁷ Çalışmanın devamında, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi” yerine “BMİDÇS” ifadesi kullanılacaktır.

²⁴⁸ İlgili sözleşme, 21 Ekim 2003 tarih ve 25266 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak Türkiye’de yürürlüğe girmiştir. Türkçe çevirisi için bkz. Gündüz, s. 773-787. Orijinal metin için bkz. https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf.

Sözleşme, Stockholm Bildirgesi hükümlerini hatırlatarak, iklim değişikliğine karşı tüm ülkelerin imkânları doğrultusunda mümkün olan en geniş şekilde iş birliği yapması gerekliliğini vurgulayarak açılmaktadır. Bu iş birliği hususunda taraf devletlerce anlaşmaya varıldığı da giriş bölümünde belirtilmektedir.²⁴⁹ Giriş bölümünde ayrıca sürdürülebilir kalkınmanın amaç olduğu da vurgulanmaktadır.²⁵⁰

Sözleşme, 26 maddeden oluşmaktadır. Sözleşme'nin birinci maddesinde iklim değişikliği, iklim sistemi ve çevreye ilişkin çeşitli kavramların tanımları yapılmıştır.²⁵¹ İkinci madde, sözleşmenin amacının “atmosferdeki sera gazı birikimlerini, iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önleyecek bir düzeyde durdurmayı başarmak” olduğunu hüküm altına almıştır.²⁵²

Sözleşme'nin üçüncü maddesi, ilkeleri belirlemektedir. Bu ilkelere göre; şimdiki ve gelecek nesiller için iklim sistemini korurken eşitlik ilkesi gözetilecektir. Gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarının da gözetileceği, kabul edilmiş ilkelerden biridir. İklim değişikliğini önlemek, etkilerini azaltmak için önlemler alınacağı, tüm devletlerin sürdürülebilir kalkınmayı amaç edinmek zorunda olacağı da ifade edilmiştir.²⁵³

Dördüncü madde, taraf devletlerce verilen taahhütleri hüküm altına almaktadır. Sera gazı salınımlarının kontrol altına alınacağı ve azaltılmaya çalışılacağı bu taahhütlerin ilkidir. Sürdürülebilir yönetimin teşvik edileceği, iş birliğine yanaşılacağı da maddenin devamı gereği taraf devletlerce taahhüt edilmiştir.²⁵⁴

Sözleşme'de gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımına gidilerek bu ülkelerin yükümlülüklerinin farklı olduğu, kendi imkânları doğrultusunda önlemler alacakları belirtilmiştir. Ve hatta gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelerin faaliyetleri sırasında oluşabilecek mali ihtiyaçları karşılamak için destekte bulunacağı da belirtilmiştir. Sözleşme bu haliyle topyekûn bir iş birliği sürecini işaret etmektedir.

Sözleşme'nin devam maddeleri; araştırma ve sistematik gözlemler (BMİDÇS madde 5), araştırılması ve kamunun bilinçlendirilebilmesi için kamu eğitim ve öğretim programlarının geliştirilmesi ve kamu bilinci oluşturulmasına (BMİDÇS madde 6) ilişkin düzenlemeler içermektedir.

Sözleşme'nin en yüksek organı olarak tasarlanan organ Taraflar Konferansı'dır. Sözleşmenin yedinci maddesinde işleyişi açıklanan bu organ, Sözleşme'nin uygulanması için düzenli olarak ülkelerin uygulamalarını gözden geçirecek ve gerekli kararları alacaktır (BMİDÇS Madde 7).

Sözleşme metninde, Taraflar Konferansı'nın görevleri düzenlenmiştir. Konferansın her yıl yapılan toplantıları kısaca COP (Conferences of the Parties) olarak adlandırılmakta, her bir toplantı

²⁴⁹ BMİDÇS Giriş bölümü paragraf altı. Çeviri: Gündüz, s. 774.

²⁵⁰ BMİDÇS Giriş bölümü paraf 23. Çeviri: Gündüz, s. 775.

²⁵¹ Gündüz, s. 775.

²⁵² Gündüz, s. 776.

²⁵³ Gündüz, s. 776.

²⁵⁴ Gündüz, s. 776-779.

farklı bir ülkenin ev sahipliğinde yapılmaktadır. Sözleşme kapsamında düzenlenen COP toplantıları, ülkeler arasında fikir alışverişi yapılmasını sağlayarak uluslararası iş birliğinin oluşmasına zemin hazırlamaktadır (BMİDÇS Madde 7).

BM Hükûmetlerarası İklim Değişikliği Paneli, görevi gereği, BMİDÇS'nin hükûmetlerce ne şekillerde uygulandığını incelemekte ve bu uygulamalara ilişkin değerlendirme raporları hazırlamaktadır. Bu raporlar, iklim sisteminin geldiği durumu, ülkelere izlenen politikaların etkilerini gözler önüne sererek alınması gerekli yeni önlemleri de ortaya koymaktadır.²⁵⁵

Sözleşme'de alınması gerektiği belirtilen önlemler, hükûmetlerce dikkate alınmamıştır. Sözleşme'nin ciddi bir yaptırım gücü olmaması sebebiyle yoğun sera gazı oluşumuna sebep olan faaliyetler devam etmiş, Sözleşme ile amaçlanan güce tam anlamıyla ulaşılammıştır. Yine de toplum bilincinin sağlanması ve iklim değişikliklerine karşı faaliyetlerin yaygınlaşmasına sebep olması, Sözleşme'nin önemini ortaya koymaktadır.²⁵⁶

Ayrıca Sözleşme kapsamına gerçekleştirilen COP toplantılarında, BMİDÇS kapsamında, Kyoto Protokolü ve Paris İklim Anlaşması olmak üzere iki farklı metin daha imzaya açılmıştır.

2. 3. 1. 5. 1. 1. Kyoto Protokolü

Kyoto Protokolü²⁵⁷, ülkelerin karbon ve sera gazı salınımlarını azaltmaya söz verdikleri anlamına gelen bir metindir. BMİDÇS, hukuki olarak bir bağlayıcılık içermese de bu sözleşme kapsamında yapılan 3. Taraflar Konferansı'nda bağlayıcı bir protokol olarak Kyoto Protokolü kabul edilmiştir.²⁵⁸ Türkiye, Protokol'e, 2009 yılında taraf olmuştur.

Kyoto Protokolü hükümlerine göre, gelişmiş ülkelere sera gazı salınımı toplam %5'e indirilecek, bu amaçla teknoloji, ısınma ve ulaşım gibi alanlarda farklı yöntemler tercih edilecek, güneş enerjisi kullanımı yaygınlaştırılacak, karbon üretim miktarına oranlı bir vergi sistemi geliştirilecektir. Sayılan yükümlülükler ile BMİDÇS'nin somutlaşması da sağlanmıştır.²⁵⁹

Protokol, oldukça maliyetli çözümler getirmiş olduğundan özellikle gelişmiş ülkeler için uyum maliyeti de yüksek bir düzenlemedir. Zira bu ülkeler kendi yükümlülüklerini yerine getirmekle birlikte gelişmekte olan ülkelere destek sağlamak için oluşturulan fona da katkı sağlayacaktır (Kyoto Protokolü Madde 11).

²⁵⁵ BMİDÇS'nin 21. maddesinde BM Hükûmetlerarası İklim Değişikliği Paneli ile iş birliği içerisinde hareket edileceği ifade edilmiştir. Panel'in resmî sitesinde, Panel'in, devletlerin BMİDÇS'ye uygun politikalar belirlemesine zemin hazırlayacağı belirtilmektedir. *"IPCC assessments provide a scientific basis for governments at all levels to develop climate related policies, and they underlie negotiations at the UN Climate Conference – the United Nations Framework Convention on Climate Change."* Metnin tamamı için bkz. https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2024/04/IPCCFactSheet_WhatisIPCC.pdf.

²⁵⁶ Brecher, s. 37-38.

²⁵⁷ İlgili protokol, Türkiye'de, 13 Mayıs 2009 tarih ve 27227 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu çalışmada, Resmî Gazete'de yayımlanan resmî Türkçe çevirisi kullanılmış olup orijinal metin için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>.

²⁵⁸ Kaya, (Kyoto), s. 174.

²⁵⁹ Kaya, (Kyoto), s. 175.

Protokol, her ne kadar imzalayan ülkelerin birtakım taahhütlerde bulunması anlamına gelmekteyse de metinde bir zorlayıcılık olmaması ve taahhütlere uymama durumunda ne gibi yaptırımlar uygulanacağını netleştirilmemesi sebebiyle de amaçlandığı kadar etkili olamamıştır.

Son olarak Kyoto Protokolü geçerliliğini 2012 yılında tamamen yitirmiştir. Kyoto Protokolü'nün, çevre ve iklim değişikliği konusunda bir başlangıç olması sebebiyle özel bir yeri olsa da iklim değişikliğine karşı uygulamalara ilişkin yeni bir sözleşme ihtiyacı doğmuştur.²⁶⁰

2. 3. 1. 5. 1. 2. Paris İklim Anlaşması

2015 yılında Paris'te gerçekleşen 21. Taraflar Konferansı'nda, Paris İklim Anlaşması imzalanmıştır. Türkiye, Paris İklim Anlaşması'nı 2016 yılında imzalamış, iç hukuktaki onay süreci de 2021 yılında tamamlanmıştır.²⁶¹

Söz konusu anlaşma, küresel sıcaklık artışını 2°C'de sabit tutmayı ve hatta 1,5°C'ye düşürmeyi amaçlamaktadır (Paris İklim Anlaşması Madde 2). Kyoto Protokolü'nde de olduğu gibi bu metinde de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere sera gazı salınımını azaltma yükümlülüğü verilmişse de farklı olarak Paris İklim Anlaşması bu ülkelere mevcut kapasitelerine göre farklılaşmış bir sorumluluk yüklemiştir.²⁶²

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ayrımını devam ettiren Paris İklim Anlaşması, iklim adaletsizliği yarattığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.²⁶³ İklim adaletsizliği; iklim değişikliği ve diğer çevresel sorunların çözümü sırasında ortaya çıkan bir adaletsizliği ifade etmek amacıyla kullanılan kavramdır.²⁶⁴ Bu fikre göre, çevresel sorunların %80'i gibi büyük bir oranına gelişmiş ülkelerin faaliyetleri sebep olmaktadır. Lakin bu sorunlardan en az etkilenecek taraflar da aynı ülkelerdir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin Dünya üzerindeki konumlanması da düşünüldüğünde genellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler çevresel sorunlardan etkilenmeye açıktır. Gelişmiş ülkeler ise çoğunlukla coğrafi konumları gereği daha güvenli bir durumdadır. Gelişmiş ülkeler hem zararlı faaliyetleri ile çevresel sorunların oluşuma sebep olmakta hem de diğer ülkelerin de olumsuz etkilenmesine sebep olarak bir adaletsizlik yaratmaktadır. Bu adaletsizlik de iklim adaletsizliğidir.²⁶⁵

Paris İklim Anlaşması, her ne kadar gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında farklılaşmış bir sorumluluk yarattığını ifade etse de iklim adaletsizliğinin önüne geçememektedir. Zira gelişmiş

²⁶⁰ Kaya, (Kyoto), s. 178-181.

²⁶¹ İlgili belge, 7 Ekim 2021 tarih ve 31621 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak Türkiye'de yürürlüğe girmiştir. Bu çalışmada, Resmî Gazete'de yayımlanan resmi Türkçe çevirisi kullanılmış olup orijinal metni için bkz. https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf.

²⁶² Kaya, (Kyoto), s. 183.

²⁶³ Yasemin Kaya, "Paris Anlaşmasını İklim Adaleti Perspektifinden Değerlendirmek", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, (Özel Sayı: Paris İklim Zirvesi ve Yansımaları), 2017, s. 88-91.

²⁶⁴ Kaya, Paris, s. 88-91.

²⁶⁵ Kaya, Paris, s. 88.

lkeler, taahhütlerini tam anlamıyla yerine getirmemektedir. İklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarından daha çok etkilenen ülkeler de genellikle gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerdir. Bu da iklim adaletsizliğini doğurmaktadır.

Diğer evre metinlerinde de karşılaştığımız bağlayıcılık sorunu, Paris İklim Anlaşması için de dile getirilmektedir. Her ne kadar anlaşma hukuki açıdan bağlayıcı bir düzenleme olsa da taraflar sera gazı salınımını azaltmak için ulusal tedbirlerini kendileri belirlemekte ve inisiyatif kullanmaktadır. Ayrıca bu tedbirlerin sonuçları açısından devletlere herhangi bir yükümlülük de verilmemektedir. Devletlerin olumlu bir sonuç doğurma zorunluluğu bulunmamaktadır. Bu da devletlerin gönüllü olarak hareket ettiği, samimi adımlar atmadığı bir ortam yaratmaktadır. Oysaki anlaşma hükümlerinin ihlali, yükümlülüklerin yerine getirilmemesi durumuna ilişkin geliştirilmiş bir yaptırım sistemi de bulunmamaktadır.²⁶⁶

İklim adaletsizliği yaratması sebebiyle amacına ulaşmakta tam anlamıyla başarılı olamasa da gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin Paris İklim Anlaşması üzerinde uzlaşması sonucunda bu anlaşmanın tarih boyunca üzerinde en fazla uzlaşılan evre anlaşması olması, bu anlaşmayı ileri bir noktaya getirmektedir. Nitekim anlaşmada, ülkelerin beş yılda bir, mevcut durumlarını bildirir raporlar hazırlamaları öngörülerek hkmetlerce daha sıkı önlemler alınması da teşvik edilmiştir.²⁶⁷

2. 3. 1. 5. 2. Birleşmiş Milletler Biyolojik eşitlilik Sözleşmesi

BM evre ve Kalkınma Konferansında imzaya açılan bir diğer sözleşme de BM Biyolojik eşitlilik Sözleşmesidir.²⁶⁸ BM Biyolojik eşitlilik Szleřmesi²⁶⁹, 1993 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye de sözleşmeyi 1996 yılında imzalamıştır.

Biyolojik eşitlilik ya da biyoçeşitlilik, bir ekosistemdeki canlının çeşitliliğine verilen addır. BMBS madde 2’de şu şekilde tanımlanmıştır:

Diğerlerinin yanı sıra kara, deniz ve diğer su ekosistemleri ile bu ekosistemlerin bir parçası olduğu ekolojik kompleksler de dâhil olmak üzere tüm kaynaklardan canlı organizmalar arasındaki farklılaşma anlamındadır; türlerin kendi içindeki ve türler arasındaki çeşitlilik ve ekosistem çeşitliliği de buna dhildir.

Kara, su ve havadaki canlının çeşitliliği ve farklı özelliklere sahip olması, ekosistemin sağlıklı bir şekilde devamını sağlamaktadır. Dolayısıyla biyolojik çeşitlilik, tüm canlının kaliteli ve sağlıklı bir yaşam srebilmesinin şartıdır.

²⁶⁶ Kaya, Paris, s. 99-103.

²⁶⁷ Etem Karakaya, “Paris İklim Anlaşması: İçeriği ve Türkiye zerine Bir Değerlendirme”, **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 3(1), 2016, s. 2-4.

²⁶⁸ BMBS, 27 Aralık 1996 tarih ve 22860 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak Türkiye’de yürürlüğe girmiştir. Türkçe evirisi için bkz. Gündüz, s. 736-753. Orijinal metin için bkz. <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>.

²⁶⁹ çalışmanın devamında “Birleşmiş Milletler Biyolojik eşitlilik Sözleşmesi” yerine “BMBS” ifadesi kullanılacaktır.

BMBÇS, biyolojik çeşitliliğin korunması ve gelecek nesillere aynı şekilde bırakılmasını amaçlamakta, sürdürülebilir bir çevrenin hedef olduğunu ifade etmektedir (BMBÇS madde 1). Sözleşme, biyolojik çeşitlilik ve ekosisteme dair kavramların tanımlarını yapmaktadır (BMBÇS madde 2). Bunun yanında devletlerin biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir şekilde kullanması için iş birliği yapması gerektiğini, alınması gereken tedbirleri ifade etmektedir (BMBÇS madde 5).

Ülkelerin kendi özel ihtiyaçlarını dikkate alarak araştırma ve eğitim yapmaları (BMBÇS madde 12), medya aracılığı ile kamuyu biyolojik çeşitlilik konusunda bilinçlendirmeleri (BMBÇS madde 13) sözleşmede düzenlenmiş hükümlerdendir. Bu araştırma ve eğitimler sırasında varılacak bulguların taraf ülkeler arasında paylaşılmasına ilişkin hükümler de uluslararası iş birliğini sağlamak adına önemli bir düzenlemedir (BMBÇS madde 14).²⁷⁰

Biyolojik çeşitliliğin korunması amacıyla ekonomik ve teknolojik bazı faaliyetler konusunda da çeşitli sınırlamalar getirilmesi Sözleşme’de öngörülmüştür. Bu sebeple gelişmiş ülkelerin birçoğu sözleşme hükümlerine muhalefet etmişler, sözleşmenin etkisinin azalmasına sebep olmuşlardır.²⁷¹

2. 3. 1. 5. 3. Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklarasyonu

BM Çevre ve Kalkınma Konferansı’nın konu başlıklarından biri olarak Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklarasyonu²⁷², ülkeler arasında sağlanacak olan “ortaklık ruhu”na vurgu yapan bir metindir.²⁷³ Bu ortaklığın, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak ve yaşam kalitesini artırmak için gerekli olduğu da tüm metin boyunca dile getirilmiştir.

Deklarasyon, 27 ilkeden oluşmaktadır. Bu ilkelerin ilki, sürdürülebilir kalkınmanın insanlığın merkezinde bulunduğunu ifade etmektedir.²⁷⁴ Devamındaki ilkeler de sürdürülebilir kalkınmayı başarı ile sağlamak amacıyla yapılması gerekenleri düzenlemektedir. Bu yanı sıra yukarıda incelediğimiz diğer çevre metinleri ile benzerlik taşımaktadır.

²⁷⁰ Alada, s. 97.

²⁷¹ Alada, s. 97.

²⁷² İlgili belgenin orijinal metni için bkz. https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf. Bu çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

²⁷³ Ortaklık ruhu, belgenin “İlke 7” başlıklı maddesinde ifade edilmiştir. Tarafların her birinin global çevre bozulması konusunda farklı düzeyde fakat ortak bir sorumlulukları olduğu bu maddede şu şekilde ifade edilmektedir: “*States shall cooperate in a spirit of global partnership to conserve, protect and restore the health and integrity of the Earth's ecosystem. In view of the different contributions to global environmental degradation, States have common but differentiated responsibilities. The developed countries acknowledge the responsibility that they bear in the international pursuit of sustainable development in view of the pressures their societies place on the global environment and of the technologies and financial resources they command.*”

²⁷⁴ Deklarasyonun İlke 1 başlıklı ilkesi şu şekildedir: “*Human beings are at the centre of concerns for sustainable development. They are entitled to a healthy and productive life in harmony with nature.*”

Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklarasyonu, diğer metinlerden farklı olarak gençlerin ve kadınların bu mücadeledeki rollerinin önemini özellikle dile getirmiştir. Kadınların sürdürülebilir kalkınmada hayati bir rolünün olduğu ve mücadeleye tam katılımlarının gerektiği, deklarasyonun 20. maddesinde ifade edilmiştir. Devamındaki 21. maddede ise gençlerin yaratıcılığı ve cesaretinin mücadele için önemi ifade edilmekte, küresel bir ortaklık için seferber edilmelerinin ehemmiyeti vurgulanmaktadır.

Deklarasyon, bu yönleriyle hükûmetleri mücadeleye dâhil etmenin yanında bireysel mücadelenin önemine de vurgu yaparak gerçek anlamda bir iş birliği anlayışının önünü açmıştır. Hem ulusal hem de uluslararası alanda yapılacak iş birliği ve bilinçlendirme ile ortaklık ruhunun yakalanacağı, metnin ana düşüncesidir.²⁷⁵ Bu ana düşünce doğrultusunda geniş katılımlı bir anlayışı getirme çabası, deklarasyonun ekosistemle ilgili çalışmalarındaki yerini özel kılmıştır.

2. 3. 1. 5. 4. Gündem 21

Gündem 21, sürdürülebilir kalkınma kavramını hayata geçirebilmek amacıyla ortaya koyulan bir eylem planıdır. Metin, toplamda 40 bölümü içermektedir. Açılış cümlesi, “İnsanlık tarihsel bir dönüm noktasındadır.” olan bu metinde de ekosistemlerin korunması, yaşam koşullarının iyileştirilmesi için “küresel ortaklık” kavramının önemi dile getirilmiştir.²⁷⁶ Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklarasyonu’nda olduğu gibi etkin gruplardan kadınlar ve gençlerin rolü, Gündem 21’de de önemsenmiş, toplumsal bir birliğin önemine dikkat çekilmiştir.²⁷⁷

Metin, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, sürdürülebilir kalkınma mücadelesinin sosyal ve ekonomik boyutuna ilişkindir. Gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere finansal anlamda yapacağı yardımları, oluşturulacak fonları, gelişmiş ülkelere verilen finansal tavsiyeleri içermektedir. Kalkınma için kaynakların korunması ve yönetimi başlıklı ikinci bölümde doğal varlık ve kaynakların korunmasına ilişkin yöntemlerden ve bu kaynakların doğru şekilde yönetiminden bahsedilmektedir. Üçüncü bölüm; temel gruplarının rollerinin geliştirilmesi başlığını taşımaktadır. Kadınlar, çocuklar, sivil örgütler, işçiler gibi etkin grupların sürdürülebilir kalkınmaya olacak katkıları bu bölümde ele alınmaktadır. Son olarak uygulama araçları adını taşıyan dördüncü bölümde; uygulama mekanizmaları ele alınmış, eğitim öğretimin rolünden, ulusal

²⁷⁵ Alada, s. 98-99.

²⁷⁶ Gündem 21’in 1.1. numaralı paragrafı şu şekildedir: “*Humanity stands at a defining moment in history. We are confronted with a perpetuation of disparities between and within nations, a worsening of poverty, hunger, ill health and illiteracy, and the continuing deterioration of the ecosystems on which we depend for our well-being. However, integration of environment and development concerns and greater attention to them will lead to the fulfilment of basic needs, improved living standards for all, better protected and managed ecosystems and a safer, more prosperous future. No nation can achieve this on its own; but together we can - in a global partnership for sustainable development.*”

²⁷⁷ Sadun Emrealp, “Yerel Gündem 21”, **Öneri Dergisi**, 2(10), 1998, s. 27-28.

ve uluslararası mekanizmalardan da bahsedilmiştir. Buna ilişkin Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu'nun kurulmasına da karar verilmiştir.²⁷⁸

Gündem 21'in yukarıda bahsettiğimiz diğer çevre metinleri gibi hukuki anlamda bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Metin, hükûmet başkanlarınca imzalanarak politik anlamda bir taahhüt niteliğini kazanmış olması ile oldukça önemli bir uygulama metnidir.²⁷⁹ Sosyal hayata ilişkin kadın, çocuk, genç, işçi gibi rolleri de sürdürülebilir kalkınma mücadelesine dâhil etmesi metnin ortaklık ruhuyla hareket ettiğini göstermektedir. Bu şekilde hareket etme, sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin metinlerin özünde yer alan bir amaçtır.

2. 3. 1. 5. 5. Ormanların Yönetimi, Korunması ve Geliştirilmesine İlişkin Prensipler Listesi

BM Çevre ve Kalkınma Konferansı sırasında uluslararası bir ormancılık sözleşmesi de imzalanmak istenmiştir. Fakat ülkeler arasında yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle bu sözleşme imzalanamamıştır. Bunun yerine ancak bu konuda bağlayıcılığı olmayan bir prensipler listesinin kabul edilebilmesi mümkün olmuştur.²⁸⁰

Bu görüşmeler sürecinde gelişmiş bazı ülkelerce ormanların küresel kaynaklar olduğu ve ormanların kullanım şeklinin tüm ülkelerin ortak sorunu olduğu dile getirilmiştir.²⁸¹ Gelişmekte olan ve ekonomik faaliyetleri ormanlara bağlı şekilde yürüyen ülkeler ise bağlayıcı bir belge ile orman kullanımlarının kısıtlanmasını istememişlerdir.²⁸²

Bu prensipler; ormanların şimdiki ve gelecek nesillerin faydalanmasına imkân sağlayacak şekilde, sürdürülebilir bir biçimde kullanılmasını (madde 2/b), bu doğrultuda yapılacak mali harcamaların tüm ülkelerce paylaşılmasını (madde 1/b) ve ülkelerin orman kullanımlarını izleyecek mekanizmaların güçlendirilmesine (madde 3/b) ilişkindir. Metinde 15 prensip yer almaktadır.

Ülkelerin, kendi yetki sınırları içerisinde ve diğer ülkelerin çevrelerine zarar vermeden ormancılık faaliyetlerini sürdürecekleri hüküm altına alınmıştır (Prensip 1).²⁸³ Ormanların ekosistem ve biyolojik çeşitlilik için elzem bir rolü olduğu beyan edilmiştir. Sürdürülebilir üretim

²⁷⁸ Alada, s. 99-101.

²⁷⁹ Alada, s. 101.

²⁸⁰ İlgili belgenin orijinal metni için bkz. <https://web.archive.org/web/20170701164258/http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-3annex3.htm>. Bu çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

²⁸¹ Liste'nin Giriş bölümünün (d) paragrafı şu şekildedir: *"These principles reflect a first global consensus on forests. In committing themselves to the prompt implementation of these principles, countries also decide to keep them under assessment for their adequacy with regard to further international cooperation on forest issues."*

²⁸² Alada, s. 102.

²⁸³ Metinde yer alan Prensip 1/a şu şekildedir: *"States have, in accordance with the Charter of the United Nations and the principles of international law, the sovereign right to exploit their own resources pursuant to their own environmental policies and have the responsibility to ensure that activities within their jurisdiction or control do not cause damage to the environment of other States or of areas beyond the limits of national jurisdiction."*

ve tüketicinin desteklenmesi de teşvik edilmiştir (Prensip 7).²⁸⁴ Dünyanın yeşillendirilmesi önemli bir hedef olarak anılmış ve bu hususta alınacak tedbirler sayılmıştır.

Bununla birlikte metinde, orman sanayi ve ticaretine ilişkin düzenlemeler de yer almaktadır. 13. prensibe göre orman ürünlerinin ticareti, uluslararası ticaret hukuku kurallarına ve uygulamalarına uygun şekilde, ayrımcılık olmaksızın gerçekleştirilmelidir. Bu doğrultuda yenilenebilir orman kaynaklarını korumak için orman ticaretine ilişkin kotalar getirilmesi gerektiği de ifade edilmiştir.²⁸⁵ Orman ürünlerinin yerel şekilde işlenmesi (Prensip 12/d)²⁸⁶, pazara girişte karşılaşılan engellerin kaldırılması için çabalanması (Prensip 13/a) da bu prensiplerin içindedir.

Ormancılık prensiplerine aykırılık teşkil edecek bir hüküm içeren her türlü uluslararası veya tek taraflı düzenleme yapılmaması gerektiği ifade edilmiştir. 14. prensipte ifade edilen bu durum, bağlayıcı bir düzenleme değildir. Sadece bu aykırılıkların önüne geçilmesi gerektiğini ifade etmektedir.²⁸⁷ Son prensip de hava kirliliğinin önlenmesi için asit çökmesine neden olan kirleticilerin de yerel, bölgesel ve global çevrelerde kontrol edilmesine ilişkindir.²⁸⁸

Ormanların Yönetimi, Korunması ve Geliştirilmesine İlişkin Prensipler Listesi'nin, ormancılığa ve orman sanayi ve ticaretine ilişkin özel düzenlemeler getirerek uygulamada devletlere kolaylık sağlayabileceğini düşünmekteyiz. Devletler arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle bağlayıcı bir sözleşme kabul edilememişse de ormancılığa ilişkin sürdürülebilir kalkınma kuralları boşluğunu doldurmakta olup önem arz etmektedir.

²⁸⁴ Prensip 7/a şu şekildedir: *"Efforts should be made to promote a supportive international economic climate conducive to sustained and environmentally sound development of forests in all countries, which include, inter alia, the promotion of sustainable patterns of production and consumption, the eradication of poverty and the promotion of food security."*

²⁸⁵ Prensip 13/a şu şekildedir: *"Trade in forest products should be based on non-discriminatory and multilaterally agreed rules and procedures consistent with international trade law and practices. In this context, open and free international trade in forest products should be facilitated."*

²⁸⁶ Prensip 12/d şu şekildedir: *"Appropriate indigenous capacity and local knowledge regarding the conservation and sustainable development of forests should, through institutional and financial support and in collaboration with the people in the local communities concerned, be recognized, respected, recorded, developed and, as appropriate, introduced in the implementation of programmes. Benefits arising from the utilization of indigenous knowledge should therefore be equitably shared with such people."*

²⁸⁷ Prensip 14 şu şekildedir: *"Unilateral measures, incompatible with international obligations or agreements, to restrict and/or ban international trade in timber or other forest products should be removed or avoided, in order to attain long-term sustainable forest management."*

²⁸⁸ Prensip 15 şu şekildedir: *"Pollutants, particularly air-borne pollutants, including those responsible for acidic deposition, that are harmful to the health of forest ecosystems at the local, national, regional and global levels should be controlled."*

2. 3. 1. 6. Çevre Konularında Bilgiye Erişim, Karar Vermeye Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi (Aarhus Sözleşmesi)

Aarhus Sözleşmesi olarak da bilinen Çevre Konularında Bilgiye Erişim, Karar Vermeye Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi²⁸⁹, 1998 yılında BM Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından imzaya açılmış ve 2001 yılında yürürlüğe girmiş bir uluslararası sözleşmedir. Türkiye, Aarhus Sözleşmesi'ne taraf değildir.²⁹⁰

Sözleşme ile devletler ve şirketler yanında halkın da çevresel bilgiye ulaşması ve bu konulardaki uygulamalara katılması hedeflenmiştir. Daha aktif ve katılımcı bir çevre hukuku yaratılarak sürdürülebilir kalkınma amacına ulaşılacağı ifade edilmiştir.²⁹¹

Sözleşme, Stockholm Bildirgesi ile BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'na atıfta bulunarak açılmaktadır.²⁹² Şimdiki ve gelecek nesillerin sağlıklı ve kaliteli bir çevrede yaşayabilmesi için hükûmetlerin halkın bilgiye erişmesini, uygulamalara katılımını garanti altına alması amaçlanmıştır.

Çevresel konularda yargıya başvuru ve katılım hakkında düzenlenmiş ilk uluslararası sözleşme olarak Aarhus Sözleşmesi, uluslararası mevzuat içerisinde önemli bir role sahiptir. Çalışmanın devamında ekosistem hakkının ileri sürülmesine ilişkin bölümde sözleşme içeriği daha ayrıntılı şekilde incelenecektir.

2. 3. 2. Bölgesel Düzlemde Avrupa Konseyi Örgütü Nezdindeki Gelişmeler

Türkiye'nin de taraf olduğu Avrupa Konseyi, AİHS başta olmak üzere insan haklarına ilişkin çalışmalara imza atmış bölgesel bir örgüttür. Avrupa Konseyi, ekosistemin korunmasına ilişkin sözleşmeler de düzenlemiştir. Bu sebeple bölgesel düzlemde Avrupa Konseyince düzenlenen belgelerin incelenmesine karar verilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında, Avrupa Konseyinin çevreye ilişkin düzenlemelerinden en kapsamlı olanları incelenecektir.

²⁸⁹ Çalışmanın devamında, ilgili sözleşme kısaca Aarhus Sözleşmesi olarak anılacaktır.

²⁹⁰ İlgili sözleşmenin orijinal metni için bkz. <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>. Bu çalışmada kullanılan çeviri: Ilgın Özkaya Özlüer (Ed.), **Çevresel Konularda Bilgiye Erişim Rehberi ve Aarhus Sözleşmesi** (Çev. Elif Bozkurt ve Gamze Ovacık), 1. Baskı, İstanbul: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2018.

²⁹¹ Ahmet M. Güneş, "Aarhus Sözleşmesi ve Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı", **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 17-18(26-27-28-29), 2013, (Çevresel Bilgi), s. 28-29.

²⁹² Sözleşme'nin giriş kısmı "Stockholm Bildirgesi'nin 1. prensibini hatırlatarak, Ayrıca, Çevre ve Kalkınma üzerine Rio Bildirgesi'nin 10. prensibini de hatırlatarak" şeklinde atıf yaparak açılmaktadır. Çeviri için bkz. Özlüer, s. 23.

2. 3. 2. 1. Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşam Ortamlarını Koruma Sözleşmesi

Yabani flora ve faunayı, bunların yaşam ortamlarını korumayı ve bu konuda iş birliğini gerçekleştirmeyi amaçlayan Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşam Ortamlarını Koruma Sözleşmesi, 1979 yılında imzalanmıştır. Türkiye, Sözleşme'ye 1984 yılında taraf olmuştur.²⁹³

Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşam Ortamlarını Koruma Sözleşmesi²⁹⁴, toplamda 24 madde ve dört ek listeden oluşmaktadır. Ek listelerde sırasıyla; kesin olarak koruma altına alınan flora türleri, kesin koruma altına alınan fauna türleri, korunan fauna türleri ve yasaklanan av metot ve araçları ile diğer yasak işletme şekilleri listelenmektedir.

Flora; bir ülke, bir bölge veya belirli bir yöredeki bitki, mantar ve bakteri türlerinin tümüne verilen isimdir.²⁹⁵ Yabani flora ise yabani bölgelerdeki bitki, mantar ve bakteri gruplarını ifade etmektedir. Fauna, belli bir bölgede yaşayan hayvan türlerinin toplamı anlamına gelmektedir.²⁹⁶

AYHYOKS'de; yabani flora ve faunanın ekosistem için önemi vurgulanmış, bu varlıkların yaşam ortamlarını korumak için Konsey üyeleri arasında sıkı bir birlik oluşturulması gerektiği ifade edilmiştir (AYHYOKS Madde 1 ve 11). Nesli tükenmekte olan canlıların korunmasına ayrı bir önem de atfedilmiştir (AYHYOKS Madde 3).

Taraf devletlerin yabani flora ve faunaya ilişkin eğitim ve öğretim programları hazırlayarak toplumsal bilinç oluşturacağı, Sözleşme'de düzenlenmiştir. Bu bilinç ile birlikte devletler arasındaki iş birliğinin, gerçekleştirilecek AR-GE çalışmalarının ve devletleri izlemenin bu mücadeledeki önemi de dile getirilmiştir.²⁹⁷

Sözleşme'nin birinci bölümünde genel hükümler düzenlendikten sonra ikinci bölümde yaşam ortamlarının korunmasına ilişkin hükümler yer almaktadır. Üçüncü bölüm ise türlerin korunmasına ilişkindir.²⁹⁸

Sözleşme'de, taraf devletlerin yabani flora ve faunayı koruyacak önlemleri alacağı (AYHYOKS Madde 2), herhangi bir faaliyeti planlarken yabani flora ve faunaya olası etkilerini de gözeteceği (AYHYOKS Madde 3), yabani flora ve faunaların korunmasına ilişkin gerekli eğitimi vereceği (AYHYOKS Madde 3) belirtilmiştir. Bununla birlikte sözleşme ekinde yer alan dört

²⁹³ İlgili sözleşme, 20 Şubat 1984 tarih ve 18318 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu çalışmada, resmi Türkçe çevirisi kullanılmış olup orijinal metin için bkz. <https://rm.coe.int/1680078aff>

²⁹⁴ Çalışmanın devamında "Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşam Ortamlarını Koruma Sözleşmesi" yerine "AYHYOKS" ifadesi kullanılacaktır.

²⁹⁵ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

²⁹⁶ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

²⁹⁷ Gökçe Gençay ve Yavuz Özhan Türker, "Yaban Hayvanlarının Korunması Konusunda Uluslararası Mevzuat ile Türk Mevzuatının Karşılaştırılması", **2023'e Doğru 1. Doğa ve Ormancılık Sempozyumu**, Antalya, 2011, s. 4.

²⁹⁸ AYHYOKS, T.C. Resmî Gazete, 18318, 20 Şubat 1984.

listede sırayla; kesin olarak koruma altına alınan, korunan flora ve fauna türleri, avlanması yasaklanan türler de tek tek sayılmıştır.

Sözleşme'nin dördüncü bölümünde göçmen türlere ilişkin özel düzenlemelere yer verilmiştir. Buna göre Sözleşme'nin II ve III numaralı eklerinde listelenen göçmen türlerini korumak, bunların ihtiyaçlarını gözetmek, ayrıca taahhüt edilmiştir (AYHYOKS madde 10).

Tamamlayıcı hükümleri düzenleyen beşinci bölüm (AYHYOKS madde 11-12), Daimî Komite'nin işleyişine ilişkin hükümleri içeren altıncı bölüm (AYHYOKS madde 13-15) ve sözleşme hükümlerinin değiştirilmesi usulünü düzenleyen yedinci bölümden (AYHYOKS madde 16-17) sonra anlaşmazlıkların çözümü başlıklı sekizinci bölüm yer almaktadır.

Sözleşme'nin sekizinci bölümünde yer alan 18. maddesinde; çıkacak herhangi bir anlaşmazlık durumunda, taraflarca başka bir yol seçilmemişse, hakemliğe başvurulacağı belirtilerek bir hakemlik sistemi öngörülmüştür. Hakemlik mahkemesinin oluşturulma usulü ve gerektiğinde AİHM Başkanı'nın hakem atamak için devreye girmesi, ilgili maddede ayrıntıları ile anlatılmıştır. Sözleşme'nin daha etkili bir şekilde uygulanmasını, yargılama usulü düzenleyerek sağlayan Sözleşme, bu yönüyle etkili bir düzenleme olmuştur.

2. 3. 2. 2. Avrupa Peyzaj Sözleşmesi

Peyzaj, Türk Dil Kurumuna göre bir yerin doğal görünüşü anlamına gelmektedir.²⁹⁹ 2000 yılında imzalanan Avrupa Peyzaj Sözleşmesi'nde ise "insanlar tarafından algılandığı şekliyle, karakteri doğal ve/veya insanî unsurların eyleminin ve etkileşiminin sonucu olan bir alan" olarak tanımlanmıştır. Peyzaj, doğal olan ile beşerî olan arasındaki bağı kuran, şehirleşme sırasında doğayı bozmadan hareket etmeyi sağlayan bir unsurdur.³⁰⁰

Avrupa Peyzaj Sözleşmesi, Türkiye tarafından da 2000 yılında imzalanmış, 2003 yılında yürürlüğe girmiştir.³⁰¹ Avrupa Peyzaj Sözleşmesi, peyzajın korunması ve gelişmesini sağlamayı ve bu doğrultuda üye ülkeler arasındaki iş birliğini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Sözleşme'nin giriş kısmında peyzajların, insanların çevresi için önemli bir varlık olduğu kabul edilmektedir. Sözleşme metninde sayılan özel önlemlerle birlikte peyzajı koruma ve geliştirme yoluna gidileceği vurgulanmaktadır.

Giriş bölümünde, peyzajın kültürel, ekolojik ve sosyal anlamda önemli bir rolü olduğu vurgulanmaktadır. Avrupa'nın doğal kültürel mirasını korumak ve Avrupalı kimliğini sağlamlaştırmak için de peyzajın temel bir kavram olduğu ifade edilmektedir. Bu bölümde

²⁹⁹ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

³⁰⁰ Jianguo Wu, "Landscape Ecology, Cross-disciplinarity, and Sustainability Science", **Landscape Ecology**, 21(1), 2006, s.1.

³⁰¹ İlgili sözleşme, 27 Temmuz 2003 tarih ve 25181 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Çalışmada resmi Türkçe çevirisi kullanılmıştır. Orijinal metin için bkz. <https://rm.coe.int/1680080621>.

AYHYOKS, BMBÇS ve Aarhus Sözleşmesi gibi çevre sözleşmelerine de atıfta bulunulmuş, bu düzenlemeler de dikkate alınarak peyzajın korunması, yönetimi ve planlanması için bir düzenleme yapılmasının amaçlandığı da belirtilmiştir.

Sözleşme’de 18 madde yer almaktadır. Birinci maddede, peyzaj ve peyzaja ilişkin çeşitli kavramların tanımlarına yer verilmiştir. İkinci maddede sözleşmenin kapsamı, taraf ülkelerin doğal, kırsal ve kentsel alanları ile banliyölerinin tamamı olacak şekilde belirlenmiştir. Sözleşmenin amacı ise üçüncü maddede, peyzaj konusunda Avrupa’da iş birliğini korumak olarak ifade edilmiştir. Sorumlulukların bölüşümü başlıklı dördüncü maddede, tarafların kendi politikalarıyla uyumlu olacak şekilde Sözleşme’yi uygulayacakları söylenmektedir.³⁰²

Genel önlemler başlıklı beşinci madde; peyzajı insanların önemli bir bileşeni olarak tanımayı, peyzajın korunmasına yönelik politikalar oluşturmayı, bu politikalara diğer taraf devletlerin katılımını sağlamayı ve peyzajı diğer tüm politikalarına katmayı taraf devletlerin birer ödevi olarak saymaktadır.

Sözleşme’nin altıncı maddesinde ise özel önlemler dile getirilmiştir. Bunlar; peyzajın değeri ve önemi konusunda bilinçlendirme, peyzaj uzmanlarını yetiştirme ve bu konuda dersler verme, ülkelerin kendi peyzajlarını tanımlama ve değerlendirme, ülkelere göre peyzaj kalitesi hedefleme, peyzaja ilişkin düzenlemeleri uygulamaya koyma olacak şekilde sayılmıştır.

Devamındaki maddeler, sözleşmenin uygulanışına ilişkin usul ve teknikleri, taraf devletler arasındaki iş birliğinin ne şekilde yerine getirileceğini ve imza, katılım, değişiklikler, bildirimler gibi teknik konuları düzenlemektedir.

Bölgesel bir anlaşma olmasının bir sonucu olarak Sözleşme, sekizinci maddesinde ülkeler arasında bilgi alışverişi ve iş birliği yapılmasını bir yükümlülük haline getirmiştir. Ayrıca dokuzuncu madde, sınır aşan bölgelerde de ortak kararlar alınmasının teşvik edildiğini belirtmektedir.

Taraf devletler için teşvik edici bir durum olarak Sözleşme’nin 11. maddesinde Avrupa Konseyi Peyzaj Ödülü verilmesine ilişkin bir düzenleme yer almaktadır. Buna göre, peyzaja yönelik izlediği politikalar ile diğer taraf devletlere örnek olan devlet, bu ödülün sahibi olacaktır. Hükümde de ifade edildiği üzere bu ödül tamamen teşvik amaçlıdır. Böylece peyzaj politikaları yaygınlaşarak Avrupa ekosisteminin iyileşmesi sağlanacaktır.

³⁰² Çalışmada, 27 Temmuz 2003 tarih ve 25181 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan resmi Türkçe çevirisi kullanılmıştır. Orijinal metin için bkz. <https://rm.coe.int/1680080621>.

2. 3. 3. Diğer Örgütler Nezdindeki Gelişmeler

2. 3. 3. 1. Alpleri Koruma Anlaşması

Alpler, Orta Avrupa'daki bir dağ grubuna verilen isimdir. Buzullar, nehirler ve göllerden oluşan bu bölge, içinde barındırdığı flora ve fauna açısından oldukça değerli bir coğrafi bölgedir. İklim değişikliği, bu bölgedeki buzulların erimesi ve su seviyesinin yükselmesine yol açmaktadır. Bu da bölgedeki canlıların hayatlarının tehlikede olduğunu göstermektedir. Öyle ki yapılan araştırmalar, 2050 yılına kadar bölgedeki buzulların %34'ünün yok olacağını ortaya koymaktadır. Bu, tüm dünyanın dengesini bozacağından ciddi bir küresel tehlike teşkil etmektedir.³⁰³

Alpleri Koruma Anlaşması, Avrupa Birliği ve sekiz farklı ülke tarafından imzalanmış, 1996'da kabul edilmiştir.³⁰⁴ Anlaşma ile Alplerde sürdürülebilir bir kalkınmayı sağlamak amaçlanmıştır. Sekiz protokolden oluşan Sözleşme'nin ayrıca ek deklarasyonları da bulunmaktadır. Bu deklarasyonlardan biri de İklim Değişikliği Üzerine Deklarasyon³⁰⁵ (Declaration on Climate Change)'dur.

İklim Değişikliği Üzerine Deklarasyon'da; yenilenebilir enerji ürünleri kullanımı, peyzaj planlaması, organik tarım, enerji tasarrufu gibi yöntemler, iklim değişikliğinin artışı durdurmak teşvik edilmektedir.³⁰⁶

Bu deklarasyonda yer alan bir diğer düzenleme de risk yönetimi konusunda planlamalar yapılmasına ilişkindir. Bu planlamalar ile birlikte iklim değişikliğinin olası olumsuz sonuçlarına karşı adaptasyon çalışmaları yapılması hedeflenmektedir.³⁰⁷

³⁰³ Baha Ata, Alp Dağları'ndaki Buzulların Hacminde Büyük Azalma Bekleniyor, Yeşil Haber, 19 Ocak 2024, <https://yesilhaber.net/alp-daglarindaki-buzullarin-hacminde-buyuk-azalma-bekleniyor/#:~:text=2050%20y%C4%B1%C4%B1na%20kadar%20Alp%20buzullar%C4%B1n%C4%B1n,ciddi%20%C3%A7evresel%20etkiler%20do%C4%9Furaca%C4%9F%C4%B1n%C4%B1%20belirtiyorlar.,> 18 Mart 2024.

³⁰⁴ Alp Konvansiyonu, bünyesinde çeşitli organlar barındıran ve Alpleri korumak için türlü çalışmalar gerçekleştiren uluslararası bir organizasyondur. Avrupa Birliği ve sekiz Alpler ülkesinin bir araya gelmesi ile faaliyetlerini sürdüren Konvansiyon'un en önemli çalışmalarından biri Alpleri Koruma Anlaşması'dır. Bu çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza ait olup metnin orijinali için bkz. https://www.alpconv.org/fileadmin/user_upload/Convention/EN/Framework_Convention_EN.pdf.

³⁰⁵ 2006 yılında gerçekleştirilen dokuzuncu Alpler Konferansı sonucunda yayımlanan ilgili metin için bkz. https://www.alpconv.org/fileadmin/user_upload/Convention/EN/Declaration_Climate_Change_EN.pdf.

³⁰⁶ Deklarasyonun ilgili kısmı şu şekildedir: *"Avoid climate change progressing further through appropriate measures for the reduction of greenhouse gas emissions and the support to the absorption of greenhouse gases, in particular by means of - the improvement of the energy efficiency and the use of existing energy saving potential, - an increased use of local raw materials that can be regenerated (e.g. wood) and the increased use of renewable energies in the Alpine area, - the promotion of energy saving constructions and the renovation of buildings with a view to energy saving, - environmentally sustainable traffic, dwelling and landscape planning and actions for an environmentally sustainable development of road traffic, - promotion of methods of agricultural use that are low in greenhouse gases, including organic farming, - the promotion of sustainable forestry use."*

³⁰⁷ Deklarasyonun ilgili kısmı şu şekildedir: *"Adaptation to the effects of climate change by means of the development of concrete strategies for the inclusion of adaptation measures in segment policies, guarantee of the organisational, legal and appropriate budget framework conditions, implementation of new or intensification of current actions, raising awareness and targeted research, in particular - quick*

2. 3. 3. 2. Nesli Tehlike Altındaki Türlerin Ticaretine İlişkin Sözleşme

Dünya Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği³⁰⁸ tarafından hazırlanıp imzaya açılan Nesli Tehlike Altındaki Türlerin Ticaretine İlişkin Sözleşme³⁰⁹, nesli tehlikede olan türlerin ticaretine yönelik bir sistem kurmuştur. Bu sisteme göre bu tür alışverişlerin yapılabilmesi hükûmetlerin iznine bağlı olacaktır. Türkiye, sözleşmeye 1996 yılında taraf olmuştur.

IUCN, 1948 yılında kurulmuş bir uluslararası çevrecilik örgütüdür. Bünyesinde 1.400'den fazla üyesi bulunmakta olup üyeleri hükûmetler ve çeşitli sivil toplum örgütlerinden oluşmaktadır.³¹⁰ Bu sebeple IUCN; en geniş ve çeşitli üyeye sahip çevre örgütü sıfatına sahiptir. Birlik, BM dâhil birçok kuruluşa, ekosisteme ilişkin konularda danışmanlık yapmaktadır. İklim değişikliğini önleme, yeşil ekonomi gibi kavramları yaygınlaştırma konularında da anlaşmalar hazırlamaktadır.³¹¹ Nesli Tehlike Altındaki Türlerin Ticaretine İlişkin Sözleşme³¹², bu anlaşmalar arasında en yaygın olanıdır.

CITES; yabani hayvan ve bitki türlerini, üç gruba ayırmaktadır. Sözleşme, bu üç türün ticaretine ilişkin kuralları düzenleyerek nesillerinin tükenmesini önlemeyi amaçlamaktadır.³¹³ Bu türlerin ticaretine ilişkin yönetmelikler, muafiyetler ve sınırlamalara ilişkin kurallar da metnin içerisinde yer almaktadır. Madde 3, Ek-1 kapsamındaki, madde 4, Ek-2 kapsamındaki ve madde 5 Ek-3 kapsamındaki türlerinin ticaretine ilişkin düzenlemeler içermektedir.

Sözleşme, toplamda 25 madde ve üç ekten oluşmaktadır. İlk iki madde; sırasıyla kavramların tanımlarını, ana prensiplerini düzenlemektedir. Üçüncü madde, bir numaralı ek listede sayılan türlerin ticaretine, dördüncü madde iki numaralı ek listede sayılan türlerin ticaretine, beşinci maddede ise üç numaralı ek listede sayılan türlerin ticaretine ilişkin hükümler yer almaktadır. Permiller ve sertifikalar, özel şart ve muafiyetler, taraflarca alınacak tedbirler de devamındaki maddelerde düzenlenmiştir.

Sözleşme'nin 11. maddesinde en geç iki yılda bir düzenlenecek Taraflar Kongresi öngörülmüştür. Bu kongrenin sekreteryasının UNEP tarafından sağlanacağı da metnin onuncu

drafting of proposals for appropriate, additional future actions in economy sectors which are particularly affected, such as agriculture and forestry as well as tourism and traffic - total risk management for the prevention and reaction to the likely stronger occurrence of natural hazards “.

³⁰⁸ Çalışmanın devamında, “Dünya Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği” yerine “IUCN” ifadesi kullanılacaktır.

³⁰⁹ İlgili sözleşme, Türkiye’de, 20 Haziran 1996 tarih ve 22672 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu çalışmada, metnin resmi Türkçe çevirisi kullanılmış olup orijinal metin için bkz. <https://cites.org/sites/default/files/eng/disc/CITES-Convention-EN.pdf>.

³¹⁰ IUCN hakkında daha detaylı bilgi için bkz. <https://iucn.org/about-iucn>.

³¹¹ IUCN ve çalışmaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.iucn.org/our-union>.

³¹² Çalışmanın devamında, “Nesli Tehlike Altındaki Türlerin Ticaretine İlişkin Sözleşme” yerine “CITES” kısaltması kullanılacaktır.

³¹³ Sözleşme, üç farklı liste oluşturarak türleri üç gruba ayırmıştır. Bu şekilde; I Numaralı Liste Kapsamındaki Türlerin (CITES madde 9-13), II Numaralı Liste Kapsamındaki Türlerin (CITES madde 14-17) ve II Numaralı Liste Kapsamındaki Türlerin (madde 18-20) ticaretine ilişkin kurallar getirilmiştir.

maddesinde ifade edilmiştir. BM ile böyle bir ilişkinin kurulması, ekosistemin korunması için uluslararası bir iş birliği yapıldığının da altını çizmektedir.

BM başta olmak üzere uluslararası kurum ve kuruluşlarca, örgütlerce ekosistemin korunması amacıyla çeşitli niteliklerde çalışmalar yapılmış ve hâlen yapılmaktadır. Bu çalışmalar, çevre sorunlarıyla mücadele açısından önemlidir. Zira tüm ekosistemler birbirleri ile etkileşim içerisinde. Gelişmiş, az gelişmiş ya da gelişmekte olması fark etmeksizin tüm devletler aynı yerküre üzerinde yaşamaktadır. Bu yerkürenin bir noktasında yaşanan sorun diğer tüm noktaları da etkilemektedir. Çevresel bir sorunun çözümü tüm devletleri ve insanlığı ilgilendirmektedir. Bireysel çabaların, toplumsal hareketlerin önemi ne kadar büyük olsa da bunların, uluslararası bir iş birliğinin yaratacağı etkiyle boy ölçüşebilmesi mümkün değildir.

Bu bölümde incelenen uluslararası belgeler; çevre sorunlarının kabulü, çözülmesi için çabalanacağının taahhüdü olmasıyla, sürdürülebilirlik kavramını uluslararası hukuk boyutuna taşımasıyla, ortaklık ruhunu aşılmasıyla tartışılmaya değer düzenlemelerdir. Fakat bu metinler, iklim adaletsizliği yaratmaları, yeterince bağlayıcı olmamaları ve yaptırıma ilişkin herhangi bir düzenlemeye yer vermemeleri sebebiyle eleştirilmektedir.

Devletlerin samimi tedbirler alması ve ekonomik gelişimi öncelik haline getirmekten vazgeçmesi için daha farklı hukuki düzenlemelerin yapılması gerektiği açıktır. Ekosistemin hukuki anlamda korunabilmesi için bu çalışmaların ötesine gidilmelidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BİR HAK OLARAK EKOSİSTEM(İN) HAKKI

3. 1. Ekosistem(in) Hakkının Ortaya Çıkışı

İnsanlık tarihinin uzun bir döneminde insanlar, ekosistemin bir parçası olmuşlar ve çevrelerindeki tüm canlılarla uyum içinde yaşamışlardır. Şamanizm ve diğer benzeri pagan inanışlarında; insanların ritüelleri vesilesiyle doğa ile devamlı alışveriş hâlinde olması sağlanmıştır. Bu dönemlere ait mitler ve efsaneler incelendiğinde, doğanın her bir parçasının kutsal sayıldığı, her bir ögesinin ayrı bir ruha sahip olduğuna inanıldığı görülmektedir.³¹⁴ Her birinin birer ruha sahip olması, onların insanlar ile aynı değere sahip olduğuna inanıldığı anlamına gelmektedir. Bu inanışa sahip bir toplumda, doğadaki canlılara en az insanlar kadar statü tanınacağı da açıktır. Hatta bu inanışlara sahip insanlar, doğadaki canlılara bir statü vermekle kalmamış, bu canlıları bilge ruh olarak görmüş, onlar adına ayinler dahi düzenlemişlerdir.³¹⁵ Örneğin mitolojik metinlerde ağaçların doğuşu simgelemesi, sorunlara çözüm bulma noktası olması da bu yüzdendir.

Doğaya böylesi değer verilen çağlarda ekosistem henüz bozulmamış, varlığını uyum içerisinde korumuştur. İnsanlar da bu uyumu bozmadan, doğa ile birlik içerisinde yaşamak için çabalamıştır. Bu uyumun bozulmaya başlaması, çok eski tarihlere tekabül etmemektedir.

Dünya iklimi ve doğası üzerindeki büyük bozulmalar Sanayi Devrimi ile başlamıştır. Sanayi Devrimi ile üretim ve tüketim alışkanlıkları tamamen değişmiş ve bu değişiklik çevreye de olumsuz şekilde yansımıştır. Nitekim sanayileşme ve şehirleşme; doğal ortamların yok olmasına, üretim yöntemlerinin değişerek kirlilik oluşturmaya yol açmıştır.³¹⁶ Fabrika atıkları; hava, toprak ve su kirliliklerinin önünü açmıştır. Üretimin hızlanması, tüketimde de bir hızlanmaya sebep olmuş; kapitalizmin yükselişi ile beraber aşırı tüketim de çevreye bir darbe vurmuştur. Hızlı ve aşırı tüketim, üretimin daha da hızlanmasına yol açmış, bu şekilde kısır bir döngüye girilmiştir.

Bu üretim ve tüketim çılgınlığının yarattığı sonuçların ne denli kötü olduğunun farkına hemen varılamamıştır. Bu farkındalığın sağlanabilmesi için, çevrede ciddi problemlerin baş göstermesi gerekmiştir. Çevre sorunlarının en büyük kaynağının sanayi faaliyetleri olduğunun kabulü de yakın bir dönemde gerçekleşmiştir.³¹⁷ Ne yazık ki bu faaliyetler için bir engel de teşkil etmemiş, her faaliyet aynı hızıyla devam etmiştir.

Pagan inançlarında doğanın kutsal bir ruh sayılması ve ona saygı duyulmasının sebeplerinden biri; insanların tüm yedikleri ve içtiklerinin doğadaki su ve topraktan elde

³¹⁴ İlker Türkmen ve Yasin Mehmet Saylam, “Şamanizm’de Doğaya Yüklenen Anlam”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 2023, s.78-79.

³¹⁵ Türkmen ve Saylam, s. 85-87.

³¹⁶ Brecher, s. 29.

³¹⁷ Brecher, s. 29-31.

edilmesi idi.³¹⁸ Bu noktada, günümüzde değişen bir şey olmamıştır. Hâlâ yediğimiz, içtiğimiz, giydiğimiz ve kullandığımız her şeyin ham maddesi, su, hava veya topraktan çıkmaktadır. Fakat günümüzde doğaya aynı saygının gösterildiğinin söylenebilmesi mümkün değildir.

Doğaya gelecek herhangi bir zararın, insan yaşantısında meydana getireceği eksiklik görmezden gelinmektedir. Hâlbuki kimi faaliyetleri durdurarak ya da azaltarak bu olumsuzlukların önüne geçilebileceği günümüz şartlarında bilinmektedir. Bu bilince rağmen sanayi faaliyetlerinde herhangi bir değişim söz konusu değildir. Her ne kadar yukarıda bahsi geçen uluslararası sözleşmeler ile bu faaliyetlerde değişime gidilmesi amaçlansa da henüz etkili bir adım atan olmamıştır. Lakin bu adımların atılmaması durumunda bahsi geçen sanayi faaliyetleri sürekli bir şekilde durmak zorunda kalacaktır.

Hukuk felsefesine de konu olduğu üzere; doğayla sıkı bir bağlantı içinde olan “ekolojik insanlar”ın yerini, doğadan uzaklaşmış ve doğadaki canlılara sadece çıkar sağlayabileceği bir gereç olarak bakan “ekonomik insan”a dönüşmüştür. Sürdürülebilir bir çevre için tekrar ekolojik insana dönmek gerekmektedir.³¹⁹

Teknoloji ve sanayi sektörünün, insanlık için önemli gelişmeler doğurduğu yadsınamaz. Zaten bu yüzden ki bu sektörün devamı için doğanın korunması amaçlanmaktadır. Modern insan yaşantısının parçası olan ürünlerin ham maddesi, doğada varlığını sürdürmeye çabalayan canlılardır. Bu canlıların yapısının bozulması ya da tamamen yok olması, insan hayatının yapısının da tamamen bozulması anlamına gelecektir. Bu sebeple sürdürülebilir kalkınma şartları sağlanarak insan ve doğa arasında sağlıklı bir denge kurulmalıdır. Bu dengenin kurulabilmesi için hukukun gereçlerinden faydalanmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

3. 2. Çevre Hakkından Ekosistem(in) Hakkına Geçiş

Varlığını sürdürebilmek için, her insanın sürdürülebilir bir çevrede yaşamaya hakkı vardır. Sağlıklı ve kaliteli bir çevrede yaşama hakkı, açıkça bir insan hakkıdır. İnsan hakları hukukunda, üçüncü kuşak bir hak olarak çevre hakkı, buna ilişkin bir düzenlemedir.

İnsan haklarının öznesinin insan olduğu, çalışmanın birinci bölümünde ifade edilmişti. İnsan hakları, insanın hakların düzenlendiği konularda, kimi taleplerde bulunabilmesine, hukuk düzeninde menfaatlerinin korunmasına imkân sağlamaktadır. Bu doğrultuda çevre hakkı, kimi düzenlemelerde kendisine yer bulmaya başlamış bir insan hakkıdır. Kısaca her insanın iyi bir çevrede yaşama hakkı olduğunu ifade eden bu hak, hakkın öznesini sadece insan yapmakta, çevreye zarar verilmesini, hakkın öznesi olan insana zarar verilmesi olarak ifade etmektedir.

³¹⁸ Türkmen ve Saylam, s. 79.

³¹⁹ Hakan Dulkadiroğlu, “Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(4), 2018, s. 1203-1206.

Çevre hakkı, üçüncü kuşak haklardan biri olarak kabul edilmiştir. Henüz çevre hakkı, AİHS’de veya Sözleşme’nin ek protokollerinde yer almamaktadır. Fakat başkaca hukuki düzenlemeler ile bu hakkın kabulü yaygınlaşmıştır. Anayasalarda ve kimi sözleşmelerde çevre hakkının varlığı kabul edilmektedir.

Kaldı ki AİHS’de bu hakkın yer almıyor olması, hakkın korunmasına tam anlamıyla bir engel oluşturmamaktadır. Zira AİHM de BM Stockholm Konferansı ile başlayan gelişmeleri takip etmektedir. Güncel gelişmeleri takip ettiğini gösterir şekilde bu gelişmelere kararlarında atıfta bulunmaktadır. Ayrıca yorum yöntemleriyle kararlarında çevre hakkına ilişkin tespitler de yapmıştır.³²⁰

AİHM; çevre hakkı, AİHS’de hâlihazırda düzenlenmiş bir hak olmadığından bu hakkın ihlaline ilişkin karar verememektedir zira Mahkemeden ancak sözleşme ve protokollerinde yer alan haklar doğrultusunda talepte bulunulabilmektedir.³²¹ Buna rağmen AİHM, çevreye ilişkin sorunları diğer insan haklarıyla ilişkisi üzerinden yorumlamaktadır. Çevreye yapılan müdahaleleri ve ihmalleri diğer insan haklarından birinin ihlali olarak kabul edebilmektedir.

Mahkemenin; özel ve aile hayatına saygı hakkı, yaşama hakkı ve adil yargılanma hakkı gibi haklar kapsamında, çevresel rahatsızlıkları hak ihlali olarak kabul ettiğini gösterir kararları mevcuttur. Öner Yıldız v. Türkiye başvurusu; yaşam hakkının değerlendirildiği kararlarından biridir. Dört farklı belediyenin ortak bir şekilde çöplük olarak kullandığı bir alanın yakınındaki gecekondulu mahallesinde oturan başvuru, bu çöplük alanda meydana gelen metan gazı patlaması sebebiyle evini ve yakınlarını kaybetmiştir. Yerel mahkemeler tarafından daha önce aldırılan bilirkişi raporlarında bu alanda patlama meydana gelme riskinin olduğu tespit edildiği anlaşılmıştır. Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde kamu otoriteleri tarafından bu bölgeye ve civarında yaşayan kişilerin güvenliklerine ilişkin yeterli önlemlerin alınmadığı anlaşılmıştır. Zira riski tespit eden bilirkişi raporunun varlığına rağmen idare tarafından herhangi bir adım atılmamıştır. Çöplük alanın civarında yaşayan sakinlere, alanın riskleri hakkında bilgilendirme yapılmamıştır. Çöplük aynı şekilde kullanılmaya devam etmiş ve böylece patlama riski kamu otoritelerinin eliyle daha da artmıştır. Bu sebeple AİHM, başvuru, dokuz yakınının ölmüş olması sebebiyle esasen, yaşama hakkı devlet tarafından gerektiği gibi korunmadığından usulen ikinci maddenin ihlal edildiği kanaatine varmıştır.³²²

³²⁰ Erkan Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Çevrenin Korunmasına Katkısı”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (47), 2012, s. 121-123.

³²¹ AİHS madde 32/1 gereği “Mahkeme’nin yargı yetkisi, 33, 34, 46 ve 47. maddelerde belirlenen koşullar uyarınca kendisine sunulan, bu Sözleşme’nin ve Protokollerinin yorumu ve uygulanmasına ilişkin tüm sorunları kapsar.”

³²² Öner Yıldız v. Türkiye, AİHM, Başvuru No: 48939/99, K.T. 30.11.2004, [https://hudoc.echr.coe.int/tur/{%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22appno%22:\[%2248939/99%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-67614%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur/{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2248939/99%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-67614%22]}), 14 Mart 2024. Kararın çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

Hatta bu karara göre; buna benzer can kayıplarının yaşanması durumunda etkili soruşturma yürütmek de devletlerin pozitif yükümlülükleri arasındadır. Nitekim benzer kararlardan da anlaşıldığı üzere çevresel sorunlara karşı yeterli derecede müdahale edilmemesi ve kişilerin şikâyetlerinin dikkate alınmaması durumlarında etkili başvuru hakkı ve adil yargılanma hakkının da ihlal edildiğine ilişkin değerlendirme yapıldığı görülmüştür.³²³ Öner Yıldız başvurusunda da 13. maddenin ihlal edildiğine kanaat getirilmiştir.

Mahkemenin adil yargılanma hakkının ihlaline ilişkin L'Erablière A.S.B.L. v. Belçika kararında; Lüksemburg'da çevre konulu çalışmalar yapan ve kâr amacı gütmeyen bir derneğin başvurusu incelenmiştir. Atık toplama alanlarının genişletilmesine yönelik idare tarafından alınan karara, başvuru tarafından itiraz edilmiştir. Belçika Danıştay'ı, başvurucağının bu karara karşı doğrudan itiraz etme hakkının olmadığından bahisle davasını reddetmiş, başvurucağı da kararı AİHM'e taşımıştır. Başvurunun AİHM önüne gelmesi üzerine mahkeme, başvurucağına yargıya başvuru hakkının verilmediğinden bahisle AİHS'nin altıncı maddesinin ihlal edildiğine hükmetmiştir.³²⁴

Mahkemenin özel ve aile hayatına saygı hakkına ilişkin değerlendirme yaptığı Tatar v. Romanya başvurusu³²⁵, maden faaliyetleri sebebiyle Romanya hükûmetine karşı açılmıştır. Başvurucağı, 2000 yılında bir maden kazası meydana gelmesine ve bu kaza sonucunda madenin çevresine büyük oranda siyanür bulaşmasına rağmen madenin faaliyetlerinin hâlen sürdürülmesine karşı çıkmıştır. Madenin geçmişte yaşananlar da göz önünde bulundurulduğunda, tehlike teşkil ettiğinden bahisle faaliyetlerine son verilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Başvurucağına göre idare tarafından bu maden faaliyetine son verilmesi gerekirken madenin faaliyetlerinin devam etmesi, civarda yaşayanlar için tehlike oluşturmaktadır. Başvurucağının iddiasına göre maden civarında yaşayanların, bu suretle, özel ve aile hayatına saygı hakları ihlal edilmektedir.

Bilirkişilerce yapılan araştırmalarda; maden faaliyetlerinin, kurallara uyulması durumunda bir risk taşımadığı fakat tehlikenin belirsiz olduğu tespit edilmiştir.³²⁶ İdare tarafından ise, kamuoyunda uyum sorununa ilişkin tartışmalar sonuca bağlanmamasına rağmen, herhangi bir çevresel etki raporu alırdırılmadan maden faaliyetlerinin devamına karar verildiği anlaşılmıştır.³²⁷

AİHM, Romanya iç hukukunda çevre hakkına ilişkin düzenlemelerin yer aldığını, ayrıca Romanya yetkililerinin bu konuda uluslararası birtakım yükümlülöklere de sahip olduğunu

³²³ Duymaz, s. 135-136.

³²⁴ L'Erablière v. Belçika, AİHM, Başvuru No: 49230/07, K.T. 24.05.2009, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D,%22appno%22:%5B%2249230/07%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-91492%22%5D%7D>, 12 Mart 2024. Kararın çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

³²⁵ Tatar v. Romanya, AİHM, Başvuru No: 67021/01, K.T. 05.07.2007, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-83052%22%5D%7D>, 5 Ekim 2023. Kararın çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

³²⁶ Tatar v. Romanya, paragraf 29.

³²⁷ Tatar v. Romanya, paragraf 114.

belirtmiştir. Buna rağmen gerekli önlemleri almayan ve zorunlu prosedürleri uygulamayan Romanya hükûmetinin sorumluluklarını yerine getirmedeği ifade edilmiştir.³²⁸

AİHS'nin sekizinci maddesinde düzenlenen özel ve aile hayatına saygı hakkının teminat altına alınabilmesi için öncelikle halkın bilgi sahibi edilmesi gerekmektedir. Romanya yetkilileri kamuoyunu bu doğrultuda gerektiği gibi bilgilendirmemişler ve yeterli önlemleri de almamışlardır. Mahkeme bu suretle özel ve aile hayatına saygı hakkının ihlal edildiğine hükmetmiştir.³²⁹

AİHM farklı bir değerlendirmesinde, çevreye ilişkin bir başvuruyu ifade özgürlüğü kapsamında yorumlamıştır. Steel ve Morris v. Birleşik Krallık başvurusunda³³⁰; başvuruçular London Greenpeace isimli bir iklim ve hayvan hakları örgütünün üyesidirler.³³¹ Örgüt, zincir bir fast food markasına karşı eylem başlatmıştır. Bu eylem için hazırlanan bildiride; bu zincir markanın çevresel sorunların meydana gelmesinde etkisinin olduğuna, ürünlerinin insan sağlığı için de tehlike teşkil ettiğine yönelik iddialar yer almıştır.³³² Bu bildirinin dağıtılması üzerine zincir marka, markalarına hakaret edildiği iddiasıyla başvuruçular aleyhine tazminat davası açmıştır.³³³

Tazminat davasının görülmesi sırasında başvuruçular adli yardım talebinde bulunmuşlarsa da talepleri, hakaret davalarında adli yardım hizmeti sağlanmaması sebebiyle reddedilmiştir. AİHM, öncelikle, adli yardım taleplerinin olaya göre değerlendirilmesi gerektiğini, sırf hakaret davası olması sebebiyle başvuruçuların bu taleplerinin reddedilemeyeceğini belirtmiştir. Zira hakaret davası, zincir bir marka ile karşı karşıya olduğundan mali anlamda ciddi bir yük oluşturmaktadır ve silah eşitsizliği yaratmaktadır.³³⁴ Bu sebeple Birleşik Krallık'ın öncelikle AİHS'nin altıncı maddesini ihlal ettiğine karar verilmiştir.³³⁵

İfade özgürlüğü hususunda, gazeteci olmasa da kamu yararına olacak bir konuda faaliyet gösteren London Greenpeace kuruluşunun ifade özgürlüğünden yararlanması gerektiği beyan edilmiştir. AİHM, hazırlanan bildirilerin iklim değişikliğine dikkat çekerek genel kamu yararına ilişkin olduğundan bahisle politik ifade sayılabileceğini ve ifade özgürlüğü kapsamına girdiğini hüküm altına almıştır. Hatta bu broşürler çevre ve sağlık gibi herkesi ilgilendiren önemli konulara ilişkin olduğundan bu hakkın somut olayda çok daha fazla önem arz ettiğini de ifade etmiştir.³³⁶ Bu doğrultuda onuncu maddenin de ihlal edildiğine karar verilmiştir.

³²⁸ Tatar v. Romanya, paragraf 107-114.

³²⁹ Tatar v. Romanya, paragraf 115.

³³⁰ Steel ve Morris v. Birleşik Krallık, Başvuru No: 68416/01, K.T. 22.10.2002, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-23839%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-23839%22]}), 16 Mart 2024. Kararın çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

³³¹ Steel ve Morris v. Birleşik Krallık, paragraf 9.

³³² Steel ve Morris v. Birleşik Krallık, paragraf 10-11.

³³³ Steel ve Morris v. Birleşik Krallık, paragraf 13.

³³⁴ Steel ve Morris v. Birleşik Krallık, paragraf 16.

³³⁵ Steel ve Morris v. Birleşik Krallık, paragraf 72.

³³⁶ Steel ve Morris v. Birleşik Krallık, Başvuru No: 68416/01, K.T. 22.10.2002, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-23839%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-23839%22]}), 16 Mart 2024. Kararın çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

AİHM'in çevresel konularda faaliyet gösteren kişi ve gruplara geniş bir ifade özgürlüğü tanıdığı, bu ve buna benzer kararlardan anlaşılmaktadır.³³⁷ Mahkemenin bu tutumu, kuşkusuz çevre hakkına verdiği önemden kaynaklanmaktadır.

1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, özel olarak çevre hakkını düzenlemiş metinlerden biridir. Anayasanın 56. maddesine göre; “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.”³³⁸

Maddenin lafzından anlaşılabileceği üzere çevre hakkı, en temel insan hakkı olan yaşam hakkının güvencesidir. Dolayısıyla çevre hakkına karşı yapılan herhangi bir müdahale aynı zamanda yaşam hakkına yapılmış bir müdahale sayılacak ve yaşam hakkının ihlali karşı kullanılabilecek her hukuki yol çevre hakkı için de kullanılabilecektir.³³⁹

Bahsettiğimiz tüm bu düzenleme ve yargı kararlarından anlaşıldığı üzere; çevre hakkının öznesi insandır. İnsana zarar verilmesi durumunda çevreye yapılan müdahaleler bu hakkın ihlali anlamına gelmektedir. Çevreye zarar verilmesi, başlı başına bu hakkın ihlali anlamına gelmemektedir. Hakkın ihlalden söz edilebilmesi için kesinlikle hakkın öznesi olan insana bir zarar verilmiş olmalıdır. İnsan üzerinde herhangi bir olumsuz etki yaratmayan fakat çevreye zarar veren eylemler, çevre hakkının ihlali olarak değerlendirilemeyecektir.

Bununla birlikte, çevre hakkının ihlali karar verilebilmesi, bir ispat sorununu da beraberinde getirmektedir. Çevreye verilen zararın giderilebilmesi için öncelikle insanların bundan ne şekilde etkilendiğinin araştırılması, zararın tespit edilebilmesi gerekmektedir. Başlı başına bu ispat süreci de çevre hakkına ilişkin yargılamaların amacını gerçekleştirmesine engel olabilmektedir. Yargılamanın uzamasına, amacından sapmasına yol açabilmektedir.

İnsanın yararına olacak olan, artık çevre hakkından çok daha fazlasıdır. Özel olarak bir kişiye zarar vermemiş olması, doğada meydana gelen tahribatların insanlar için tehlikeli olmadığı anlamına gelmemektedir. Dünyanın herhangi bir yerinde tahrip edilen bir orman, tüm yeryüzünün ve atmosferin dengesini bozabilmekte olup çevreye yapılan her müdahale, herkesi ilgilendirmektedir.

Mevcut çevre hakkı anlayışı, tüm insanların menfaatine olacak hukuki sonuçların doğmasına yardımcı olmayacaktır. Kişi, doğrudan zarar görmediği durumlarda, yapılan bu müdahalelere karşı herhangi bir hak ileri süremeyecek, dolayısıyla çevrenin tam anlamıyla korunduğundan da bahsedilemeyecektir. Bu anlayışa göre korunan sadece insandır.

Doğal çevredeki tüm canlıların insanlara faydası vardır ve bu faydanın devamlılığını sağlamak için çevreyi korumak gerekliliktir. Dolayısıyla artık öncelikli olarak korunması gereken

³³⁷ Duymaz, s. 128-129.

³³⁸ 1982 Tarihli, 2709 Sayılı, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, **T.C. Resmî Gazete**, 17863, 9 Kasım 1982.

³³⁹ İ. Güneş Gürseler, “İnsan Hakları, Çevre, Anayasa”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, (75), 2008, s.200-201.

canlı insan değil de ekosistemdeki diğer canlılardır. Bu öncelik kabul edilmeden zaten ekosistemin gerçek anlamda korunmasından söz edilemeyecektir. Zira bu canlılar korunmadan, insan haklarının korunabilmesi mümkün değildir.

Ekosistemdeki canlılara ilişkin, ekosistem(in) hakkı, öncelikli olarak ekosistemdeki canlıların varlığını sağlama almak, sonrasında insan faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak için bir gerekliliktir.

Çevre hakkı düzenlemelerinin, günümüz şartlarına göre eski bir anlayışın ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Çevreye ilişkin daha yeni bir anlayışın kabul edilmesi bir ihtiyaçtır. Sürdürülebilir kalkınmanın da hedef olduğu bu çağda, ekosistemin korunmasına ilişkin daha soyut ve geniş bir insan hakkı anlayışı benimsenmelidir. Nitekim ekosistemin karşı karşıya olduğu tehlike, oldukça büyük ve ciddi bir tehlikedir. Tehlikenin kendisi kadar ciddi ve etkili bir adım atılması ihtiyaçtır. Ekosistem(in) hakkı, bu ihtiyaca bir cevap olabilecek nitelikte bir haktır.

3. 3. Ekosistem(in) Hakkı

Ekosistem(in) hakkı, hukuk felsefecileri tarafından tartışılan ve kimi hukuk düzenlerinde kendisine yer bulmaya başlayan bir haktır. Ekosistem(in) hakkının bir insan hakkı olarak kabulü, sürdürülebilir bir çevre ve sürdürülebilir kalkınma amacına ulaşmak için elzemdir.

Sanayi ve teknoloji faaliyetlerinin yarattığı kirlilik, ekosistemin zarar görmesinin başlıca sebebidir. Bu faaliyetler, hükûmetlerce gelişmenin anahtarı olarak görülmekte ve yaygınlaştırılması için çabalanmaktadır. Bununla birlikte, sanayi faaliyetlerinde kullanılan alışlageldik yöntem ve tekniklerin az maliyetli ve zamandan tasarruf sağlayacak, hızlı tüketime ayak uydurabilecek nitelikte olması da hükûmetler için vazgeçilemez bir niteliktir. Tüm bu kullanılan usuller, söz konusu faaliyetlerin daha fazla atık doğurmasına, daha hızlı kirliliğe sebep olmasına yol açmaktadır. Hükûmetler için cazip olan imkânlar, ekosistemleri yok edici özelliğe sahiptir.

Yukarıda incelediğimiz uluslararası gelişmeler, teknoloji ve sanayi faaliyetlerinin çevreye verdiği zararın hükûmetlerce kabul edilmesini sağlaması bakımından önemlidir. Bununla birlikte hükûmetler bu anlaşmaları imzalayarak faaliyetlerini çevreye göre gözden geçireceğini, doğa dostu olarak adlandırılan yöntemleri kullanacağını da taahhüt etmiş olmaktadır. Fakat bu yöntemler doğa dostu olmakla birlikte, diğer geleneksel usullerden daha fazla zaman ve maliyet gerektirmekte, diğer yöntemler kadar hızlı üretim sağlayamamaktadır. Ekonomik gelişmeyi önemseyen ve ilerlemeci politika izleyen hükûmetler, bu sebeplerle, doğa dostu yöntemleri taahhüt etmekle yetinip bu yöntemleri uygulamaya koymamaktadır.³⁴⁰ Sözü edilen uluslararası anlaşmaların herhangi bir yaptırım gücü olmaması da hükûmetlerin bu tavrına karşı bir çözüm getirememektedir.

³⁴⁰ Güldüren Özcan, s. 24-25.

Dolayısıyla ekosistemi koruma amacı ile yola çıktığını iddia eden bu düzenlemeler etkisiz kalmaktadır.

Çalışmanın önceki bölümlerinde incelediğimiz uluslararası çevre metinlerinde de ifade edildiği gibi devletler, birey ve grupları çevre konusunda bilinçlendirecek ve bu çevresel mücadelenin tavandan tabana yayılmasını sağlayacaktır. Fakat mevcut durum bu hedefin gerçekleşmekten oldukça uzak olduğunu göstermektedir. İklim aktivistlerinin ve sivil toplum kuruluşlarının bireysel çabaları, eylem ve etkinlikleri toplumsal bilincin artmasını sağlasa da bu çabalar büyük bir etki doğuracak nitelikte değildir. Ancak hükûmetlerce alınacak önlemlerle hatırı sayılır bir ilerleme kaydedilebileceği, uluslararası sözleşmelerde de kabul edilmiş bir gerçektir.³⁴¹

Sürdürülebilir bir çevrenin, bir insan hakkı olarak kabulü ile insanların bu husustaki haklarını korumaları söz konusu olabilecektir. Zira hükûmetlerce ve şirketlerce gerçekleştirilen faaliyetlerin ekosisteme verdiği zarara karşı insanı koruyabilecek tek araç hukuktur. Bu hususun bir hak olarak düzenlenmesi gerekmektedir.

1970’li yıllarda ABD’deki hukuk felsefecisi Christopher Stone tarafından ortaya atılmış bir haktır. Henüz literatürde bu isimle anılan bir hak olmasa da bu hakkın ekosistem(in) hakkı olarak anılması, hakkın niteliklerine uygun olacaktır. Zira genel hukuk ve insan hakları teorisine göre hak sahibi olabilenler, gerçek kişiler olan insanlar ve hukuken tüzel kişi olarak kişilik tanınmış kimi insan veya mal topluluklarıdır. Fakat insan haklarının öznesi sadece insanlardır. Dolayısıyla ekosistem(in) hakkının öznesi, teorik olarak insandır.

Ekosistem(in) hakkı, insana, sürdürülebilir ve sağlıklı bir ekosistemde yaşama hakkı vermektedir. Çevre hakkından farkı; insanın doğrudan bir zarar görmesi aranmaksızın, ekosisteme zarar veren fiil ve işlemlere karşı hakkını ileri sürebilecek olma fırsatı vermesidir. Zira çevre hakkında ekosistemin bir eşya olarak değerlendirilmesine karşılık ekosistem(in) hakkına göre önemli olan insanın değil ekosistemin zarar görüyor olmasıdır.³⁴² Hukuka aykırı olan bu durumdur.

Ekosistem(in) hakkını savunan kimi düşünürlere göre hakkın sahibi ekosistemin kendisidir. Ekosistem, hukuki anlamda bir kişi sayılarak ona çeşitli haklar tanınacaktır. Bu hakkın içeriği, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere oldukça çeşitlidir ve çeşit fark etmeksizin bu hakların tümünün öznesi öncelikle ekosistemin kendisidir. Ekosistemin yaşama hakkı, varlığına saygı duyulması hakkı gibi haklar kimi anayasalarda hüküm altına alınmış ekosistem(in) haklarıdır.³⁴³

Bu konuda iki farklı görüş olması sebebiyle hakkın ekosistem(in) hakkı olarak adlandırılması uygun olacaktır. Nitekim bu iki görüşün bir arada değerlendirilmesi durumunda da hakkın

³⁴¹ Brecher, s. 32-35.

³⁴² Kazım Kocatüfek, *Çevre Hukukunda Yeni Bir Yaklaşım: Çevrenin Hakkı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medipol Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2022, s. 52.

³⁴³ Ekvador, Bolivya, Yeni Zelanda gibi ülkelerin anayasa metinlerinde ekosistemin kendisine yaşama hakkı verildiği görülmektedir. Çalışmanın devamında bu anayasalar ayrıca inceleme konusu yapılacaktır.

öznesinin hem ekosistemin kendisi hem insan olduğunu düşünmekteyiz. Zira ekosistem(in) hakkı, ekosistemde yaşayan canlılara müdahale edilmesi durumuna karşı bu canlıların yaşamını korumaktadır. Bununla birlikte ekosistemin denge ve düzeninin korunması, insan yaşamının da sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için bir gerekliliktir. Dolayısıyla menfaati korunan iki farklı canlı bulunmaktadır ve karma teoriye göre hak sahibi olmak da menfaati korunan olmak anlamına gelmektedir.

Henüz ekosistemdeki canlıların hukuki anlamda kişiliği olduğundan bahsedilemeyeceğinden ekosistem(in) hakkının bu boyutuyla kabulü mümkün olmasa da sürdürülebilirlik açısından bu hususun tartışılmasının ancak fayda sağlayabileceğini düşünüyoruz.

Amerikalı hukuk felsefecisi Christopher D. Stone tarafından, *Should Trees Have Standing? – Toward Legal Rights for Natural Objects* (Ağaçların Kişiliği Olmalı Mı? – Doğal Varlıklar İçin Yasal Haklara Doğru) adlı çalışması ile bu anlayışın temellerinin atıldığı söylenebilir. Stone, ekosistemdeki her bir canlının hak sahibi kişiler olarak kabul edilmesini önerdiği bu çalışmasında, insan ahlakının sürekli bir gelişme içerisinde olduğu inancından hareket ederek tezini desteklemektedir.³⁴⁴

İnsan hakları, tarih boyunca gelişmiş ve genişlemiştir. Antik çağlarda köleler, kadınlar, çocuklar ve yabancılar hukuki anlamda kişi olarak kabul edilmemiş ve onlara hak tanınmamıştır. Aksi bir düşüncenin kabul edilmesi dahi mümkün olmamıştır. İlerleyen dönemlerde bu grupların kişi olarak kabulü gerçekleşmiş, diğer tüm insanlarla eşit oldukları kabul edilmiştir. Fakat geçiş dönemlerinde bu gelişmelere şiddetle karşı çıkan hukukçular olmuş, bu gelişmeleri gülünç, olağan dışı ve inanılmaz bulmuşlardır. Hâlbuki şimdilerde tüm insanların eşit haklara sahip olduğu, ezbere bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla günümüz şartlarında geçerliliği olmayan düşünceleri olağan dışı bulup dışlamak, herhangi bir fayda sağlamayacaktır.³⁴⁵

Ekosistem(in) hakkını inceleyebilmek ve ekosisteme hak tanıma amacını anlayabilmek için yasal haklara sahip olmanın ne anlam ifade ettiğini irdelemek gerekmektedir. Hak sahipliği, şu üç durumun bir arada olduğu hallerde söz konusu olmaktadır: Hak sahibi olan kişi, kendi iradesiyle bu hakka ilişkin yasal işlem başlatabilir. Yargı organları bu yasal süreçler sırasında kişinin zararını dikkate alır. Ve bu süreç, kişinin menfaatinedir.³⁴⁶ Bu üç durumda kişi olarak bahsedilen herkes hakkın sahibidir. Ekosistem(in) hakkını çevre hakkından ayıran da bu kriterler olduğunu söyleyebiliriz.

Stone bu durumu köleler üzerinden bir örnekle açıklamaktadır. S1 toplumunda bir köle şiddete uğradığında, sahibi bu zararın giderilmesini isteyebilirken S2 toplumunda kölenin kendisi bu zararın giderilmesini isteyebilmektedir. Her iki toplumda da köleye şiddet uygulanması

³⁴⁴ Christopher D. Stone, “Should Trees Have Standing? – Toward Legal Rights For Natural Objects”, *Southern California Law Review*, (45), 1972, s. 450-455.

³⁴⁵ Stone, s. 450-455.

³⁴⁶ Stone, s. 458.

istenmeyen bir durumdur fakat hakkın ileri sürülmesi açısından iki toplumda bir farklılık söz konusudur.³⁴⁷ S1 toplumunda hakkı ihlal edilen kölenin sahibidir. S2 toplumunda ise hakkın sahibi, kölenin kendisidir. Ekosistem(in) hakkı S2 toplumu örneğinde olduğu gibi ekosistemin kendi hakkını kendisinin talep etmesine olanak sağlamaktadır.³⁴⁸

Ekosistemin kendi haklarına sahip olmaması durumunda, ekosistemin karşılaştığı zararlar ancak bundan zarar görenler talep etmeyi tercih ederse giderilebilecek, aksi halde ekosistemin başına gelenler çözümsüz bırakılacaktır.³⁴⁹ Ekosistemler; irade sahibi olmadıkları, konuşamadıkları için kendilerini ifade edemedikleri ileri sürülmektedir. Bu sebeple ekosistemdeki canlılara, hukuki anlamda kişilik verilemeyeceği kabul edilmektedir.³⁵⁰ Hâlbuki günümüzde geçerli hukuk düzenlerinde konuşamayan ve kendisini tam anlamıyla ifade edemeyen bebekler, engelliler, şirketler, belediyeler vb. oluşumlar kişilik sahibidir. Ekosistemlerin de bu şekilde kişi olarak kabulü alışılmadık olmayacaktır.³⁵¹

Stone'un tartışmasında görüldüğü üzere ekosistemlerin korunabilmesi ve sürdürülebilirliklerinin sağlanabilmesi, bu ekosistemlerin içinde barınan canlılara ve bir bütün olarak ekosistemlerin kendisine saygı duyulması ile mümkün olacaktır. Hâlihazırda yaygın olan çevre hakkı uygulamalarında, insana verdiği zarar ölçüsünde ekosisteme zarar verilmesi cezalandırılmakta ve sonuç olarak sadece insanların bu zararları tazmin edilmektedir. Hâlbuki ekosistemin gerçek anlamda korunabilmesi ancak ekosistemin kendi başına zarar görmesini bir tehlike olarak algılamaktan geçmektedir.

Zarar kavramını, sadece insana zarar vermek olarak anlamamak ve genişletmek gerekmektedir. Bu noktada Latince *per se* teriminin ekosistem(in) hakkına ilişkin kullanımı karşımıza çıkmaktadır. *Per se* bir durum veya eylemin tek başına hukuka aykırılık içerdiği anlamına gelmektedir. Ekosistem(in) hakkı bağlamında kullanıldığında da *per se* kavramı, ekosisteme verilen herhangi bir zararın niteliği gereği hukuka aykırı olduğu anlamına gelecektir. Dolayısıyla bu zararın, herhangi bir kişiye, insana zarar vermesi aranmayacaktır.³⁵²

Stone'un bu konudaki fikirleri, ekosistemin acilen korunması gereken çağımızda tartışılmaya değerdir. Fakat kabul edilen insan hakları teorisinin gerçekleri ile hareket ederek hukuki önlemler alınması gerekmektedir. Ekosistemin hak sahipliği, hukuk felsefesinin tartışma konusu olabilecektir. İnsan hakları hukukunda ise etkili düzenlemelerin tehlike ilerlemeden yapılması gerekmekte, tartışmalar ile vakit kaybetmekten kaçınılmalıdır.

³⁴⁷ Stone, s. 458-459.

³⁴⁸ Stone, s. 458-459.

³⁴⁹ Stone, s. 459-464.

³⁵⁰ Stone, s. 464.

³⁵¹ Stone, s. 464.

³⁵² Monique Evans, "Parens Patriae and Public Trust: Litigating Environmental Harm *Per Se*", **McGill Journal of Sustainable Development Law**, 12(1), 2016, s. 3.

Bu haliyle ekosistem(in) hakkının bir insan hakkı olduğunu, hak sahibine sağlıklı bir ekosistemde yaşama hakkı verdiğini, bu hakkın teminat altına alınması için çevresel müdahalelerin azaltılması ve kontrol altına alınması gerektiğini söyleyebiliriz.

3. 3. 1. Ekosistem(in) Hakkının Öznesi

Hukuk teorisi gereği, hakkın öznesi sadece kişilerdir. Bu kişiler çoğunlukla gerçek kişilerken tüzel kişilere tanınmış, niteliklerine uygun kimi haklar da bulunmaktadır. İnsan haklarının öznesi ise, isminden de anlaşılacağı üzere gerçek kişi olan insandır.

Üçüncü kuşak haklardan olan çevre hakkının öznesi de insandır.³⁵³ Her ne kadar bu hakkın varlığı, ekosisteme yapılan müdahalelere karşı hukuki yollara başvurma hakkını insana vermeseyse de bu hakkın kullanımı oldukça sınırlıdır. Zira bir eylem veya işleme karşı hukuki yollara başvurulabilmenin şartı o eylem veya işlemde zarar görmektir. İnsan üzerinde meydana gelen zararın ispatı hâlinde hak ihlalinin varlığından bahsedilebilecek ve bu zararın karşılanması sağlanacaktır.

Çevre hakkının düzenleniş ve uygulanma şekli incelendiğinde koruduğu kişinin sadece insan olduğu, ekosistemin bu hakkın içeriğinde oldukça pasif kaldığı anlaşılabilecektir. Hâlbuki dünyanın geldiği durum ve gelecekte insanları bekleyen olası tehlikeler ve sürdürülebilir bir çevre yaratmanın gerekliliği göz önünde bulundurulduğunda çevre hakkı yaklaşımının amaca hizmet etmediği anlaşılabilecektir.

Çevre hakkının eksiklerine karşı geliştirilen ekosistem(in) hakkının öznesi de insandır. Zira ekosistem(in) hakkı da bir insan hakkıdır. Hakkı kullanma yetkisi insandadır. Fakat daha önce de zikrettiğimiz gibi ekosistem(in) hakkının ihlal edilebilmesi, kişiye doğrudan zarar verilmesi şartına bağlı değildir. Ekosisteme herhangi bir zarar verilmiş olması, tüm insanlar için bir hak ihlali olarak kabul edilebilecektir. Dolayısıyla hakkın öznesi olan insan, bu hakkı gereğince, yaşadığı ekosistemin ve tüm yeryüzünün sağlığı ve kalitesinin korunmasını devletlerden talep edebilecektir. Aksini doğuracak herhangi bir kamu veya özel sektör faaliyetinin durdurulmasını talep etme hakkı da insanda bulunmaktadır.

Her ne kadar kural gereği ekosistem(in) hakkının öznesi insan olsa da hukuk felsefecilerinin tartıştığı üzere ekosistem(in) hakkının öznesinin ekosistemin kendisi olduğu da iddia edilmektedir.³⁵⁴ Bu tartışma, çevre hakkının çevrenin korunmasındaki yetersizliğine karşı geliştirilmiş bir düşünceden ileri gelmektedir.

³⁵³ Muhammed Yunus Bilgili, “Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 2015, s. 568.

³⁵⁴ Christopher D. Stone’un Should Trees Have Standing – Toward Legal Rights for Natural Objects çalışması ile birlikte bu iddiaların önünün açıldığı söylenebilecektir.

Ekosistem, mevcut hukuk düzeninde gerçek veya tüzel kişi tanımlarının kapsamına alınmamıştır. Kişi olmadığından bir hakkın öznesi olabilmesi de mümkün görünmemektedir. Fakat tüzel kişilerin varoluş amacına bakıldığında, kimi kişi ve mal topluluklarına kişilik tanınmasının, ekosisteme kişilik tanınmasından pek de farklı olmadığı görülecektir.

Tüzel kişilik; gerçek kişi olmayan fakat diğer kişilerle belli ilişkiler kuran, eylemler gerçekleştiren kişi ve mal gruplarının hukukten tanınması anlamına gelmektedir.³⁵⁵ Doğuştan insan olarak kişiliğe sahip olmayan bu oluşumlar, tüzel kişi olarak kabul edilerek hak sahibi olmaktadır. Böylece bu grupların diğer kişilerle girdiği ilişkiler düzenlenmekte ve hukuki anlamda konumları güvence altına alınmaktadır. Hatta bu şekildeki topluluklara tüzel kişilik tanınması, sadece bu toplulukların değil gerçek kişilerin de yararınadır. Zira bu toplulukların gerçek kişilerle ilişkilerinde bir ihlale sebep olmaları durumunda gerçek kişiler için de hukuki güvence sağlanmış olacaktır.

Ekosistem(in) hakkının da ekosistemin yasal anlamda bir tüzel kişi olarak kabul edilmesi ile kullanılabilir hâle geleceği bir düşünce olarak ifade edilmektedir.

Ekosistemin kendisi, hak sahibi olursa, bu hakkı kullanabilecek marifete sahip değildir. Zira hareket etme ya da konuşma gibi yetenekleri yoktur. Christopher D. Stone, bu çıkmazı ortadan kaldırmak amacıyla da bir vesayet sistemi geliştirilmesini önermektedir. Ekosistemdeki canlılara atanacak vasiler aracılığıyla tüzel kişiliklerini kullanabileceklerini ifade etmektedir.³⁵⁶ Tüzel kişilik kazanmış olan bu canlılar, ekosistem(in) hakkının da öznesi olmaktadır.

Ekosistem(in) hakkının öznesini ekosistemin kendisi olarak kabul etmenin, insan hakları teorisine tam anlamıyla ters düşmeyeceğini düşünmekteyiz. Zira ekosistem(in) hakkının amacı, ekosistemin kendi içerisindeki düzenini korumak ve sürdürülebilir bir çevre sağlamaktır. Bu amaç da bir üst amaç olarak şimdiki ve gelecek nesillerin iyi bir çevrede yaşaması için bir gerekliliktir. Dolayısıyla ekosistem(in) hakkı, ekosistemin yaşamını koruduğu kadar insanlığın yaşamını da korumaktadır. Bu hakkın öznesi, böylece hem insan hem ekosistem olarak ifade edilebilecektir. Bu da ekosistem(in) hakkının bir insan hakkı olması anlamına gelebilecektir.

Kaldı ki insanların, vasi, vekil veya farklı bir yasal temsilci sıfatıyla ekosistem(in) hakkını yargı önüne taşıma yetkisine sahip olması da ekosistem(in) hakkının bir parçası olduklarını ortaya koymaktadır. Bu yetkisiyle birlikte insan, ekosistemin menfaatini koruduğu kadar kendi menfaatini de korumaktadır. Ekosistem(in) hakkının, bu yönüyle birden fazla özneye sahip olan bir hak olarak değerlendirilebileceğini düşünüyoruz. Mevcut insan hakları anlayışında bu şekilde bir kabul söz konusu değilse de Stone'un da dile getirdiği gibi, tüm hukuk kuralları ve haklar da bu şekilde ortaya çıkmış, kabulü ve yerleşik hâle gelmesi zaman almıştır.

³⁵⁵ Oğuzman, Seliçi ve Oktay Özdemir, s. 262.

³⁵⁶ Stone, s. 475.

3. 3. 2. Ekosistem(in) Hakkının Muhatabı

Hakkın muhatabı, o hakkın ileri sürülebileceği kişi/kişiler anlamına gelmektedir. Zaten muhatap; sözlük anlamı itibarıyla kendisine söz söylenilen kişi anlamına gelmektedir.³⁵⁷ İnsan haklarının muhatabı, devlettir. Bu haklar, insan hakları metinleri gereğince devletler tarafından korunmak zorunda olup hakların ihlali durumunda ihlali kaldırmakla da devletler yükümlüdür. Hak ihlali durumlarında hak sahibi, ihlali gerçekleştiren devleti karşı taraf olarak göstermektedir.

Ekosistem(in) hakkının muhatabı da devlettir. Zira doğal çevreyi korumakla ve bu çevre üzerinde gerçekleştirilecek faaliyetleri izne tabi tutup denetlemekle yükümlü olan devletin kendisidir. Çevrenin korunması ve sürdürülebilir kalkınma amacıyla hazırlanan uluslararası sözleşme ve protokollerde de karşılaştığımız üzere devletler doğal kaynakları ve varlıkları korumakla yükümlüdür.

Hâlihazırda çevre hakkına karşı yapılan başvurularda, devletler aleyhine ihlal kararı verilebilmektedir. Ekosistem(in) hakkına ilişkin yapılan başvurularda da, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de inceleneceği üzere, devletler hakkında ihlal kararı verilebilmektedir. Burada değerlendirme konusu yapılan devletin hakkı korumak için üzerine düşen tüm sorumluluğu yerine getirip getirmediğidir.

Devletler, kamu kurum ve kuruluşları tarafından verilecek kararların, gerçekleştirilecek işlem ve eylemlerin, ekosistem(in) hakkını ihlal etmiyor olmasına dikkat etmelidir. Bu noktada özellikle özelleştirmeler yapılması, madencilik, ormancılık gibi çevre ile doğrudan ilişkili faaliyetlere izin verilmesi ya da diğer faaliyetlerin çevreye olan etkilerinin denetlenmesi, kontrol altına alınması önem arz etmektedir. Yeterli araştırma ve incelemeler yapılmadan, ulusal ve uluslararası düzenlemelerde yer alan yükümlülükleri yerine getirmeden çevreye yapılacak her müdahale, hakkın muhatabı olan devletin hakkı ihlal ettiği anlamına gelecektir.

3. 3. 3. Ekosistem(in) Hakkının Hukuki Niteliği

Tüm insan haklarında olduğu gibi ekosistem(in) hakkı da farklı niteliklere sahiptir ve bunlara göre ayrı gruplar içerisinde yer almaktadır. Birinci bölümde inceleme konusu yaptığımız sınıflandırma yöntemleri kullanılarak ekosistem(in) hakkının hangi grup haklar arasında yer aldığı bu kısımda incelenecektir.

3. 3. 3. 1. Muhataba Yüklenen Ödevin Niteliğine Göre Ekosistem(in) Hakkı

Muhataba yüklenen ödevin niteliğine göre insan hakları; negatif statü hakları, pozitif statü hakları ve aktif statü hakları olmak üzere üç türdür. Ekosistem(in) hakkı; öncelikle hakkın

³⁵⁷ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. Çalışmada, sözlüğün dijital sürümü kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

muhatası olan devletin, kişinin yaşadığı çevreye dokunmamasını teminat altına almaktadır. Devlet ne kendi organları ile ne de özel sektör aracılığıyla ekosistemdeki canlılara müdahale edemeyecektir.³⁵⁸ Bu yanıyla ekosistem(in) hakkının negatif statü hakları grubuna dâhil olduğu söylenebilecektir.

Fakat ekosistem(in) hakkı aynı zamanda devlete birtakım yükümlülükler de vermektedir. Sürdürülebilir kalkınma hedefinin sağlanabilmesi için çeşitli politikalar düzenlemek, eğitim öğretim programları ile toplum bilincini artırmak, AR-GE çalışmaları yapmak gibi ödevler, devletlere uluslararası çevreye dair belgeler ile verilmiştir.³⁵⁹ Bu yönü, ekosistem(in) hakkını pozitif statü haklar grubuna da dâhil etmektedir.

Bunların yanında dördüncü bölümde ayrıntılı inceleneceği üzere Aarhus Sözleşmesi³⁶⁰, bireylerin –Aarhus Sözleşmesi’nde dile getirildiği şekliyle halkın- çevreye ilişkin karar alım süreçlerine katılımının sağlanmasını teşvik etmektedir. Buna göre kişiler, bu karar alma sürecinde kararlar hakkındaki görüş ve yorumlarını kamu otoritelerine iletebilecek, olumlu ya da olumsuz görüş sunabilecektir. Bu özelliği, ekosistem(in) hakkının aktif statü hakları arasında değerlendirilmesinin de mümkün olduğunu göstermektedir.

Ekosistem(in) hakkı, çok boyutlu bir hak olması sebebiyle, muhatası yüklenen ödevin niteliğine göre birden fazla gruba dâhil olabilmektedir. Zaten hakların sınırları keskin değildir ve farklı grupların özelliklerini taşıyabilmeleri mümkündür. Bununla birlikte muhatasına yüklediği ödevin niteliğine göre sınıflandırma yöntemi, sıklıkla anayasa hukukuna konu edilmekte, insan haklarının sınıflandırılmasında ise diğer sınıflandırma yöntemleri karşımıza çıkmaktadır.

3. 3. 3. 2. Bireysel veya Kolektif Olmasına Göre Ekosistem(in) Hakkı

İnsan hakları; kişiler tarafından tek başlarına kullanılabiliriyorsa bireysel, grup olarak kullanılabiliriyorsa kolektif haklar olarak adlandırılmaktadır.³⁶¹ Ekosistem(in) hakkı, bu noktada, kanaatimizce kesin olarak sınıflandırılmamaktadır. İnsan haklarının çoğunda olduğu gibi bu hakkın hem bireysel hem de kolektif bir yönü vardır. Üçüncü kuşak hakların genel olarak bireysel mi kolektif mi bir hak olduğu anlaşılamamaktadır. Dolayısıyla ekosistem(in) hakkının kesin olarak bireysel veya kolektif nitelikte olduğunun söylenmesi hakkı sınırlamak anlamına gelecek ve doğru olmayacaktır.³⁶²

³⁵⁸ Kocatüfek, s. 66-67.

³⁵⁹ Yukarıda incelenen uluslararası anlaşmalarda, devletlere çevre politikalarını izleme hususunda çeşitli yükümlülükler verilmiştir. AYHYOKS, BMİDÇS, BMBÇS gibi sözleşmeler örnek verilebilir.

³⁶⁰ İlgili sözleşmenin orijinal metni için bkz. <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>. Bu çalışmada, Elif Bozkurt ve Gamze Ovacık çevirisi kullanılmıştır. Bkz. <https://dogadernegi.org/wp-content/uploads/2023/06/cevresel-konularda-bilgiye-erisim-ve-aarhus-sozlesmesi.pdf>.

³⁶¹ Turhan, s. 359.

³⁶² Turhan, s. 370.

Ekosistem(in) hakkı, bireylerin tek başına ileri sürebileceği haklardır. Doğal çevresinin bozulduğunu iddia eden kişiler buna karşı devlete başvuruda bulunabilecektir. Ekosistem(in) hakkının bireysel nitelikte haklar olduğu söylenebilir.

Aynı zamanda ekosistem(in) hakkı, küresel özelliğe sahiptir. Yerkürenin ve ekosistemlerin tüm insanlığın ortak değeri olduğu ve ortak olarak korunabileceği anlayışı, hakkın temelinde yatmaktadır.³⁶³ Bu haliyle bir grup hakkı yani kolektif bir hak olduğu da söylenebilecektir. Bu sınıflandırma yönteminde de ekosistem(in) hakkını tek bir gruba yerleştirebilmek mümkün olmayacaktır.

3. 3. 3. Tarihsel Gelişime Göre Ekosistem(in) Hakkı

İnsan hakları hukukunda sıklıkla kullanılan sınıflandırma yöntemi, tarihsel gelişime göre sınıflandırmadır. Buna göre insan hakları; birinci kuşak haklar, ikinci kuşak haklar ve üçüncü kuşak haklar olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Ekosistem(in) hakkı üçüncü kuşak haklar arasındadır. Bu haklar, dayanışma hakları ve yeşil haklar olarak da adlandırılmaktadır. Manevi ve soyut kavramlar üzerine oluşturulan haklardır.³⁶⁴

Ekosistem(in) hakkı, üçüncü kuşak bir hak olarak ekosistemin ve doğada yaşayan tüm canlıların insanlık için önemini ifade etmektedir. İnsanların doğa ile kopması mümkün olmayan bir ilişkisinin olduğu, bu ilişkinin gelecek nesillerde de aynı şekilde devam etmesinin gerekliliği, hakkın ortaya çıkış sebebidir. Bu hakkın kullanılması, sadece bireyin talebi ya da devletin alacağı tedbirler ile mümkün olmayacak, her iki taraf arasında bir ortaklık gerektirecektir.³⁶⁵ Kronolojik olarak da ekosistem(in) hakkının yakın tarihte tartışılmaya başlandığı düşünüldüğünde bu hakkın üçüncü kuşak haklar arasına dâhil olduğunu kanaat getirmektedir.

3. 3. 4. Ekosistem(in) Hakkına İlişkin Yasal Düzenleme Örnekleri

Yukarıda da bahsedildiği gibi ekosistem(in) hakkı henüz hukuk metinlerinde kendisine yer bulmamıştır. Ulusal ve uluslararası belgelerde genellikle çevre hakkına ilişkin düzenlemelerin yer aldığı görülmektedir.

Bazı ulusal hukuki düzenleme örneklerinde ise ekosistem(in) hakkı anlayışına benzer bir anlayışla hareket edilmektedir. Bu başlık altında bu ulusal düzenlemelerden kamuoyuna yansıyanları incelenecektir. Bu örnekler, ekosistem(in) hakkı hususunu açıklamaya uygun olanlar

³⁶³ Ortaklık ruhu, çevresel düzenlemelerin temelinde yatan bir kavram olarak yer almaktadır. Bu ortaklık ruhu, ekosistem(in) hakkının niteliğini de etkileyecektir. Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklarasyonu, ilke 7'de de bu durum ifade edilmiştir.

³⁶⁴ Turhan, s. 359.

³⁶⁵ Kocatüfek, s. 36.

arasından seçilmiştir. İnceleme, bu örnekleri, kanuni düzenlemeyi yapan devletleri kıtalarına göre sınıflayarak yapılmıştır.

3. 3. 4. 1. Asya Kıtası Örnekleri

3. 3. 4. 1. 1. Türkiye Örneği

1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda çevre hakkına ilişkin düzenlemelere yer verildiğinden yukarıda bahsetmiştik. Bu doğrultuda 1983 tarihinde kabul edilen 2872 sayılı Çevre Kanunu³⁶⁶ daha özel nitelikte düzenlemelere yer vermektedir. Bu kanun, çevrenin sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

Çevre Kanunu'nun üçüncü maddesi, kanuna hâkim olan ilkeleri düzenlemektedir. Bu ilkelerin en önemlisi, başta idare, meslek odaları ve birlikler olmak üzere herkesin çevreyi korumakla sorumlu olduğudur. Bu doğrultuda çevre politikaları sırasında tüm kurum ve kuruluşlar iş birliği yapacaktır. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ise özellikle dikkat edilecektir.

Çevre Kanunu'nda çevrenin korunmasına ilişkin önlemler de sayılmaktadır. Çevresel etki değerlendirmesi (Çevre Kanunu Madde 10), izin alma, arıtma ve bertaraf etme yükümlülüğü (Çevre Kanunu Madde 11) ile denetim, bilgi verme ve bildirim yükümlülüğü Çevre Kanunu (Madde 12) bu önlemlerin yükümlülük kısmını oluşturmaktadır. Ayrıca kirletme yasağı (Çevre Kanunu Madde 8), tehlikeli kimyasallar ve atıklar (Çevre Kanunu Madde 13) ve gürültü yasakları (Çevre Kanunu Madde 14) da bu önlemlerin yasak boyutunu oluşturmaktadır.

Kanun'un devamında bütçeye, cezai ve idari yaptırımlara ve diğer teknik konulara ilişkin düzenlemeler yer almaktadır.

2872 sayılı Çevre Kanunu, uluslararası ilke ve kurallara uygun şekilde sürdürülebilir kalkınmayı hedef olarak göstermektedir. Ekosistemin korunmasını amaç edinmiş ve bu amacı gerçekleştirebilmek için ülkedeki herkesin iş birliği içerisinde hareket etmesini de teşvik etmektedir. Bu durum, Kanun'u ekosistem hukukuna ilişkin standartlara uygun hâle getirmektedir. Fakat ekosistem(in) hakkı anlayışına tam anlamıyla ulaşılabildiği söylenemeyecektir.

Çevre Kanunu yanında 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, 2004 yılında Türk hukukunda kabul edilmiştir. Bu Kanun, hayvanların iyi bir şekilde yaşamasını temin etmek, hayvanların en iyi şekilde korunmasını sağlamak ve her türlü mağduriyetlerini önlemek amacı taşımaktadır.

5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu³⁶⁷, her hayvanın yaşama hakkı olduğunu dile getirmektedir. Sahipli ya da sahihsiz olması, cinsi fark etmeksizin tüm hayvanların eşit doğduğunu belirtmektedir. Kanun'da hayvanları koruma tedbirleri sayılmaktadır. Bu tedbirler; hayvanların

³⁶⁶ 1983 tarihli 2872 Sayılı Çevre Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 18132, 9 Ağustos 1983.

³⁶⁷ 2004 tarihli 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 25509, 24 Haziran 2004. Çalışmanın devamında "Hayvanları Koruma Kanunu" yerine "HKK" ifadesi kullanılacaktır

sahiplenilmesi (HKK Madde 5) ve sahipsiz ya da güçsüz olanların korunması (HKK Madde 6) şeklinde ifade edilmektedir. Hayvanlara yapılacak cerrahi müdahaleler (HKK Madde 7) ve deneylerin (HKK Madde 9) kuralları belirlenmiş, bu müdahalelere sınırlamalar getirilmiştir. Ayrıca yasak müdahaleler (HKK Madde 8) de aynı şekilde sıralanmaktadır. Kanun'un devamındaki bölümlerde; hayvanların ticareti (HKK Madde 10) ve eğitilmesi (HKK Madde 11), hayvanların kesimi (HKK Madde 12) ve öldürülmesine (HKK Madde 13) ilişkin kurallar da hüküm altına alınmıştır.

İl Hayvanları Koruma Kurulu, her ilde hayvanların korunmasına ve mevcut sorunlara ilişkin toplanması öngörülen yetkili kurul olarak Kanun'da düzenlenmiştir (HKK Madde 15). Bu Kanun'a ilişkin denetimleri yapmakla Tarım ve Orman Bakanlığının görevli olduğu ifade edilmiştir (HKK Madde 17). Kanun'un devamında da Çevre Kanunu'nda olduğu gibi idari ve cezai yaptırımlar ve diğer teknik hükümler yer almaktadır.

Hayvanların yaşam hakkının ifade edilmesi, Kanun'u, çevreye ilişkin ulusal düzenlemeler arasında ileri bir seviyeye koymaktadır. Ayrıca Kanun'da hayvanların yaşam hakkını teminat altına almak için kamu kurum ve kuruluşlarına çeşitli görevler verilmiştir. Tüm bu özellikleri, Hayvanları Koruma Kanunu'nun ekosistem(in) hakkı anlayışına uyduğunu göstermektedir.

3. 3. 4. 1. 2. Hindistan Örneği

Hindistan, Hinduizm inancının yaygın şekilde kabul edildiği bir Asya ülkesidir. İnanç ve geleneklere önem veren Hint toplumu, Hinduizm inanışlarını hukuki ve toplumsal olarak yaşatmaktadır. Hinduizm, doğada yaşayan canlılara karşı duyarlı olunmasına dayalı bir inançtır. Ahlak, bu dine göre, kurtuluşa giden yoldur. Ahlak kurallarının ilki ise insanlar ve hayvanlar gibi canlıların öldürülmesini, işkenceye veya yaralanmaya maruz bırakılmasının yasaklanmasına ilişkindir. Bitkiler, bu gruplar arasında sayılmamışsa da onlara da iyi davranılması din insanlarıınca tavsiye edilmektedir.³⁶⁸

İnanç sistemi ve ahlak kuralları, insanlar dışındaki canlıların korunmasına dayanan bir ülkenin hukuk düzenine de bu anlayışın yansıması kaçınılmazdır. Hindistan Anayasası, 51-A/g numaralı maddesi, “Ormanlar, göller, nehirler ve yaban hayatı dâhil olmak üzere doğal çevreyi korumak ve iyileştirmek ve canlılara şefkat göstermek her Hindistan vatandaşının görevi olacaktır.” şeklindeki ifadesi ile bir vatandaşlık ödevi ile ekosistemi korumayı amaçlamaktadır. Bu düzenleme, insanların sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı doğrultusunda bir araç olarak da kullanılmaktadır.³⁶⁹

Bunun yanında ekosistemdeki canlıların korunmasına ilişkin yasal düzeyde farklı düzenlemelere de yer verilmiştir. Örneğin hayvanların sirklerde, güreşlerde vb. ortamlarda eğlence

³⁶⁸ Semra Akay, “Dinlerin Doğaya Yaklaşımına Coğrafi Bir Bakış Açısı”, *International Journal of Social and Humanities Sciences*, 5(2), 2021, s. 158.

³⁶⁹ Rita Brara, “Courting Nature: Advances in Indian Jurisprudence”, *RCC Perspectives*, (6), 2017, s. 31-32.

amaçlı kullanımı yasaklanmıştır. Bu yasak, MÖ 600 yılından kalma İşa Upanişadlarında ifade edilen, doğadaki hiçbir canlının bir diğerine karşı üstünlüğü olmadığı ilkesine dayanmaktadır.³⁷⁰ Hindistan’da hukuk kurallarının toplumsal düşünce ile doğru orantılı şekilde düzenlendiği buradan da anlaşılmaktadır.

Yaban Hayatını Koruma Yasası³⁷¹, ağaçların kontrolsüz kesiminin yasaklanmasına ilişkin yasal düzenlemeler, Hindistan hukukunda ekosistem(in) hakkına işaret eden düzenlemelerden diğerleridir.³⁷²

Yasal düzenlemeler yanında Hindistan mahkemeleri de ekosistemin korunması için içtihatlar geliştirmişlerdir.³⁷³ Bu mahkemeler, özellikle *parens patriae* doktrinine atıfta bulunarak ekosistem(in) hakkı doğrultusunda kararlara imza atmaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümünde *parens patriae* doktrini ve Hindistan mahkemelerinin örnek kararları ayrıca incelenecektir.

3. 3. 4. 2. Amerikan Kıtası Örnekleri

3. 3. 4. 2. 1. Bolivya Örneği

Toprak Ana Hakları Yasası, Bolivya tarafından 2010 yılında kabul edilmiş, ekosistemlerde yaşayan tüm canlı varlıklara yasal haklar tanımış bir yasadır.³⁷⁴ Yasanın uzun ve ayrıntılı versiyonu olan Toprak Ana ve İyi Yaşamak İçin Bütünsel Gelişim Çerçeve Yasası da 2012 yılında kabul edilmiştir.³⁷⁵

Toprak Ana Hakları Yasası’nda Toprak Ana; birbirine bağlı, bağımlı ve birbirini tamamlayıcı olan, ortak bir kader paylaşan tüm canlı varlıkların oluşturduğu bölünmez, dinamik topluluk olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, yasanın Toprak Ana’dan kastının ekosistem olduğunu göstermektedir.

Toprak Ana Hakları Yasası ile doğanın sömürülebilecek bir varlıklar bütünü olmadığı ve insanlarla aynı şekilde doğuştan gelen haklara sahip olduğu ifade edilmektedir. Bolivya hükûmeti, sürdürülebilir kalkınmaya bağlılığını ispat etmek amacıyla bu yasayı hazırladığını ifade etmiştir.

³⁷⁰ Brara, s. 32.

³⁷¹ Wildlife Protection Act (Yaban Hayatını Koruma Yasası), 1972 yılında, çeşitli hayvan ve bitki türlerini korumak amacıyla Hindistan’da kabul edilmiş bir çerçeve yasadır.

³⁷² Brara, s. 33.

³⁷³ Madras Yüksek Mahkemesi’nin doğa anayı yaşayan bir varlık olarak kabul ettiği 2022 tarihli kararı ve yine Uttarakhand Yüksek Mahkemesi’nin nehirleri bir hukuk kişisi kabul ettiği 2017 tarihli kararı bu hususa örnek olarak gösterilebilir.

³⁷⁴ Bolivya Toprak Ana Hakları Yasası’nın orijinal metni için bkz. <https://zagovorniki-okolja.si/wp-content/uploads/2018/11/bolivijski-zakon-o-pravicah-matere-zemlje.pdf>, erişim tarihi: 10.06.2024. Çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

³⁷⁵ Bolivya Toprak Ana ve İyi Yaşamak İçin Bütünsel Gelişim Çerçeve Yasası (Framework Law of Mother Earth and Integral Development for Living Well) için bkz. <https://ecojurisprudence.org/initiatives/law-no-300-the-framework-law-of-mother-earth-and-integral-development-to-live-well/>.

Hükûmetin ayrıca insan ve çevre arasındaki ilişkiye saygı duyulduğunu, bu hususlarda yerli halka haklar tanınıp bilgi verildiğini gösterme amacıyla olduğu da söylenebilecektir.³⁷⁶

Toprak Ana Hakları Yasası, toplam 10 maddeden oluşmaktadır. Kendi içerisinde dört ana bölüme ayrılan yasa, Toprak Ana'nın haklarına ilişkin ilkeleri belirlemekte (madde 2), konuya ilişkin kavramları tanımlamakta (madde 3-6), Toprak Ana'nın haklarını (madde 7), devletin bu husustaki yükümlülüklerini (madde 8), halkın görevlerini (madde 9) sıralamakta ve Toprak Ana'nın haklarını kullanmasına ilişkin yöntemleri açıklamaktadır.³⁷⁷

Birinci maddede yasanın amacı; Toprak Ana'nın haklarını, devletin bu konudaki yükümlülüklerini ve halkın görevlerini tanımak olarak ifade edilmiştir. İkinci maddede yasanın temelini oluşturan ilkeler sıralanmıştır. Bu ilkeler, temel olarak Toprak Ana'nın haklarının insan faaliyetlerinin tümünden önde geldiğine ilişkindir. Yasanın özünün anlaşılabilmesi açısından bu ilkelerin önemi büyüktür.

Uyum ilkesi, insan faaliyetlerinin Toprak Ana bünyesindeki döngülerle uyum içinde olmak zorunda olduğunu söyler.³⁷⁸ Kolektif iyilik, Toprak Ana'nın haklarına ilişkin kamu yararının, diğer tüm faaliyet ve çıkarlardan üstün olmasıdır.³⁷⁹ Toprak Ana'nın yenilenmesinin garantisi ilkesi, insan faaliyetlerinin geri alınamaması ve doğanın kendisini yenileme yeteneğinin sınırlı olması gerçekleri göz önünde bulundurularak düzenlenmiştir. Buna karşılık devletin, doğanın yenilenmesini sağlamasını garanti ettiğini ifade etmektedir.³⁸⁰ Ticarileştirmeme yasası, ekosistemler ve onları hayatta tutan döngülerin ticarileştirilemeyeceği ve kimsenin özel mülkiyetine alınmayacağı anlamına gelmektedir.³⁸¹

Yukarıda sayılan dört ilkedен anlaşılacağı üzere Yasa, açıkça insan faaliyetlerinin ekosisteme verdiği zararlara karşı düzenlenmiş bir metindir. Günümüzde tartışılan tüm çevre sorunlarının başlıca sorumlusunun insan olduğunun kabulü, metnin çıkış noktasıdır. Toplumun bu

³⁷⁶ Adam Martin, "Bolivia's 'Law of Mother Earth' – What is it and is it working?", <https://www.wildlifeandwelfare.org/news-blog/bolivias-law-of-mother-earth>, 15.05.2024.

³⁷⁷ Toprak Ana Hakları Yasası'nda, madde 2'de Yasa'ya hâkim ilkeler, madde 3-6'da kavramların tanımları, madde 7'de Toprak Ana'nın hakları, madde 8'de devletin yükümlülükleri, madde 9'da vatandaşların görevleri düzenlenmektedir. Metnin tamamı için bkz. <https://zagovorniki-okolja.si/wp-content/uploads/2018/11/bolivijski-zakon-o-pravicah-matere-zemlje.pdf>, erişim tarihi: 10.06.2024. Çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

³⁷⁸ Bolivya Toprak Ana Hakları Yasası, madde 2/1, "1. *Harmony. Human activities, within the framework of plurality and diversity, should achieve a dynamic balance with the cycles and processes inherent in Mother Earth.*". Çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

³⁷⁹ Bolivya Toprak Ana Hakları Yasası, madde 2/2, "2. *Collective Good. The interests of society, within the framework of the rights of Mother Earth, prevail in all human activities and any acquired right.*"

³⁸⁰ Bolivya Toprak Ana Hakları Yasası, madde 2/3, "3. *Guarantee of the regeneration of Mother Earth. The state, at its various levels, and society, in harmony with the common interest, must ensure the necessary conditions in order that the diverse living systems of Mother Earth may absorb damage, adapt to shocks, and regenerate without significantly altering their structural and functional characteristics, recognizing that living systems are limited in their ability to regenerate, and that humans are limited in their ability to undo their actions.*"

³⁸¹ Bolivya Toprak Ana Hakları Yasası, madde 2/5, "5. *No commercialism. Neither living systems nor processes that sustain them may be commercialized, nor serve anyone's private property.*"

sorunlara karşı korunması gerekli hakları olduğu ve hatta bu hakkın diğer tüm haklardan önde geldiği de anlaşılmaktadır. Özellikle ticarileştirme ve özel mülkiyet yasağı getirilmesi de metinde sayılan Toprak Ana haklarının kamusallığını ortaya koymaktadır.

Toprak Ana'nın haklarına saygı ilkesi; mevcut ve gelecek nesillerin refahı için, devlet, birey ve gruplar tarafından Toprak Ana'nın haklarına saygı gösterilmesi zorunluluğudur. Bu ilkenin açıklamasında, “mevcut ve gelecek nesillerin refahı için” ifadesi oldukça önemli bir ayrıntıdır. Zira ekosistem(in) hakkı teorisinde de ifade ettiğimiz üzere ekosistem(in) hakkı ve Bolivya özelinde Toprak Ana'nın hakkı, her ne kadar ekosistemin kendisine verilmiş bir hak olsa da bu hakkın varlığı ve korunması, şimdiki ve gelecek nesillerin yararına olacaktır. Yasanın Toprak Ana'nın Yasal Statüsü başlıklı beşinci maddesinde de “Toprak Ana, haklarını korumak ve uygulamak için kolektif kamu çıkarı karakterine bürünür.” denilerek de bu durum vurgulanmıştır.

Ekosistem(in), Yasa'da geçen ismiyle Toprak Ana'nın kendisine ait olan hakları, Yasanın yedinci maddesinde şu şekilde sayılmıştır: yaşama hakkı, yaşam çeşitliliği hakkı, su hakkı, temiz hava hakkı, denge hakkı, restorasyon hakkı ve kirlenmeme hakkı.³⁸²

Sekizinci madde; Bolivya devletine bu yasanın uygulanması noktasında kimi yükümlülükler getirmektedir. Devlet, doğanın yok olmasına yol açan faaliyetleri önlemekle, bu yolda politikalarını değiştirmekle, dengeli üretim ve tüketim biçimleri yaratmakla, temiz ve yenilenebilir alternatif kaynaklar geliştirmekle, barışı teşvik edip nükleer, kimyasal ve biyolojik silahları ortadan kaldırmakla ve ikili, çok taraflı, bölgesel ilişkilerde de bu politikaları devam ettirmekle yükümlüdür.

Halkın görevlerini açıklayan dokuzuncu madde de içerdiği ifadelerle sekizinci maddeyle benzerlik göstermektedir. Dokuzuncu madde halkı; doğayla uyuma, Toprak Ana haklarına saygıya, üretim tüketim davranışlarını değiştirmeye, sürdürülebilir tüketime, sivil toplum faaliyetlerine katılmaya teşvik etmektedir.

³⁸² Bolivya Toprak Ana Hakları Yasası madde 7, “*I. Mother Earth has the following rights: 1. To life: The right to maintain the integrity of living systems and natural processes that sustain them, and capacities and conditions for regeneration. 2. To the diversity of life: It is the right to preservation of differentiation and variety of beings that make up Mother Earth, without being genetically altered or structurally modified in an artificial way, so that their existence, functioning or future potential would be threatened. 3. To water: The right to preserve the functionality of the water cycle, its existence in the quantity and quality needed to sustain living systems, and its protection from pollution for the reproduction of the life of Mother Earth and all its components. 4. To clean air: The right to preserve the quality and composition of air for sustaining living systems and its protection from pollution, for the reproduction of the life of Mother Earth and all its components. 5. To equilibrium: The right to maintenance or restoration of the interrelationship, interdependence, complementarity and functionality of the components of Mother Earth in a balanced way for the continuation of their cycles and reproduction of their vital processes. 6. To restoration: The right to timely and effective restoration of living systems affected by human activities directly or indirectly. 7. To pollution-free living: The right to the preservation of any of Mother Earth's components from contamination, as well as toxic and radioactive waste generated by human activities.*”, metnin tamamı için bkz. <https://zagovorniki-okolja.si/wp-content/uploads/2018/11/bolivijski-zakon-o-pravicah-matere-zemlje.pdf>, erişim tarihi: 10.06.2024. Çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

Son olarak onuncu madde; Toprak Ana haklarının nasıl kullanılacağını, Toprak Ana Savunması başlığıyla irdellemektedir. Toprak Ana Kurulu bu bölümde düzenlenmiş bir organdır. Bu organ, bu yasada yer alan hakların kullanılması ve ihlaline karşı savunulması amacıyla çalışmaktadır. Toprak Ana'yı, hukuk mercileri önünde temsil etmekle görevlendirilmiş bir organ olarak çalışması beklenmektedir. Bu Kurulun çalışma usulüne ilişkin özel bir yönetmelik çıkarılacağı da maddenin devamında beyan edilmektedir.

3. 3. 4. 2. 2. Ekvador Örneği

2008 tarihli Ekvador Cumhuriyeti Anayasası ile doğa haklarını somut ve kesin bir şekilde anayasal anlamda ilk kez düzenleyen devlet, Ekvador olmuş, dünya devletleri arasında bir şaşkınlığa da sebep olmuştur.³⁸³ Gelirlerinin büyük bir kısmını topraklarındaki petrol rezervleri ve biyolojik çeşitliliklerine borçlu olan Ekvador hükûmeti, yerli halkın da bu doğrultuda yaptığı baskılara sessiz kalamamıştır.

Petrol çıkarma işlemleri sırasında çevrede meydana gelen olumsuz sonuçlardan etkilenen yerli Amazon halkı, Ekvador nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturmuştur. Petrol çıkarma faaliyetlerinde devlet desteğinin azalması ve özelleşmelerin artması ile birlikte ticari şirketlerin çevresel ihlalleri insanlar için büyük bir mağduriyet doğurmuştur. Bu sömürü sistemi ve ülkede meydana gelen ekonomik kriz sonrasında Ekvador siyasi bir krize girmiş ve bu kriz hükûmetin değişmesiyle sonuçlanmıştır. Yeni hükûmet, yeni bir çağın da başlangıcı olmuştur.³⁸⁴

Ekvador Hükûmeti tarafından yayımlanan 2008 tarihli Ekvador Cumhuriyeti Anayasası, iyi yaşam anlamına gelen “sumak kawsay” kavramını alternatif bir kalkınma anlayışı olarak kabul etmiştir. Anayasada “iyi şekilde yaşamak” olarak tanımlanan bu kavram, diğer insanlarla ve doğayla uyum içinde yaşamaya karşılık gelmektedir.³⁸⁵ Bu kavramın, bir kalkınma anlayışı olarak ifade edilmesi, sosyal yanıyla beraber ekonomik bir yanı da olduğunu göstermektedir. Her ne kadar metinde sürdürülebilir kalkınma ifadesi kullanılmamışsa da sumak kawsay kavramı ile sürdürülebilir kalkınmanın hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Anayasa, öncelikle 10. maddesinde; kişiler ve grupların hak sahibi olduğu ve bu haklardan yargı mercileri önünde yararlanabilecekleri ifade edilmektedir. Maddenin devamında doğanın da anayasada tanınan haklardan yararlanacağı söylenerek ekosistem(in) haklarına giriş yapılmaktadır. Bu maddenin oldukça basit bir şekilde düzenlenmiş olması ekosistem(in) haklarını insan haklarından ayıran hiçbir şey olmadığını ortaya koymaktadır.

³⁸³ Lena Koehn, “Judicial Backlash Against the Rights of Nature in Ecuador”, 27 Nisan 2023, <https://verfassungsblog.de/judicial-backlash-against-the-rights-of-nature-in-ecuador/>, 16 Mart 2024.

³⁸⁴ Koehn, <https://verfassungsblog.de/judicial-backlash-against-the-rights-of-nature-in-ecuador/>, 16 Mart 2024.

³⁸⁵ Gönül Turgut, “Ekolojik Sürdürülebilirlik ve Küçülme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(2), 2014, s. 156-157.

Ekosistem(in) hakkı, Ekvador Cumhuriyeti Anayasası'nın Doğa Hakları adlı yedinci bölümünde dört madde hâlinde düzenlenmiştir. Bu maddelerin ilki olan 71. maddede, doğanın varlığına saygı gösterilmesi hakkına sahip olduğu, her kişi ve grubun, doğanın haklarının uygulanmasını talep edebileceği, devletin ekosistemin tüm unsurlarının korunması konusunda tüm bireyleri teşvik edeceği belirtilmiştir.³⁸⁶

72. madde; ekosistemin yenilenme hakkını düzenlemektedir. Devletin, çevre üzerinde meydana gelen tüm geçici veya kalıcı etkilere karşı çevreyi yenilemesi gerektiği ifade edilmektedir. Devletin bu yenilenmeyi sağlamak için en etkili mekanizmaları oluşturması ve en iyi önlemleri alması gerektiği de belirtilmektedir.³⁸⁷

Maddede de izah edildiği üzere burada bahsi geçen doğanın yenilenmesi ile kastedilen devletin tazmin yükümlülüğünden farklı bir kavramdır. Devletin tazmin yükümlülüğü, çevre hakkında olduğu gibi, genel hukuk kurallarına göre devam etmektedir. Doğanın yenilenmesi kavramı ise doğa hakları özelinde değerlendirilmelidir.

Devletin, ekosistemin tahribatına, doğal döngülerin kalıcı olarak değişmesine sebep olacak tüm faaliyetleri önleyici ve kısıtlayıcı tedbirleri almasına ilişkin yükümlülüğü, 73. maddede yer almaktadır.³⁸⁸ Anayasanın tasarlanma sürecindeki sosyo-ekonomik durum düşünüldüğünde bu maddenin, özelleştirmeleri kısıtlamayı ve doğal alanların devlet korumasında olmasını teminat almayı hedeflediği söylenebilir. Maddenin devamında da, ülkedeki doğal varlıkların yapılarını kesin olarak değiştirebilecek organizmaların piyasaya sürülmesi de yasaklanmıştır.

Her birey ve grubun iyi bir yaşama -metinde ifade edildiği şekliyle sumak kawsay- sahip olmak için çevreden ve doğal zenginliklerden yararlanma hakkına sahip olduğu, 74. maddede ifade

³⁸⁶ Ekvador Cumhuriyeti 2008 tarihli Anayasası madde 71, "(1) Nature, or Pacha Mama, where life is reproduced and occurs, has the right to integral respect for its existence and for the maintenance and regeneration of its life cycles, structure, functions and evolutionary processes. (2) All persons, communities, peoples and nations can call upon public authorities to enforce the rights of nature. To enforce and interpret these rights, the principles set forth in the Constitution shall be observed, as appropriate. (3) The State shall give incentives to natural persons and legal entities and to communities to protect nature and to promote respect for all the elements comprising an ecosystem.". Metnin tamamı için bkz. https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2008, erişim tarihi: 10.06.2024. Çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

³⁸⁷ Ekvador Cumhuriyeti 2008 tarihli Anayasası madde 72, "(1) Nature has the right to be restored. This restoration shall be apart from the obligation of the State and natural persons or legal entities to compensate individuals and communities that depend on affected natural systems. (2) In those cases of severe or permanent environmental impact, including those caused by the exploitation of nonrenewable natural resources, the State shall establish the most effective mechanisms to achieve the restoration and shall adopt adequate measures to eliminate or mitigate harmful environmental consequences.".

³⁸⁸ Ekvador Cumhuriyeti 2008 tarihli Anayasası madde 73, "(1) The State shall apply preventive and restrictive measures on activities that might lead to the extinction of species, the destruction of ecosystems and the permanent alteration of natural cycles. (2) The introduction of organisms and organic and inorganic material that might definitively alter the nation's genetic assets is forbidden.".

edilmiştir.³⁸⁹ Devamında, çevreye ilişkin hizmetlerin birey veya gruplara tahsis edilmesi yasaklanmış, bu hizmetlerin devlet yönetiminde olduğu da eklenmiştir.

Anayasada her ne kadar doğanın hakları ifadesi kullanılmışsa da bahsi geçen hakların özellikleri göz önüne alındığında ekosistem(in) hakkına karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Ekvador Anayasası, bu hükümleriyle oldukça ilerici bir düzenlemeye imza atmıştır. Sürdürülebilir kalkınmadan açıkça bahsetmemişse de sürdürülebilir kalkınmayı hedeflediğini öne süren diğer tüm uluslararası düzenlemeden daha etkili bir çözüm yolu sunduğu açıktır.

3. 3. 4. 2. 3. Amerika Birleşik Devletleri Örneği

ABD'nin Florida eyaletinde yer alan Orange County ilçesinde, tüzüğe Temiz Su / Doğa Hakları'nın³⁹⁰ (Right to Clean Water / Rights of Nature Law) eklenmesi, 2020 yılında gerçekleşmiştir. Bu yasa; göl, dere, yatak gibi tüm sulara dört temel hak tanımıştır: var olma hakkı, akış hakkı, kirliliğe karşı korunma hakkı ve sağlıklı bir ekosistemi sürdürme hakkı.³⁹¹ Hükümetler ve ticari kuruluşlara karşı ileri sürülebilen bu haklar, söz konusu suların kendi haklarını hukuk önünde ileri sürebilmelerine imkân vermektedir.

Söz konusu hakların kabul edilmesine sebep olarak, son yıllarda Florida'nın sularında meydana gelen bozulmaların insan sağlığını tehlikeye düşürdüğü ve bu konuda farklı bir yaklaşıma ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir.³⁹²

Bu haklar ile ABD sınırları içerisinde ekosistem(in) hakkının doğuşuna şahitlik edildiği söylenebilecektir. Fakat 2021 yılında bu düzenlemeye dayanarak bir araya gelen Wilde Selvi Çayı, Boggy Çayı, Crosby Island Bataklığı, Hart Gölü ve Mary Jane Gölü; çevre araziye konut inşaatı yapmayı planlayan Beachline South Residential şirketine dava açmıştır. Bu dava, davacı çay ve derelerin bu inşaatlar sonucunda büyük zarar göreceği gerekçesine dayandırılmıştır. Bu zararın, suların yapısını bozarak insan hakkı ihlaline de yol açacağı dava dilekçesinde iddia edilmiştir.³⁹³

³⁸⁹ Ekvador Cumhuriyeti 2008 tarihli Anayasası madde 74, “(1) *Persons, communities, peoples, and nations shall have the right to benefit from the environment and the natural wealth enabling them to enjoy the good way of living. (2) Environmental services shall not be subject to appropriation; their production, delivery, use and development shall be regulated by the State.*”.

³⁹⁰ Right to Clean Water / Rights of Nature Law (Temiz Su / Doğa Hakları), 2020 yılında ABD'nin Orange County ilçesinde, ilçe tüzüğüne eklenmiştir. Bu düzenleme ile, tüzüğün 704.1 numaralı maddesinde (Section 704.1) doğal su kaynaklarına dört farklı hak tanınmaktadır: var olma hakkı, akış hakkı, kirliliğe karşı korunma hakkı ve sağlıklı bir ekosistemi sürdürme hakkı. Bu haklar bütünü, çalışmada bahsi geçen şekliyle ekosistem(in) hakkı olarak adlandırılabilirse de Florida yargıcı tarafından yasa yürürlükten kaldırılmıştır.

³⁹¹ Yasaya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. [https://fronn.org/faqs#:~:text=Under%20the%20terms %20of%20the,Polluted%20water%20does.](https://fronn.org/faqs#:~:text=Under%20the%20terms%20of%20the,Polluted%20water%20does.)

³⁹² Florida Rights of Nature Network, [https://fronn.org/faqs#:~:text=Under%20the%20terms %20 of %20the,Polluted%20water%20does.](https://fronn.org/faqs#:~:text=Under%20the%20terms%20of%20the,Polluted%20water%20does.)

³⁹³ Katie Surma, “Two Lakes, Two Streams and a Marsh Filed a Lawsuit in Florida to Stop a Developer From Filling in Wetlands. A Judge Just Threw It Out of Court”, 7 Temmuz 2022, <https://insideclimatenews.org/news/07072022/two-lakes-two-streams-and-a-marsh-filed-a-lawsuit-in->

Gerek bahsi geçen düzenleme gerek bu suların açtığı dava, ABD iklim hukuku konusunda bir umut vaat etmişse de davaya bakan yargıç tarafından ret kararı verilmesi süreci sonlandırmıştır. Yargıç, Florida ilçelerinin böylesi bir düzenleme yapabilecek genişlikte öz yönetim hakkına sahip olmadığını gerekçe göstererek davayı reddetmiştir. Reddetmenin yanında ekosistem(in) hakkına iyi bir örnek teşkil eden söz konusu düzenlemeyi de yürürlükten kaldırmıştır.³⁹⁴

3. 3. 4. 3. Avustralya Kıtası Örnekleri

3. 3. 4. 3. 1. Yeni Zelanda Örneği

Maoriler, Yeni Zelanda toprakları içerisinde yaşayan yerli bir halktır. Maorilerin kendilerine ait yerel bir dinî inanışları bulunmaktadır. Yerel dinler genellikle çevreyi oldukça önemsemektedir. Doğa ve insan arasında ayrılmaz bir bağ kurmak amaçlanmaktadır.³⁹⁵ Maoriler de doğayı önceleyen bir inanca sahiplerdir.³⁹⁶ Bu inançları, Yeni Zelanda'nın bir devlet olarak çevreye yaklaşımını da etkilemiştir.

Yeni Zelanda, tarihi boyunca, çevreye ilişkin birçok düzenlemeye ev sahipliği yapmıştır. Bu düzenlemelerin dikkat çeker bir çoğunluğu, Maorilerin hükûmete yaptığı baskılar sonucunda meydana gelmiştir. İnançları gereği doğaya önem veren Maoriler, sömürgeye uğramalarına rağmen bu geleneklerinden vazgeçmemişlerdir. Zira bu sömürgecilik, toplumların inanç sistemlerini ve alışkanlıklarını değiştirememektedir. Tam aksine bu toplumların inançları, devlet politikalarına bir şekilde yansımak durumunda kalmaktadır.³⁹⁷

Maori halkı ve İngiliz Kraliyeti arasında imzalanan Waitangi Anlaşması³⁹⁸, ekosistemlere tüzel kişilik veren bir anlaşmadır. Bu anlaşma, hâlihazırda Yeni Zelanda'nın siyasi anlamda kuruluş belgesi olarak anılmaktadır. Bu anlaşma ile ekosistemlere kişilik tanınmıştır. Maorilerin topraklarının korunması için yeni yasal mekanizmaların yaratılması da anlaşmanın bir diğer önemli yanıdır.³⁹⁹

2014 yılında Yeni Zelanda hükûmeti tarafından çıkarılan Te Urewera Yasası⁴⁰⁰, ormanlara kişi statüsü veren ilk yasa olarak tarihe geçmiştir. Yasa ile aynı ismi taşıyan ve yasa öncesinde milli

florida-to-stop-a-developer-from-filling-in-wetlands-a-judge-just-threw-it-out-of-court/?nowprocket=1, 16 Mart 2024.

³⁹⁴ Surma, <https://insideclimatenews.org/news/07072022/two-lakes-two-streams-and-a-marsh-filed-a-lawsuit-in-florida-to-stop-a-developer-from-filling-in-wetlands-a-judge-just-threw-it-out-of-court/?nowprocket=1>, 16 Mart 2024.

³⁹⁵ Akay, s. 160-161.

³⁹⁶ Akay, s. 160.

³⁹⁷ Akay, s. 161.

³⁹⁸ 1840 yılında İngiliz halkı ile Waitangi adında ilk anlaşma imzalanmış, 1975 yılında Yeni Zelanda devleti ile Maoriler arasında Waitangi Anlaşması resmî olarak imzalanmıştır. Anlaşma metni için bkz. <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1975/0114/latest/whole.html>.

³⁹⁹ Claudia Orange, *An Illustrated History of the Treaty of Waitangi*, Wellington: Bridget Williams Books, 2002, s. 239.

⁴⁰⁰ Yasa metni için bkz. <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2014/0051/latest/whole.html>.

park statüsünde olan Urewera ormanı, bu yasa ile birlikte tüzel kişilik kazanmıştır. Bu suretle, Yeni Zelanda yasalarına göre tüzel kişilerin sahip olduğu tüm haklara da sahip olmuştur. Yasa gereği Urewera Ormanları adına hareket etmekten sorumlu bir Te Urewera Kurulu da oluşturulmuştur.⁴⁰¹

2017 yılında ise Maori halkı ile hükûmet arasında yapılan müzakereler sonucunda Whanganui Nehri özelinde tüm nehirlerin kutsal bir ruha sahip olduğunun ve kimsenin egemenliği altında olmadığına kabulünü içeren Te Awa Tupua Yasası kabul edilmiştir.⁴⁰²

Yukarıda incelenen ulusal düzeydeki anlaşma veya kanun olarak adlandırılan düzenlemeler, birbirinden farklı kavram ve usuller kullanmaktadır. Fakat bu düzenlemelerin ortak bir özelliği bulunmaktadır. Bu düzenlemelerin her biri ekosistemin ve ekosistemde yaşayan tüm canlıların korunmasını ve gelecek nesiller için varlıklarını sürdürmelerini amaçlamaktadır. Uluslararası düzeyde devletlerden beklenen de sürdürülebilirliktir.

Sürdürülebilirlik kelimesini kullanmasa da bu düzenlemeler, sürdürülebilir bir çevre sağlamayı hedefledikleri anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda da bizim ekosistem(in) hakkı olarak adlandırdığımız hakları, hukukun konusu yapmaktadırlar. Her düzenleme bu hakları, kendi toplumsal yapıları çerçevesinde düzenlemektedir. Hakka ilişkin alınacak önlemler, devlete ve diğer kişilere verilecek yükümlülükler de farklılık gösterebilmektedir. Bu düzenlemelerin yargı organları önündeki uygulaması da değişkenlik gösterebilmektedir.

Tüm bu farklılıklara rağmen, ekosistem(in) hakkının yayılmaya başladığı gözlemlenmektedir. Fakat düzenlemeler tek başına yeterli olmamakta, ABD örneğinde de görüldüğü üzere uygulamanın da bu ekosistem(in) hakkı anlayışı doğrultusunda ilerlemesi gerekmektedir.

⁴⁰¹ Monica Evans, "Is 'legal personhood' a tool or a distraction for Maori relationships with nature?", **Mongabay**, 8 Temmuz 2024, <https://news.mongabay.com/2024/07/as-maori-heal-through-nature-is-legal-personhood-a-tool-or-a-distraction/#:~:text=Over%20the%20past%20decade%2C%20several,and%20recently%2C%20whales%20and%20dolphins.,> (Maori), 9 Temmuz 2024.

⁴⁰² Evans, Maori, 9 Temmuz 2024.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EKOSİSTEM(İN) HAKKININ İLERİ SÜRÜLMESİ

4. 1. Parens Patriae Doktrini

Latince “ulusun ebeveyni” anlamına gelen parens patriae kavramı; devletin kendi haklarını savunabilecek durumda olmayanların koruyucusu olarak rol alması anlamına gelmektedir. Devlet, çeşitli usullerle hakkını koruyamayacak durumda olanların yargı önünde temsil edilmesini sağlamaktadır. Çocuklar, yaşlılar, engelliler, kadınlar gibi gruplar, parens patriae doktrininden yararlanan gruplar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰³

İngiliz King’s Bench Mahkemesinin Calvin davasının görülmesi sırasında uyguladığı usulde izleri görülen parens patriae doktrininin, bu sebeple 17. yüzyıldan beri varlığını sürdürdüğü iddia edilmektedir. Bahsi geçen Calvin davasında kralın, tüm halk için en yüce varlık olduğu ifade edilerek kralın görevinin de tüm vatandaşları gözetmek olduğu söylenmiştir.⁴⁰⁴ Bu suretle, yeni doğmuş bir çocuğun mahkeme önünde haklarının savunulması sağlanmıştır.

Amerikan Yüksek Mahkemesi, Snapp&Son, Inc v. Puerto Rico kararında, parens patriae doktrinin kullanılabilmesi için üç şartın gerçekleşmiş olmasını aramaktadır: Öncelikle, kişilerin özel ve bireysel çıkarları yanında devletin bir çıkarı olması gerekmektedir. Devlet, bu çıkarı temsil etmelidir. Son olarak devlet, toplumun büyük bir kısmının menfaatine aykırı bir zarar olduğunu iddia etmelidir. Devlet, bu haliyle parens patriae doktrinine göre, davacı konumundadır.⁴⁰⁵

Bu doktrin, çoğunlukla çocukların ve engellilerin hukuki temsili amacıyla kullanılmaktadır. Velayetin anne babaya ait olduğu kadar topluma da ait olduğunun kabul edilmesi ve çocuğun çıkarlarının anne babası karşısında dahi, devlet tarafından korunması bu şekilde sağlanmaktadır.⁴⁰⁶ Çocuk hakları ve hukukuna yön veren bu doktrin, devletin çocuğa karşı âdeta bir ebeveyn olarak yaklaşması ve onun menfaatine olacak tüm hukuki işlemleri gerçekleştirme, onu koruma zorunda olması şeklinde etkilerini göstermektedir. Parens patriae doktrini, sadece çocukların korunmasına yönelik kullanılmamakta, engelliler, akıl hastalığına sahip insanlar gibi diğer dezavantajlı grupların korunmasında da etkili olmaktadır.⁴⁰⁷

⁴⁰³ Anne Bianchi, **Everything You Need to Know About Family Court**, New York: The Rosen Publishing Group, 2000, s.26 Aktaran Selma Çetiner, “Velayet Müessesesinin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Niteliği”, **D.E.Ü Hukuk Fakültesi Dergisi**, 19(Özel Sayı: Prof. Dr. Şeref Ertaş’a Armağan), 2017, s. 43.

⁴⁰⁴ Robert MacRae, “The Attorney General’s Role in Relation to Charities”, **The Jersey & Guernsey Law Review**, 2018, s. 34-35.

⁴⁰⁵ Evans, s. 9.

⁴⁰⁶ Çetiner, s. 43.

⁴⁰⁷ Michael L. Rustad ve Thomas H. Koenig, “Reconceptualizing Parens Patriae as Environmental Crimtors”, **UCLA Journal of Environmental Law & Policy, Forthcoming, Suffolk University Law School Research Paper**, 10(43), 2010, s. 40-41.

Parens patriae doktrininin, alanı tarihsel gelişmelerle birlikte de genişlemektedir. Bu genişleme, tarih boyunca çocuklardan engellilere, akıl hastalarına doğru ilerlemiş; günümüzde ise ekosistem hukukuna kadar yayılmıştır.⁴⁰⁸

Ekosistem hukukunda parens patriae doktrininin kullanımında “crimort” kavramı, Amerikan hukukçular tarafından geliştirilmiştir. Crimort, suç kelimesine karşılık gelen bir terimdir. Hem haksız fiil hem suç olarak nitelendirilerek hem ceza hukuku hem özel hukukta dava edilebilen bu suçlar, parens patriae doktrininin de konusunu oluşturmaktadır. Nitekim ekosisteme verilen zararlar hem özel hukuktaki kişileri hem de idareleri ilgilendirmektedir.⁴⁰⁹

Parens patriae doktrininin, özellikle Amerikan kıtasında meydana gelen petrol sızıntılarından kaynaklı davalarda örnek uygulaması görülmektedir. Çevresel zararlar sadece kişi ve grupların menfaatini spesifik olarak ihlal etmesi üzerinden değerlendirilmemektedir. Bunun yanında daha geniş olacak şekilde, bu zararların toplum ve kamu menfaatini ihlal etmesi değerlendirme konusu yapılmaktadır.⁴¹⁰

Amerikan Yüksek Mahkemesi, parens patriae doktrinini, ekosisteme verilen zararlara uyarlamayı yaygınlaştırmıştır. 1907 tarihli Georgia v. Tennessee Copper Co. davasında⁴¹¹, Tennessee’de gerçekleştirilen sanayi faaliyetlerinin Georgia eyaletine hava yoluyla zarar vermiş olması sebebiyle Georgia eyaleti, zararlı faaliyetleri gerçekleştiren firmadan şikâyetçi olmuştur. Mahkemece verilen kararda, Georgia eyaletinin kendi kamusal alanına verilen zarar hakkında dava yetkisinin bulunduğu kabul edilerek davasının kabulüne karar verilmiştir. Kararda parens patriae doktrinin ekosistem hukukundaki uygulanışı örneklenmiş olmuştur.

Ayrıca kararda, bu doktrinin sınırlarının olmadığı da kabul edilmiştir. Zira karara göre, Georgia eyaleti gibi bir eyaletin toplum ve çevre sağlığına zarar veren bir başka eyaletteki faaliyetler de davacı eyalet lehine yasaklanabilmektedir. Eyaletlerin bu konuda kendi sınırları dışındaki eyaletlere karşı da bir yargı yetkisi ve çevresel yükümlülüğü bulunmaktadır.⁴¹²

Bu karar; çevresel bir zararın, nereden kaynaklanırsa kaynaklansın, zararı gören tarafından dava edilebileceğini ortaya koyması açısından da önemlidir. Klasik çevre hukuku anlayışında, sadece hak sahibi insanlar, çevreye zararlı faaliyetleri zararları oranında dava edebilmektedir. Bir kamu tüzel kişiliğinin, bu dava hakkını kullanması bile tek başına mümkün değildir. Fakat parens patriae, kamu tüzel kişiliğinin bu zararlı faaliyetleri dava edebilmesine olanak sağlamanın yanında yetkisinin sınırlarını da genişletmektedir. Bir eyaletin sınırları içerisinde kalan bir faaliyetin, bir başka eyaletçe dava edilmesi, klasik anlayışa göre mümkün olamayacaktı. Parens patriae’nin

⁴⁰⁸ Rustad ve Koenig, s. 8-10.

⁴⁰⁹ Rustad ve Koenig, s. 8-10.

⁴¹⁰ Rustad ve Koenig, s. 25-26.

⁴¹¹ ABD Yüksek Mahkemesi (U.S. Supreme Court) tarafından verilen Georgia v. Tennessee Cooper Co. başlıklı, 10 Mayıs 1915 tarihli ve 237 U.S. 474 sayılı karar metni için bkz. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/237/474/>.

⁴¹² Evans, s. 9-10.

“ebeveyn” sıfatıyla sağladığı geniş yetkiler sayesinde ise eyaletlerin kendi sınırları dışında gerçekleşen zararlara karşı dahi dava yetkisi bulunmaktadır. Nitekim yukarıda da bahsettiğimiz üzere, yerküre bir bütündür ve üzerinde gerçekleşen en küçük zarar bile tamamını etkilemektedir. Dünyanın herhangi bir noktasında meydana gelen çevresel zararlar, dünyanın tamamının geleceğini olumsuz etkilemektedir. Bu sebeple olumsuz etkilenen herkes bu zararlara karşı dava açabilme yetkisine sahip olmalıdır. *Parens patriae*, bu anlayışı pekiştiren bir doktrindir.

1973 tarihli *Burgess v. M/V Tamano*⁴¹³ kararında Maine eyaleti tarafından petrol sızıntısı yapmak suretiyle Casco Körfezi’ne zarar vermesi gerekçesiyle M/V Tamano tankerine karşı dava açılmıştır. Karara göre, Maine eyaleti vatandaşları; kendi sınırları içerisindeki suların altı, üstü ve tüm topraklarında hak sahibidir. Maine eyaleti de bunların hem sahibi hem de vatandaşların vekili olarak bu zararlara karşı dava açma yetkisine sahiptir.⁴¹⁴

Parens patriae doktrini, devletlerin gelişmelerine de katkı sağlamaktadır. Kamuoyuna Exxon Valdez kazası olarak da yansıyan, Exxon Valdez petrol tankerinin patlaması sonucunda denize büyük miktarda petrol akması sonucunda Amerikan hükûmeti ile Alaska hükûmeti bir araya gelmişlerdir. *Parens patriae* yetkisiyle, tankerin ekosisteme verdiği zararın giderilmesi için hükûmetlerce açılan dava sonucunda, Exxon şirketinin, bu hükûmetlere, onarım amacıyla 900 milyon dolar tazminat ödemesine karar verilmiştir.⁴¹⁵

Parens patriae yetkisinin yokluğu durumunda, Exxon Valdez olayı sonrasında meydana gelen zararın nasıl giderilebileceği açık değildir. Zira denize akan galonlarca petrolün, bireysel anlamda bir zarar vermemesi durumunda dava açma yetkisinin ne olacağı, bireysel davaların ne denli etkili sonuç doğuracağı belli değildir. Bu sebeple, sonucu belirsiz olan bu davaların, zararı giderebilecek kararlarla son bulacağı da kesin olmayacaktır. *Parens patriae*, büyük ve etkili çevresel zararlara karşı tek elden dava açılmasına fırsat vermekte, sonucun da daha etkili olmasını sağlamaktadır.

Parens patriae doktrininin ekosistem hukukunda kullanılması, olumlu özelliklerinin yanında olumsuz anlamda da eleştirilmektedir.⁴¹⁶ Zira devletin yargılama sırasında bu ilkeye dayanarak tazminat talebinde bulunan bir role bürünmesinin kuvvetler ayrılığı ilkesi bağlamında sıkıntılar doğuracağı iddia edilmektedir. Bu iddia, mevzuatta düzenlenmiş bir yasa olmaksızın, dava yoluyla bu yetkinin kullanılmasının yasama kolunu görmezden gelmek olduğunu da eklemektedir. Ayrıca bu davalar sırasında reklam yapmak ve ekonomik çıkarlarını gözetmek amacıyla olan davacı ve

⁴¹³ Maine Bölge Mahkemesi (U.S. District Court for the District of Maine) tarafından verilen *Burgess v. M/V Tamano* başlıklı, 27 Temmuz 1973 tarihli ve 370 F. Supp. 247 sayılı karar metni için bkz. <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/370/247/1801770/>.

⁴¹⁴ Evans, s. 10.

⁴¹⁵ Evans, s. 11.

⁴¹⁶ Rustad ve Koenig, s. 48-56.

davacı vekillerinin kamuda yanlış bir kanı oluşturacağı ve ekosistem hukukunun itibarını kötü etkileyeceği de eleştirenler arasında yaygınlaşmış bir endişedir.⁴¹⁷

4. 2. Kamu Güveni Doktrini

Parens patriae doktrininin aksine, kamu güveni doktrinde devlet davalı konumundadır. Bunun sebebi, devletin çevreye verilen zarara ilişkin kamuyu korumaması ve kamunun da buna karşı devletin sorumluluğuna başvurmasıdır.⁴¹⁸

Kamu güveni doktrini, Antik Roma hukukunda yer alan res communis omnium ilkesine dayanmaktadır. Res communis omnium, herkesin ortak olarak sahip olduğu şeyler anlamına gelmektedir. Buna göre, kimi mülkler ne kişilerin şahsi mülkiyetine ne de kamu mülkiyetine ait olamamaktadır. Bu mülklere tüm toplum ortak olarak sahiptir. Bu gibi durumlarda, kamunun toplu olarak bu mülk üzerinde hak ve menfaatleri bulunmaktadır. Kişiler, bu haklarının korunmasını devletten talep edebilmektedirler.⁴¹⁹

Devlet, bu mülkleri emanet olarak kabul etmekte, bu emanete verilen zararları korumakla yükümlü tutulmaktadır. Kamu güveni doktrini, Roma hukukundaki bu res communis omnium ilkesinden yola çıkmakta, tüm toplumun mülkiyetinde olan ekosistemin devlet tarafından korunması gerektiğini ifade etmektedir. Bu doktrine göre devletin elindeki emaneti yeteri kadar korumaması durumunda ise kamunun güveninin sarsıldığından bahsedilecektir. Güveni sarsılan kamunun, bu gerekçeyle devleti dava edebilme yetkisi bulunmaktadır.⁴²⁰ Kamu güveni doktrini yaygın olarak ekosistem hukukuna ilişkin davalara konu edilmektedir.⁴²¹

Justinianus'un emriyle hukukçular tarafından hazırlanan Institutiones adlı çalışmada, kamunun ortak sahibi olduğu kimi kaynaklar hüküm altına alınmıştır. Bunlar; hava, akarsu, deniz ve deniz kıyılarıdır. Bunlar, ortak mülkiyet altındaki varlıklardır ve özel mülkiyete konu edilebilmeleri mümkün değildir. Fakat bu ilkelerin Roma döneminde tam olarak nasıl uygulandığı bilinmemekte ise de günümüzde Roma hukuku etkileri taşıyan hukuk sistemlerindeki yansımaları ve yargı kararları ile ne tür bir yaklaşım benimsendiği tahmin edilebilmektedir.⁴²²

⁴¹⁷ Rustad ve Koenig, s. 48-56.

⁴¹⁸ Samuel Chucks Japhets, *Res Communis Omnium v. Res Nullius in U.S. Space Mining Law & Policy: A Multilevel Theoretical Analysis of U.S. Public Policy on Space Minerals Mining Under TITLE IV40 §51301- §403, U.S.2015 Commercial Space Launch Competitiveness Act (Public Law 114-90) & Its Implications For International Space Law Under Articles 1 & 2, 1967, Outer Space Treaty* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Liberty University, Helms School of Government, Lynchburg, 2023, s.40.

⁴¹⁹ Japhets, s. 40.

⁴²⁰ Evans, s. 13-14.

⁴²¹ Raphael D. Sagarin ve Mary Turnipseed, "The Public Trust Doctrine: Where Ecology Meets Natural Resources Management", *Annual Review of Environment and Resources*, 37(1), 2012, s. 474.

⁴²² Erin Ryan, "The Public Trust Doctrine, Property and Society", (Nicole Graham, Margaret Davies ve Lee Godden Ed.), *Handbook of Property, Law and Society*, Londra: Routledge, 2022, s. 235.

1800'lerin başından itibaren Amerikan Yüksek Mahkemesince dikkate alınan kamu güveni doktrini, özellikle su yollarına ilişkin kararlara öncülük etmektedir. Bu şekilde çevre koruma alanında bu ilkenin kullanılması, eyalet anayasa hukukunda da gelişme sağlamaktadır.⁴²³

Amerikan Yüksek Mahkemesinin kamu güveni doktrini doğrultusunda verdiği Illinois Central Railroad v. Illinois⁴²⁴ kararında; Illinois eyaletinin, arazi tapularını emanet olarak elinde tuttuğu ifade edilmiştir. Mahkeme, Geer v. Connecticut kararında ise kamu tüzel kişiliklerine verilen bu emanetleri koruma ve gelecek nesillere en sağlıklı şekilde aktarmanın da yasama organının sorumluluğunda olduğuna hükmetmiştir.⁴²⁵ Bu kararda yasama organına da görev verilmiş olması, aslında parens patriae doktrinine yöneltile eleştirilere de karşılık vermektedir.

Parens patriae doktrininin yasalaşmadan uzak olması ve devletin kendi eliyle dava yetkisini kullanmasına karşılık kamu güveni doktrini, devleti yasa yapmak ve bu yasaları uygulamakla ödevlendirmektedir. Devleti iki zıt role bürüten bu iki doktrinin; birbirini bütünler, bir diğerinin eksikliğini tamamlar nitelikte olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca kamu güveni doktrininin devlete çeşitli yükümlülükler veriyor olması, sürdürülebilirlik hareketlerinin de ilerlemesine olanak sağlamaktadır. Zira bu hareketleri gerçekleştirme çabasında olan birey ve grupların da devletten çeşitli taleplerde bulunabilmesi imkânlar dâhilinde olacak, devletin desteğini arkasına alan hareketler daha etkili hâle gelecektir.

Hawaii Yüksek Mahkemesinin su kullanım izni başvurularına ilişkin verdiği kararda⁴²⁶, eyaletin ne gibi yükümlülükleri olduğu tek tek sayılmıştır. Buna göre devlet -kararda bahsi geçtiği üzere eyalet- kullanım izninin kamu güveninde yaratacağı etkiyi hesaplamak, daha az zarar doğuracak alternatifleri düşünmek ve kararları gözden geçirmekle yükümlüdür.⁴²⁷ Böylece devletin ekosistem hukukuna ilişkin yükümlülükleri belirlenmekte, kişilerin devleti dava edebilmelerinin de önü açılmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz uluslararası sözleşmeler gibi soyut yükümlülükler getirmeden, içtihat dâhilinde devlete somut yükümlülükler vermek, ekosistem hukukunun canlanmasında etkili olacaktır.

Bireyler, devletin sorumluluklarını bilerek kendi haklarının sınırlarının da farkına varacaklardır. Bir hakkın kullanılabilmesi için hakkın sınırlarının ve kişiye verdiği yetkilerin bilincinde olmak gerekmektedir. Aksi halde dava yetkisinin kullanılabilmesi mümkün değildir. Kamu güveni doktrininin kullanımı bu tehlikenin önüne geçmekte ve kişilerin haklarının farkına varmasını sağlamaktadır.

⁴²³ Ryan, s. 235-236.

⁴²⁴ ABD Yüksek Mahkemesinin Illinois Central R. Co. v. Illinois başlıklı, 5 Aralık 1892 tarihli ve 146 U.S. 387 sayılı karar metni için bkz. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/146/387/>.

⁴²⁵ Evans, s. 14.

⁴²⁶ Hawaii Yüksek Mahkemesi "In the Matter of the Water Use Permit Applications" başlıklı kararında, su kullanım başvurularında kamu güveni doktrini gereğince idarenin ne gibi görevleri olduğu sayılmıştır. 22 Ağustos 2000 tarih ve 21309 numaralı karar metni için bkz. <https://www.courtlistener.com/opinion/2599675/in-re-water-use-permit-applications/>.

⁴²⁷ Evans, s. 16.

4. 3. Aarhus Sözleşmesi ile Ekosistem(in) Hakkını Talep Hakkı

Tam adı Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Vermede Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi olan Aarhus Sözleşmesi, BM Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından hazırlanarak imzaya açılmış, 2001 yılında yürürlüğe girmiş bir sözleşmedir. Türkiye, Aarhus Sözleşmesi'ne taraf değildir.⁴²⁸

Sözleşme, üç ana başlık altında çevre hukukuna ilişkin uygulamaların gelişmesi ve genişlemesini amaçlamaktadır. Bu başlıklar, adından da anlaşılacağı üzere; kişilerin çevresel konularda bilgiye erişimi, karar verme sürecine halkın katılımı ve kişilerin bu konularda yargıya başvurmasıdır.

1992 tarihinde gerçekleştirilen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı sonrasında kabul edilen Rio Bildirgesi'nin 10. maddesi, alınan hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için halkın katılımının önemini vurgulamaktaydı. Aarhus Sözleşmesi de BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın bir devamı olarak, halkın katılımını etkin bir şekilde sağlamak amacıyla konunun derinlerine inmekte ve çeşitli düzenlemeler getirmektedir.

Yine BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda tartışıldığı ve diğer ilgili uluslararası metinlerde de düzenlendiği gibi Aarhus Sözleşmesi de sürdürülebilir kalkınma kavramını kullanarak çevresel konularda sağlanacak etkin katılım ile şimdiki ve gelecek nesillerin çevreye dair haklarının koruma altına alınacağını ifade etmektedir.⁴²⁹

Sözleşme'nin giriş bölümünde, Stockholm ve Rio Bildirgelerine atıfta bulunularak sağlıklı bir çevrenin ve sürdürülebilir kalkınmanın temel bir hak olduğu ve bu doğrultuda hükûmetlerce çeşitli çalışmalar yapılmasının zorunluluk teşkil ettiği belirtilmektedir. Vatandaşların ve sivil toplum örgütlerinin, oynayabilecekleri rollerin önemi göz önünde bulundurularak, devletlerce gerçekleştirilecek çalışmalara katılımının sağlanmasının da elzem olduğu, giriş bölümünde vurgulanmaktadır.

Birinci madde, sözleşmenin amacının şimdiki ve gelecek nesillerdeki her bir insanın sağlıklı ve kendi refahına uygun bir çevrede yaşama hakkının korunması olduğu, bu amacı gerçekleştirmek için taraf devletlerin, kişilerin çevresel konularda bilgiye erişimi, karar alma sürecine katılımı ve yargıya başvurma hakkını garanti altına alacağı da belirtilmektedir.

İkinci madde Aarhus Sözleşmesi ile ilgisi olan kavramların tanımlarına yer vermektedir. Öncelikle Sözleşme'nin gereklerini yerine getirmekle görevli olan kamu otoritelerinin kapsamı belirlenmiştir. Sözleşme'ye göre yasama ve yargı organları, bu otoritelerin kapsamı dışında kalmaktadır. Bu yönüyle Sözleşme'nin güçler ayrılığı ilkesini gözettiği söylenebilecektir. Bunun

⁴²⁸ Güneş, Çevresel Bilgi, s. 29.

⁴²⁹ Ilgın Özkaya Özlüer (Ed.), **Çevresel Konularda Bilgiye Erişim Rehberi ve Aarhus Sözleşmesi** (Çev. Elif Bozkurt ve Gamze Ovacık), 1. Baskı, İstanbul: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2018, s. 5-6.

yanında kamu otoritelerinden sadece hükûmetlerin değil idari görevleri yerine getiren gerçek veya tüzel kişilerin de anlaşılması gerektiği ifade edilmiştir.

Genel hükümleri düzenleyen üçüncü maddede; çevresel bilgiye erişim, halkın katılımının sağlanması ve yargıya başvurusunu temin etmek için devletlerin her türlü önlemi alacağı, çevresel eğitimler vererek çevresel bilinci artıracacağı, bu konulara ilişkin yardımcı dernek ve kuruluşlara destek olacağı, vatandaşlık veya başka bir ölçüt ile bu hakların kullanımında ayırım yapmayacağı hüküm altına alınmıştır.

4. 3. 1. Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı

Aarhus Sözleşmesi'nin ilk temel başlığı; çevresel bilgiye erişimdir. Dört ve beşinci maddelerde çevresel bilginin nasıl toplanacağı ve bunlara erişimin nasıl sağlanacağı düzenlenmiştir.

Öncelikle çevresel bilgi, Sözleşme'nin ikinci maddesinin üçüncü fıkrasında şu şekilde tanımlanmıştır:

(a) Hava, atmosfer, su, toprak, kara, peyzaj ve doğal alanlar, biyolojik çeşitlilik ve bileşenleri gibi çevre elemanlarının ve bunlara dâhil olarak genetiği değiştirilmiş organizmaların durumu ve bunların aralarındaki etkileşimleri; (b) Enerji, gürültü, radyasyon gibi faktörler, idari önlemleri de kapsayan çevresel anlaşmalar, politikalar, mevzuat, planlar ve programlar, yukarıdaki (a) alt paragrafının kapsamındaki çevre elemanlarını etkileyen ya da etkilemesi muhtemel olanlar ve çevresel karar alma süreçlerinde kullanılan fayda-maliyet analizi ve diğer ekonomik analiz ve varsayımlar; (c) Çevre elemanları tarafından ya da bu elemanlar vasıtasıyla yukarıdaki (b) alt paragrafında işaret edilen faktörler, faaliyetler ya da önlemler tarafından etkilenen ya da etkilenebilecek olan; insan sağlığı ve güvenliği, insan hayatı, kültürel sitler inşa edilen yapıların durumları hakkında yazılı, görsel, işitsel elektronik ya da herhangi bir başka somut formdaki tüm bilgiler.

Çevresel bilginin kapsamı, sözleşme metninde oldukça geniş tutulmuştur. Bunun, hakkın kapsamını genişletmek amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sözleşme'de genetiği değiştirilmiş organizmaların dahi çevresel bilginin konusu olarak kabul edilmesi, klasik çevre politikalarından daha ileri görüşlü bir sözleşme olduğunun da altını çizmektedir.⁴³⁰

Çevresel bilgiye erişim hakkı, halkın çevresel süreçlere katılımını sağlamanın ön şartı olduğu için oldukça önemlidir.⁴³¹ Kişiler söz konusu bilgilere erişim sağlamadan idari süreçlere katılımları sağlanamayacak olup bu durum, sözleşmeyi tümüyle anlamsız hâle getirecektir. Dolayısıyla öncelik, bilgiye erişimin sağlanmasıdır.

Dördüncü maddeye göre, kişilerin başvuruları üzerine, kamu otoriteleri herhangi bir menfaat aramaksızın, başvurusunun istediği formda, çevresel bilgiyi başvuruca sunmakla mükelleftir. Bu suretle kişiler, herhangi bir şart aranmaksızın çevresel bilgiye erişim hakkına sahip olmaktadır.

⁴³⁰ Güneş, Çevresel Bilgi, s. 30.

⁴³¹ Güneş, Çevresel Bilgi, s. 26-27.

Bu hakkın kullanımı sırasında devlet; başvuru kişilere, istedikleri forma çevresel bilgiyi sunmak zorunda olsa da bunun iki istisnası vardır: kamu otoritesinin talep edilen bilgiyi başka bir formda sunmasının makul bir gerekçesinin olması veya kamuya daha önce farklı bir formda bu bilginin zaten sunulmuş olması (Aarhus Sözleşmesi Madde 4/1-b). İstisnaların, hakkın kullanımına herhangi bir engel teşkil etmediği, sadece çevresel bilginin sunulması sırasında pratikte meydana gelebilecek zorlukları ortadan kaldırma amacıyla olduğu anlaşılmaktadır.

Çevresel bilginin başvurucuya herhangi bir menfaat ve şart aranmaksızın sunulması kural olarak belirlenmişse de söz konusu bilgilerin kamu otoritesinde mevcut olmaması, talebin gerekçesiz veya soyut bir şekilde gerekçelendirilmiş olması ya da bilginin kamu otoritesinin iç yapısı ile ilgili olması durumlarında çevresel bilginin başvurucuya sunulmaması mümkündür (Aarhus Sözleşmesi Madde 4/3).

Bunun yanında yine bilginin sunulmasının çeşitli olumsuzluklar yaratabileceği durumlarda da bilginin sunulmaması mümkündür. Bu olası olumsuzluklar, dördüncü maddenin dört numaralı fıkrasında sayılmıştır. Kısaca; kamu gizliliğine, uluslararası ilişkilere ve kamu güvenliğine, adaletin işleyişine ve adil yargılanma hakkına uygun soruşturma yürütülmesine, meşru ekonomik çıkarlara, fikri haklara, gerçek kişilere ait özel bilgilere, yayına izin vermeyen üçüncü bir kişinin çıkarlarına tehlike teşkil eden durumlarda çevresel bilgiye erişim başvurusu reddedilebilecektir.

Bu ret sebepleri, tahdidi olacak şekilde sayılmıştır ve sözleşmeye göre dar yorumlanması gerekmektedir. Böylece, çevresel bilgiye erişim hakkının kullanımında kamu otoritelerinin keyfi davranmasının da önüne geçilmektedir.

Her ne kadar sınırlı olarak sayılan kimi durumlarda başvurunun reddedilebileceği belirtilmişse de sözleşmeye göre ret kararının en kısa sürede ve en fazla bir ay içerisinde başvuru haber verilmesi gerektiği de düzenleme altına alınmıştır. Eğer başvuru ve reddedilme sebebi karmaşıksa bu süre iki aya kadar uzayabilecektir (Aarhus Sözleşmesi Madde 4/7). Hakkın sürüncemede kalmaması ve ret sebeplerinin keyfi olarak kullanılmaması adına, bu düzenleme de oldukça anlamlıdır.

Hakkın daha etkili bir şekilde kullanılabilmesi için dördüncü maddenin devamında kimi önlemlere de yer verilmiştir. Kamu otoritesinin talep edilen bilgiye sahip olmaması durumunda, bilgiye sahip olan otorite hakkında başvurucuya bilgi vermesi ya da mümkünse başvuruyu doğrudan bu otoriteye iletmesi, bu düzenlemelerden biridir. Böylece başvurunun bilgi talebi sürüncemede kalmamaktadır.

Bilgiye ulaşmak için yapılan başvurulardan makul bir miktarda ücret alınabileceği sözleşmenin dördüncü maddesinde hüküm altına alınan bir diğer konudur. Fakat bu ücretin ne durumlarda, hangi tarife göre alınacağını başvuru da ayrıca sunulması gerektiği ifade edilmiştir. Başvuruların şeffaf bir şekilde alınması ve caydırma amaçlı ücretlendirme yapılmasının önüne geçilmesi bu hüküm ile garanti altına alınmaktadır.

Çevresel bilgiye erişim talebinde bulunanlara bu bilgiyi sunabilmek için kamu otoritelerinin bu bilgiyi toplaması ve gerektiğinde kamuya dağıtması gerekmektedir. Sözleşme'nin beşinci maddesinde, buna ilişkin, taraf devletlere çeşitli sorumluluklar verilmiştir. Öncelikle kamu otoriteleri çevresel bilgiye sahip olmalı ve bu bilgileri güncellemelidir. Hâlihazırda yürütülen ve yürütülmesi planlanan faaliyetlere ilişkin bilgileri, insan sağlığına veya çevreye yönelik bir tehdit söz konusuysa buna ilişkin bilgileri kişilere gecikme olmaksızın vermek zorundadırlar.

Kişilerin çevresel bilgiye erişimini kolaylaştırmak ve başvurularını daha sağlıklı yapmalarını sağlamak amacıyla da çeşitli bilgilendirme programları hazırlanması, kamuya bu hususlara ilişkin hazırlanmış ücretsiz liste ve planlar sunulması, devlet memurlarının yardımcı bir rol üstlenmesi, sayılan birtakım bilgilerin elektronik veri tabanında ulaşılabilir hâle getirilmesi, üç ya da dört yılda bir çevreye ilişkin ulusal raporlar hazırlanması, çevresel konulardaki ulusal ve uluslararası sözleşme, rapor ve diğer belgelerin dağıtılması, çevreye etki eden işletmeler hususunda toplumun bilgilendirilmesi, çevre kirliliği ile ilgili ulusal bir veri tabanı oluşturulması da Sözleşme'nin beşinci maddesi ile devletlere verilmiş yükümlülüklerdendir.

4. 3. 2. Halkın Çevresel Faaliyetlere İlişkin Karar Alma Sürecine Katılım Hakkı

Aarhus Sözleşmesi'nin ikinci temel başlığı, halkın çevresel faaliyetlere ilişkin karar alma sürecine katılımıdır.⁴³² Altı ve sekizinci maddeler arasında düzenlenen bu katılım hakkı, üç alt başlığa ayrılarak incelenebilir: altıncı maddede düzenlenen belirli faaliyetlerdeki kararlara katılım, yedinci maddede düzenlenen çevre ile ilgili plan, program ve politikalara katılım ve sekizinci maddede düzenlenen yürütmeye ilgili düzenlemeler ve/veya genel uygulanabilirliği olan, yasal olarak bağlayıcı normatif araçların hazırlanmasına katılım.

Katılımı sağlanacak halk kavramından anlaşılması gereken, Sözleşme'nin ikinci maddesinde tanımlandığı üzere, bir veya birden fazla gerçek veya tüzel kişiden oluşan gruplar, ulusal hukukça tanınan dernek ve organizasyonlardır. Bu hakkı talep edebilecekler, oldukça geniş tutulmuştur.

İlk olarak altıncı madde, Sözleşme'nin ekinde yer alan EK-1'de sayılan faaliyetlere verilecek izinler konusunda halkın katılımının sağlanmasını amaçlamaktadır. EK-1'de enerji, maden, mineral sanayisinden tarım, hayvancılık, denizcilik gibi faaliyetlere olmak üzere toplam 19 faaliyet sayılmıştır. Fakat madde 6/1-b gereğince katılımın sağlanacağı faaliyetler sadece EK-1'de sayılan faaliyetlerle sınırlı olmayıp ulusal mevzuat içerisinde yer alan diğer tüm faaliyetler de bu katılımın kapsamına girmektedir. Halkın katılımının sağlanacağı faaliyetlerin sözleşme metnindekilerle sınırlı tutulmaması, sözleşmenin etkinliğini artıran etmenlerden biridir.

Tüm bu faaliyetlere ilişkin verilecek kararlara halkın katılımının sağlanabilmesi için öncelikle halkın bu süreç hakkında önceden bilgilendirilmesi gerekmektedir. Bu bilgilendirme,

⁴³² Ahmet M. Güneş, "Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme", **Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 14(1), 2010, s. 310.

olabildiğince erken bir aşamada, ücretsiz olarak gerçekleştirilecektir. Yine Sözleşme’de yer alan bazı noktaların, bu bilgilendirmelerde özellikle yer alması gerekmektedir. Faaliyetin kendisi ve sonuçları hakkında bilgilendirme yapılmasının yanında bu karar alma sürecine katılımın ne şekilde gerçekleşeceği ve prosedürleri hakkında da bilgilendirme yapılması zorunlu tutulmuştur (Aarhus Sözleşmesi Madde 6).

Sözleşme’ye göre kamu otoriteleri; çeşitli yöntemlerle halkı bilgilendirmekle kalmayacak, aynı zamanda halkın sürece katılımını teşvik de edecektir. Bu doğrultuda halkın bu karar sürecine ilişkin düşünce ve yorumlarını yazılı olarak sunmasına veya düzenlenecek toplantılarda ifade etmesine de olanak sağlanacaktır (Aarhus Sözleşmesi Madde 6/7).

Halkın çevre ile ilgili plan, program ve politikalara katılımını düzenleyen yedinci madde, kamu otoritelerine çevreye ilişkin yapılacak düzenlemelerin şeffaf ve eşitlikçi bir şekilde halka sunulmasına ilişkin sorumluluk yüklemiştir. Maddede, bu sürece ilişkin altıncı maddedeki usullerin uygulanacağı ifade edilmiştir (Aarhus Sözleşmesi Madde 7).

Yedinci maddede, katılım sağlayabilecek halkın, Sözleşme’nin amaçları doğrultusunda belirleneceği söylenmektedir. Sözleşme’nin ikinci maddesinde tanımı yapılan ilgili kamu kavramı, kamu otoritelerinin bu noktada yapacağı seçimi şekillendirmektedir. Zira ikinci maddenin beşinci fıkrasına göre ilgili kamu kavramı, çevresel kararlardan etkilenen ya da etkilenmesi muhtemel olan, karar alma sürecinde bir menfaati bulunan kişi ve grupları karşılamaktadır. Yedinci madde kapsamındaki politikalara katılım sağlayabilecek halk da bu çevresel politikalardan etkilenecek ya da etkilenmesi mümkün olan halktır.⁴³³

Yedinci madde kapsamında halkın katılımının sağlanması için, altıncı maddede sayılan usuller doğrultusunda, kamu otoritelerinin uygun ölçüde çaba göstermesi bir zorunluluktur. Fakat bu noktada uygun ölçünün ne olduğu açıklanmamış ve kamu otoritelerinin belirlemesine bırakılmıştır. Sözleşme’nin böyle bir belirsizlik yaratması, ulusal bağlamda farklı uygulamaların oluşmasına ve sözleşmenin amacının taraf devletlerce farklı derecelerde gerçekleştirilmesine sebep olabilecektir. İlerici bir yaklaşıma sahip ve kapsayıcı olması her ne kadar sözleşmeyi etkili kılsa da bu yönü ile Sözleşme eleştirilebilir.

Sekizinci madde; halkın yürütmeyeyle ilgili düzenlemeler ve/veya genel uygulanabilirliği olan, yasal olarak bağlayıcı normatif araçların hazırlanmasına katılımını düzenlemektedir. Bu katılım; kamu otoritelerince çevreye etkisi olabilecek herhangi bir düzenleme ile yasal bağlayıcılığa sahip kuralların hazırlığı sırasında halkın katılımının sağlanmasına ilişkindir. Bu katılım, sekizinci maddeye göre düzenlemelerin hazırlanması sırasında, henüz alternatiflere açık olduğu esnada sağlanmalıdır.

Kamu otoriteleri, halkın katılımı için çaba göstermelidir. Buna ilişkin yapılması gerekenler de ilgili maddede üç bent hâlinde sayılmıştır. Öncelikle etkin bir katılım için zaman çizelgeleri

⁴³³ Güneş, Aarhus, s. 311-312.

oluşturulması gerektiği belirtilmiştir. Zaman çizelgeleri, alternatiflere açık olunan ve katılımın sağlanabileceği dönemleri belirlemek açısından önem teşkil etmektedir (Aarhus Sözleşmesi Madde 8/a). İkinci olarak kamu otoriteleri, taslak kuralları yayınlamalı ve halkın bu kurallara erişmesini sağlamalıdır. Çevresel bilgiye erişim hakkında da ifade ettiğimiz üzere halkın katılımının sağlanabilmesi için çevresel bilgilere erişim zorunludur. Sekizinci maddede taslak kuralların halka sunulması da bu sebeple bir zorunluluk olarak düzenlenmiştir (Aarhus Sözleşmesi Madde 8/b). Son olarak halkın katılımının sağlanması için halkın doğrudan veya dolaylı olarak yorumda bulunmasına fırsat tanınması gerektiği belirtilmiştir. Halkın katılımı, doğrudan yorumda bulunulması şeklinde sağlanabileceği gibi dolaylı yoldan, danışman kuruluşlar aracılığıyla yorumda bulunulması şeklinde de gerçekleştirilebilecektir. Burada adı geçen danışman kuruluşlar yine ulusal uygulamaların çeşitliliğine bırakılmıştır (Aarhus Sözleşmesi Madde 8/c).

Sözleşme'nin halkın katılımının sağlanması hususunda belirlediği usuller doğrultusunda katılımın sağlanması yeterli değildir. Taraflarca halkın katılımının formalite şekilde sağlanması olasılığı da düşünülmüş olmalı ki sekizinci madde "Halkın katılımının sonuçları olabildiğince fazla dikkate alınmalıdır." şeklinde sonlanmaktadır. Katılımın çevresel politikalar üzerinde oluşturacağı etkiyi tam anlamıyla teminat altına alması da bu ifade, halkın politikalarla ilişkin yorumlarını dikkate alması hususunda taraf devletleri yükümlü kılmaktadır.

Halkın çevresel faaliyetlere ilişkin karar alma sürecine katılım hakkı, ekosistem(in) hakkı kapsamında değerlendirildiğinde hakkın niteliğini genişletmektedir. Zira yukarıda da bahsettiğimiz üzere ekosistem(in) hakkı niteliği gereği negatif ve pozitif bir haktır. Kişilerin sağlıklı bir ekosistemde yaşama hakları bulunmaktadır ve bu hakkı ihlal etme tehlikesi olan her tür faaliyetten kaçınılmalıdır. Ekosistem(in) hakkı bu yönüyle negatif niteliktedir. Hakkın teminat altına alınması ve sağlıklı bir çevrenin korunması için devletler çeşitli önlemler almalı ve adımlar da atmalıdır. Bu yönüyle de ekosistem(in) hakkı pozitif bir haktır.

Fakat bunların yanında Aarhus Sözleşmesi, ekosistem(in) hakkını, aktif insan hakları içerisine de dâhil etmektedir. Nitekim çevre politikalarının belirlenmesi sırasında halkın görüşlerinin alınması ve karar alma sürecine aktif şekilde katılımının sağlanması, bu hakkın aktif nitelikte olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Aarhus Sözleşmesi, tam anlamıyla sınırları belirlenmemiş bir hak olan ekosistem(in) hakkına farklı bir boyut ekleyerek ekosistem ve çevreye ilişkin diğer belgelerin önüne geçmektedir.

4. 3. 3. Yargıya Başvuru Hakkı

Aarhus Sözleşmesi'nin üçüncü temel başlığını düzenleyen dokuzuncu maddesi, kişilerin üç durumda yargıya başvuruda bulunabileceğini ifade etmektedir. Şöyle ki Sözleşme'nin dördüncü maddesine aykırı şekilde bilgi taleplerinin haksız olarak reddedilmesi veya cevapsız bırakılması

durumunda, altıncı maddede belirtilen katılım usulüne aykırı durumlarda ve ulusal hukuka aykırı durumlarda başvuru hakkı kullanılabilir.

Dokuzuncu maddenin ilk fıkrasına göre; dördüncü maddede çevresel bilgiye erişim hakkına getirilen istisnalar olmaksızın bilgi talebinin reddedildiğini düşünen veya talebine süresi içerisinde cevap alamayan kişi ve gruplar, kamu otoritelerinin bu işlemlerine karşı yargı yoluna başvurabilmektedir. İkinci fıkraya göre de altıncı maddede halkın çevresel faaliyetlere katılımına ilişkin belirlenen usullere aykırı şekilde halkın katılımının engellenmesi veya dikkate alınmaması durumunda da yine aynı şekilde yargıya başvuru imkânı bulunmaktadır.

Dokuzuncu maddenin üçüncü fıkrası, yargıya başvuru hakkını bir adım daha ileri götürmektedir. Buna göre Sözleşme'nin kendi hükümlerine aykırılıkların yanında kamu otoritelerinin veya özel kişilerin ulusal çevre mevzuatlarında yer alan kimi kurallara aykırı hareket etmesi durumunda da yargıya başvurulabilir.

Sözleşme'nin, devletlere geniş kapsamlı fakat kısmen soyut yükümlülükler yüklediği düşünüldüğünde, ulusal mevzuata aykırılıkların da sözleşme ile teminat altına alınması, daha etkili bir hukuki korumanın önünü açmaktadır. Zira Sözleşme'de her ne kadar istisnai hükümlerin dar yorumlanması ve halkın katılımının olabildiğince fazla dikkate alınması gerektiği belirtilmişse de Sözleşme'nin hükümleri yoruma açıktır ve devletlerin farklı uygulamalar ile hareket etmesine müsaittir. Sözleşme hükümlerine aykırı hareket edildiğinin kabul edilmesi de bu sebeple daha zor olacaktır. Hâlbuki ulusal mevzuat hükümleri, daha açık ve ayrıntılı kurallar içermektedir. Bu kurallara aykırılığın tespiti daha kolay olacaktır. Sözleşme, bu kurallara aykırılık hâlinde de yargıya başvuru hakkını düzenleyerek çevreye ilişkin hakların teminatını sağlamaktadır.

Kamu otoritelerine karşı başvurulacak yargı organı bir mahkeme veya mahkeme dışında kanuni olan bir başka bağımsız ve tarafsız kuruluş olabilecektir. Sözleşme, yargılama sürecinin uzun sürmesi ve maliyetinin fazla olması, bu sebeplerle de anlamsız kalması tehlikesine karşı, taraf devletlere caydırıcı pahalılıkta olmayan, zamanında uygulanır nitelikte olan, adil ve hakkaniyetli yargı organları ve usullerini oluşturma görevi vermiştir (Aarhus Sözleşmesi Madde 9).

Ayrıca dokuzuncu maddenin son fıkrasında, yargıya başvuru hakkının tamamıyla kullanılabilmesi için halkın yargı prosedürleri hakkında bilgilendirilmesi de öngörülmüştür. Yargıya başvuru sırasında kişi ve gruplara engel oluşturan mali ve diğer sorunlara karşı çözüm yolları geliştirilmesi de taraf devletlere verilen yükümlülüklerdendir.

Aarhus Sözleşmesi, üç temel hakkı düzenlemenin yanında sözleşme düzeninin nasıl işleyeceğine ilişkin hükümler de içermektedir. Tarafların her yıl, hazırladıkları raporlar hakkında görüşmek üzere toplantılar yapması suretiyle bilgi alışverişinde bulunmaları, sözleşmenin daha etkin bir şekilde uygulanabilmesi için yeni yöntemler tartışmaları bu işleyişin unsurlarından biridir (Aarhus Sözleşmesi Madde 10).

Sekreteryaya (Aarhus Sözleşmesi Madde 12), oy verme hakkı (Aarhus Sözleşmesi Madde 11), sözleşmede değişiklik yapılması (Aarhus Sözleşmesi Madde 14), sözleşmeden dönme (Aarhus Sözleşmesi Madde 21), taraflar arasındaki anlaşmazlıkların çözümü (Aarhus Sözleşmesi Madde 16) gibi teknik konularda da hüküm içeren Sözleşme'nin iki eki bulunmaktadır. EK-1 yukarıda da bahsettiğimiz üzere halkın karar alma sürecine katılımının sağlanacağı faaliyetleri listelemektedir. EK-2 ise taraflar arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde kullanılacak tahkim usulüne ilişkin hükümler içermektedir.

4. 4. Ekosistem(in) Hakkının Kullanılmasına İlişkin Yargısal Örnekler

Ekosistem(in) hakkı, kurum ve kişiler tarafından yargıya taşınmaya başlamıştır. Bu hakkın ileri sürülmesine ilişkin doktrin ve düzenlemeler ışığında mahkemelerin bu hakkı nasıl değerlendirdiği önem arz etmektedir. Çalışmanın bu kısmında önce bölgesel anlamda verilen kararlardan, tezin kapsamı ile örtüşen örnekler incelenecektir. Sonrasında bir insan hakları mahkemesi olan AIHM'in ekosistem(in) hakkına ilişkin başvurulardaki tutumu inceleme konusu yapılacaktır.

4. 4. 1. Bölgesel Örnekler

Bu kısımda, bölgesel örnekler üzerinden ekosistem(in) hakkına ilişkin yargısal uygulamalar incelenecektir. Bu örnekler, -çalışmanın kapsamı gereği- sadece ekosistem(in) hakkını değerlendiren kararlar arasından seçilmiştir.

4. 4. 1. 1. Amerikan Kıtası Örnekleri

4. 4. 1. 1. 1. Kolombiya Örneği

Kolombiya Anayasa Mahkemesinin 2022 tarihli ve T-333 numaralı kararında⁴³⁴; Kolombiya devletinin, çevresel etkilere karşı gerekli önlemleri almadığından bahisle kişi haklarının ihlaline karar verilmiştir.

2020 yılında Santa Katalina, San Andres ve Proveidencia takım adalarında meydana gelen Iota kasırgası sonrasında ada sakinlerinin konutları ve adadaki sağlık merkezi de dâhil birçok bina yıkılmıştır. Bu çevre felaketi sonrasında açıklanan rakamlara göre takım adaların üzerinde %98'e yakın bir yıkım meydana gelmiştir. Afet sonrasında, Kolombiya cumhurbaşkanının emriyle

⁴³⁴ Kolombiya Anayasa Mahkemesi 2022 tarihli ve T-333 numaralı kararı için bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/communication-to-the-government-of-colombia-about-the-humanitarian-and-environmental-crisis-suffered-by-the-afro-descendant-raizal-people/#:~:text=In%20September%202022%2C%20the%20Colombian,the%20post%20disaster%20reconstruction%20process.> Çalışmada kullanılan çeviri tarafımıza aittir.

hazırlanan eylem planına göre afet sonrası durumu saptamak ve afet bölgesinin rehabilitasyonu ile yeniden inşasını sağlamak için çalışmalara başlanmıştır.⁴³⁵

Bu yeniden inşa sürecinde halka sağlanan çadırların yeterince güvenli ve sağlıklı olmadığı, çadır sayısının yetersiz olduğu, yeniden inşa sürecinde sağlıklı ve anlamlı bir önceliklendirme sistemi kullanılmadığı iddia edilmiştir. Bunun yanında çevredeki atıkların toplanmamasının ada sakinlerinin sağlığına karşı tehlike teşkil ettiği, adalardaki tek sağlık merkezi yıkıldığından ada sakinlerinin sağlık hizmetlerinden tamamen yoksun kaldığı da belirtilmiştir. Eylem Planı hazırlanırken ada halkının görüşlerine başvurulmadığı ve yapılacak çalışmaların istişare edilmediği, yeniden inşa faaliyetlerinin içeriğine ilişkin açıklama yapılmadığı ve şeffaf davranılmadığı da iddialar arasında yer almıştır.⁴³⁶

Bu iddialar ile Kolombiya Anayasa Mahkemesine, Kolombiya devletinin kişilerin sağlıklı bir çevrede yaşama, temiz içme suyuna ulaşma ve barınma haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle başvuru yapılmıştır. Hükûmetçe alınacak önlemlerin, ada sakinlerine danışarak alınması, eylem planlarının duyurulması, halkın kültürel özelliklerine uygun ve iklim değişikliğinin olası tehlikelerine karşı geliştirilmiş inşa çalışmalarının yapılması gerektiği, sonuç kısmında belirtilmiştir.⁴³⁷

Kolombiya Anayasa Mahkemesi, başvuru sonucunda ihlal kararı vermiştir. Mahkemenin gerekçesi; bu takım adalarda yaşayan Raizal halkının barınma, içme suyu ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının yeterince teminat altına alınmamasıdır. Mahkeme; kasırga sonrası yapılacak yeniden inşa çalışmalarının halkın kültürel kimliğiyle tutarlı olması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca bir iklim felaketi sonrası yapılan inşa çalışmalarının iklim değişikliğinin olası etkilerine karşı geliştirilmiş ve iyileştirilmiş olması gerektiğini de ilave etmiştir.⁴³⁸

Kolombiya Anayasa Mahkemesinin bu kararı ile ekosistem(in) hakkının tanındığı ve hem pozitif hem aktif yönüyle ifade edildiği anlaşılmaktadır. Zira karara göre devletin, kişilerin sağlıklı bir ekosistemde yaşama hakkını güvenceye alacak kimi çalışmalar yapması gerekmektedir. Ayrıca bu çalışmalar gerçekleştirilmeden önce ilgili kişilere duyurulmalı ve o kişilerin çalışmalarla ilgili görüş ve tavsiyeleri de alınmalıdır.

Ayrıca ada sakinleri, bu eylem planına ve uygulamalarına karşı birlik olarak yargıya gitmiştir. Ekosistem(in) hakkının kolektif yanı da bu örnekte kendisini göstermektedir.

⁴³⁵ Kolombiya Anayasa Mahkemesi 2022 tarihli ve T-333 numaralı kararı, paragraf 1.2.

⁴³⁶ Kolombiya Anayasa Mahkemesi 2022 tarihli ve T-333 numaralı kararı, paragraf 1.4.

⁴³⁷ Kolombiya Anayasa Mahkemesi 2022 tarihli ve T-333 numaralı kararı, paragraf 2.1.

⁴³⁸ Kolombiya Anayasa Mahkemesi 2022 tarihli ve T-333 numaralı kararı, paragraf 1.16.

4. 4. 1. 2. Asya Kıtası Örnekleri

4. 4. 1. 2. 1. Hindistan Örneği

Hindistan'ın Madras şehrinde, Madras Yüksek Mahkemesi, “doğa ana” kavramını kullanarak ekosistemin kendisini hakkın öznesi yapan bir karara imza atmıştır. Kararda; doğanın insanlara verildiği ilk haliyle gelecek nesillere bırakılması gerektiği ifade edilmiştir. Yüksek mahkeme, doğa anayı yaşayan bir varlık olarak kabul etmiş ve doğayı tüm hak ve sorumluluklarıyla hukuki anlamda bir kişi olarak ele almıştır. Doğa ananın sahip olduğu haklarını kullanmak ve korumak için de anayasal haklara sahip olduğu söylenmiştir. Bu doğrultuda hükûmetin de uygun adımları atmaya yönlendirildiği eklenmiştir.⁴³⁹

Ekosistem(in) hakkının kullanımına bir örnek olarak kabul edilebilecek bu kararda, Christopher Stone gibi düşünürlerin ortaya attığı teoriye benzer bir anlayışla ekosistemin kendisine bir kişilik tanındığı ve hakkın bu şekilde teminat altına alındığı anlaşılmaktadır.

Yine Hindistan'da daha eski tarihli Uttarakhand Yüksek Mahkemesinin bir kararı da ekosistem(in) hakkına ilişkindir. Bahsi geçen Uttarakhand Yüksek Mahkemesi kararında, parens patriae yetkisine atıfta bulunulmuştur. Buna göre, parens patriae yetkisi doğrultusunda Gangotri ve Yamunotri nehirleri kişi olarak kabul edilmiştir.⁴⁴⁰

Bahsedilen kararlar, klasik anlayıştan farklı olarak ekosistemin kendisine dava yetkisi vererek ekosistem(in) hakkının etkin şekilde kullanılmasına katkı sağlamaktadır ve doktrinde de önemli bir gelişme olarak anılmaktadır. Fakat Hindistan Yüksek Mahkemesinin Uttarakhand Yüksek Mahkemesi tarafından verilen Gangotri ve Yamunotri kararını bozması, bu gelişmelere ket vurmuştur. Hindistan Yüksek Mahkemesi, Uttarakhand Yüksek Mahkemesi tarafından verilen kararın uygulanmasının mümkün olmadığı gerekçesiyle kararı bozmuştur. Bozma kararında, nehirlere yasal haklar tanımanın yanında insanlara benzer görev ve sorumluluklar da yüklendiği, bu sebeple uygulamada sorunlara yol açılabileceği de belirtilmiştir.⁴⁴¹

Hindistan Yüksek Mahkemesinin bozma kararı, ekosistem(in) hakkının, ancak öznesi insan olan bir insan hakkı olarak kabul edildiğini, diğer türlü bir tartışmanın ancak hukuk felsefesi içerisinde kalabileceğini ortaya koymaktadır.

⁴³⁹ Madras High Court Grants Mother Nature “Living Being” Status with Rights and Duties, **The Indian Express**, 1 Mayıs 2022, <https://indianexpress.com/article/cities/chennai/madras-high-court-grants-mother-nature-living-being-status-with-rights-and-duties-7895543/>, erişim tarihi: 17.04.2024. Kararın çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

⁴⁴⁰ Katie Surma, “Indian Court Rules That Nature Has Legal Status on Par with Humans – and That Humans Are Required to Protect It”, **Inside Climate News**, 4 Mayıs 2022, <https://insideclimatenews.org/news/04052022/india-rights-of-nature/>, 17.04.2024.

⁴⁴¹ Surma, 1 Mayıs 2022.

4. 4. 1. 2. 2. Endonezya Örneği

Endonezya'nın başkenti Cakarta'da, hava kirliliği yoğunluğunun gözle görülür şekilde artması, iklim aktivistleri ve örgütlerini harekete geçirmiştir. Bu kişi ve gruplar bir araya gelip Endonezya cumhurbaşkanı, sağlık bakanlığı, içişleri bakanlığı, çevre bakanlığı ve Cakarta, Banten ve Batı Caba valiliklerine karşı, 2019 yılında dava açmışlardır. Mevcut çevre politikalarının hava kirliliğine çözüm olma konusunda yeterli olmadığını belirterek açtıkları dava aracılığıyla hükûmeti yeni politikalar geliştirmeye zorlamayı amaçladıklarını ifade etmişlerdir. Endonezya Anayasası'na göre temiz hava soluma hakkı bir insan hakkı olarak kabul edildiğinden, davacılar taleplerini bu anayasal hakka dayandırmışlardır.⁴⁴²

Dava sonucunda mahkeme tarafından 2021 yılında ihlal kararı verilmiştir. Anayasal bir hak olan temiz hava soluma hakkının ihlal edildiği, bu hakkın sağlanabilmesi için devlet yetkililerince gerekli önlemlerin alınmadığı, iyi ve sağlıklı bir çevreye ilişkin yükümlülükleri yerine getirmekte ihmalkâr davranıldığı ifade edilmiştir. Bu karar, devamında, hava kirliliğine bağlı hastalık ve ölümlerin de yargıya taşınmasına önyak olmuştur. Her ne kadar hükûmet yetkilileri, karara karşı itiraz yoluna gitmişse de Cakarta Yüksek Mahkemesi, itirazların reddine karar vererek kararı onamıştır.⁴⁴³

Bu karar, ekosistem(in) hakkının devlet yetkililerine karşı ne şekilde ileri sürülebileceğini ortaya koymaktadır. Büyük çevre sorunlarının, kişilere özel olarak zarar vermesi aranmaksızın, tüm insanlara zarar verdiğinin kabulü ve bu sorunlardan devletin sorumlu tutulması noktasında ilerici bir karar olduğunu söyleyebiliriz.

4. 4. 2. Bir İnsan Hakları Mahkemesi Olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Ekosistem(in) Hakkına Yaklaşımı

AİHS'de ya da Sözleşme'nin protokollerinde çevre hakkı veya ekosistem(in) hakkına ilişkin herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere AİHM, kendi mevzuatında çevre ve ekosisteme ilişkin herhangi bir düzenlemeye yer verilmemesini, sınırlayıcı bir durum olarak değerlendirmemekte, sözleşme ve protokollerindeki diğer haklarla ilişkisi üzerinden inceleme konusu yapabilmektedir. Fakat mahkemenin genelde klasik çevre hakkı anlayışı doğrultusunda inceleme yaptığı ve ihlal kararları verebildiği görülmektedir. Hâlbuki bölgesel örneklerde de görüldüğü üzere çağdaş uygulamalarda ekosistem(in) hakkı, çevre hakkından daha geniş kapsama sahiptir ve hakkın kullanımı da çevre hakkından oldukça farklıdır.

⁴⁴² Endonezya'da Hükûmete Karşı Hava Kirliliği Davası: "Temiz Hava Soluma Hakkımız İhlal Edildi", *BBC News Türkçe*, 2 Temmuz 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48838428>, erişim tarihi: 08.04.2024.

⁴⁴³ Rafsi Albar, "Jakarta's Air Pollution is the Indonesian Government's Human Rights Failure", 18 Nisan 2024, <https://blogs.lse.ac.uk/humanrights/2024/04/18/jakartas-air-pollution-is-the-indonesian-governments-human-rights-failure/>, erişim tarihi: 19.06.2024.

Çevre hakkında, çevreye yapılan somut müdahalelerin, bu müdahalelerden doğrudan etkilenen kişiler tarafından ileri sürülebilmesi mümkündür. Ekosistem(in) hakkında ise, çevresel sorunların küreselliğinden yola çıkılarak çevreye yapılan veya yapılması gerekirken yapılmayan müdahalelerin, bundan etkilenen veya etkilenmesi muhtemel olan kişilerce dava edilmesi söz konusu olacaktır.⁴⁴⁴ Bu şekliyle, hakkın kullanım alanı genişlemektedir.

AİHM, ekosistem(in) hakkı doğrultusundaki yaklaşıma henüz ulaşmış değildir. Bu konuya ilişkin içtihatlarını yakın zamanlarda oluşturmaya başlamış olan mahkeme, henüz ekosistem(in) hakkının geniş kapasitesini kabul etmediği anlaşılmaktadır.⁴⁴⁵

Üçüncü bölümde örnek verdiğimiz AİHM kararları ile klasik anlamda çevre hakkının kişilerce ileri sürülebilmesine mahkemenin kararları ile olanak sağlanmaktadır. Nitekim AİHM, çevre hakkı ihlali olduğuna ilişkin karar veremese de çevresel faaliyetler ve müdahaleleri, AİHS’de yer alan diğer hakların ihlali ile bağdaştırarak karar verebilmektedir. Bu yönde bir karar verebilmesi için, söz konusu çevresel olumsuzluklardan doğrudan zarar görmek gerekmektedir. Bu zararın, idarenin bir işlem veya eyleminden kaynaklandığının da ispatı sonucunda AİHM tarafından belli bazı hakların ihlal edildiğine karar verilebilmesi mümkündür.

AİHM’in kendisine bireysel zararların giderilmesine ilişkin yapılan başvurular üzerine çoğunlukla; yaşama hakkı, özel ve aile hayatına saygı hakkı ve adil yargılanma hakkının ihlal edildiğine ilişkin kararlar verdiği görülmektedir.⁴⁴⁶ Fakat somut bir zarar olmaksızın, insanlığın geleceğine karşı bir tehlike teşkil eden faaliyetlerin konu edildiği başvurular, mahkemenin önüne gelmeye başlamıştır. Ulusal ve bölgesel düzeydeki çağdaş uygulamalardan hareketle AİHM’e aynı gerekçeler ile başvuran iklim aktivistleri ve gruplar, insan hakları hukukunda ekosistem(in) hakkı lehine gelişmeler olması için çabalamaktadır.

9 Nisan 2024’te AİHM tarafından karara bağlanan Duarte Agostinho ve Diğerleri v. Portekiz ve diğer 32 Devlet başvurusu⁴⁴⁷, bu konudaki kilit kararlardan biridir. Başvuran genç iklim aktivistleri, Portekiz ve diğer 32 devletin sürdürdüğü faaliyetlerin iklim değişikliğine sebep olduğu, çıkan orman yangınlarının hava kirliliğini artırdığı, iklim değişikliğinin beden ve ruh sağlıklarına karşı büyük bir tehlike arz ettiğini iddia ederek, AİHS’nin 2, 3, 8 ve 14. maddelerinin davalı devletlerce ihlal edildiğine karar verilmesini talep etmiştir.

⁴⁴⁴ Stone, s. 459-464.

⁴⁴⁵ AİHM’in, yakın tarihli Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others, Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre ve Carême v. Fransa başvurularının, ekosistem(in) hakkı anlayışına benzer bir yaklaşım ile yapıldığı, Mahkeme’nin ise başvuruları karara bağlarken hakkın niteliğine özel yorum yapmaktan kaçındığı anlaşılmaktadır.

⁴⁴⁶ Yukarıda da inceleme konusu yapılan L’Erablière v. Belçika kararı, Tatar v. Romanya kararı, Öner Yıldız v. Türkiye kararı gibi kararlar, örnek gösterilebilir.

⁴⁴⁷ Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others, AİHM, Başvuru No: 39371/20, K.T. 09.04.2024, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-233261%22%5D%7D>, erişim tarihi: 17.05.2024. Kararın çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

Mahkeme öncelikle yetki hususunda inceleme yapmıştır. Başvurunun yapılması sonrasında Rusya-Ukrayna savaşının başlaması sebebiyle başvuranlar Ukrayna hakkındaki başvurularını geri çekmişler, mahkeme de Ukrayna yönünden başvurunun iptaline karar vermiştir.⁴⁴⁸

Başvuranların tümünün Portekiz sınırları içerisinde ikamet etmesine rağmen, 32 farklı devlete karşı başvurularını sürdürmesi üzerine AİHM, uzun bir yetki tartışmasına girmiştir. Başvuranlar, yetki kurallarının esastan ayrı tartışılması gerektiğini ve iklim değişikliği gibi küresel bir konuda ikame edilen bu başvuru nezdinde özel bir yargısal yetki kuralı ile devam edilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.⁴⁴⁹

AİHM başvuruların yetki konusundaki iddiaları üzerine şu tespitlerde bulunmuştur: Devletler kendi bölgelerindeki kamu kurumları ve özel şirketler tarafından meydana gelen emisyonlar üzerinde nihai kontrole sahiptir. Çeşitli uluslararası anlaşmalarla devletler bu konularda taahhütte bulunmuşlardır. Bu emisyonlar, sadece devletin sınırları içerisindeki insanları değil sınırlar dışındaki insanları da olumsuz anlamda etkilemektedir. Bunun sonucu olarak iklim değişikliği, kendine özel niteliklere sahip bir sorundur ve insanlık için de varoluşsal bir problemdir.⁴⁵⁰

Mahkemenin bu tespitleri, iklim ve ekosistem hukuku lehine bir gelişme olarak görülse de kararın devamında, yetki kurallarının ülke dışına çıkartılarak yargılama yapılmasına yaklaşılmamıştır. Mahkemeye göre başvuranların ikamet ettiği Portekiz dışındaki diğer davalılarla herhangi bir ilgileri bulunmamaktadır. Davalı devletlerin ve başvuranların Avrupa Birliği üyesi olması da bu bağı oluşturmak için yeterli değildir. Ayrıca AİHM, AİHS’de çevrenin genel anlamda bir bütün olarak korunmasına yönelik bir düzenleme olmadığını ve bu sebeple de yargı yetkisinin genişletilemeyeceğini de ifade etmiştir. Aksi bir kabulün, bölgesel yargı yetkisinin anlamsız hâle gelmesi ve devletler lehine hukuki öngörülebilirliğin ihlal edilmesi anlamına geleceği de eklenmiştir.⁴⁵¹

Bu şekilde Portekiz dışındaki 31 devlet hakkında başvuruyu kabul etmeyen mahkeme, yargılamaya Portekiz üzerinden devam etmiştir. Portekiz hakkında yapılan başvuru da iç hukuk yollarının tüketilmemiş olması sebebiyle oybirliğiyle reddedilmiştir.⁴⁵²

AİHM, iç hukukta yetersiz, etkisiz veya faydasız hukuki yolların düzenlenmiş olması durumunda başvuranların bu yolları tüketmek zorunda olmadığını ve esneme yapılabileceğini beyan eden başvuranlara karşılık somut başvuru nezdinde yaptığı incelemede, Portekiz Anayasası’nda çevre hakkının tanındığı ve kişilerin bu hakka ilişkin dava açmalarına izin verildiğini tespit etmiştir. AİHM’in bir ilk derece mahkemesi olmaması ve ulusal mahkemelerin

⁴⁴⁸ Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others, paragraf 158-159.

⁴⁴⁹ Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others, paragraf 178-180.

⁴⁵⁰ Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others, paragraf 192-294.

⁴⁵¹ Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others.

⁴⁵² Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others, paragraf 215.

öncelikli olduğu da ifade edilerek başvuru, iç hukuk yollarını tüketmemiş olmak gerekçesiyle reddedilmiştir.⁴⁵³

Mahkemenin bölgesel yargı yetkisini genişletmekten kaçınması, herhangi bir somut gerekçeye dayanmamaktadır. İklim değişikliği hususunun küresel boyutta ve insanlık için varoluşsal bir mesele olduğunun tespiti sonrasında AİHS’de yeterli düzenleme olmaması ve devletler için öngörülemezlik yaratabilecek olması sebebiyle 31 devlet için başvurunun reddi, mahkemenin olası diğer başvurulara karşı aldığı bir önlem gibi okunabilecektir. Karara ilişkin akademik tartışmalarda, AİHM’in sınır ötesilik konusunda devrimci bir içtihat oluşturma fırsatını kaçırdığı da ifade edilmektedir.⁴⁵⁴

Küresel bir sorunla karşı karşıya olunduğunun kabul edilip yargısal yetkinin bu küreselliğe uyarlanmaması düşünülemez. Çevre hakkı da Sözleşme’de yer almamasına rağmen, insanların sağlıklı ve kaliteli bir çevrede yaşamasına engel olan faaliyetler hakkında ihlal kararı verebilen mahkemenin, iklim değişikliği durumunda da genişletici yorum yapabileceğini düşünmekteyiz. Aksi halde yargılama usullerinde herhangi bir değişimin olmaması, iklim sorunlarında da olumlu bir gelişmenin olmaması anlamına gelecektir.

Duarte Agostinho vd. başvurusunda Portekiz’in iç hukuk yollarının etkili ve yeterli olduğuna kanaat getirilmesi bir yorum meselesidir. Mahkeme, başvuranlar aleyhine bir yorum yoluna gitmiştir. Aksi şekilde yorum yapılabilmesi de ihtimaller dâhilindedir. İklim değişikliği meselesinin ciddiyeti göz önüne alındığında mahkemenin aksi şekilde yorum yapmasının hukuka aykırı olmayabileceğini düşünmekteyiz. Bize göre AİHM, söz konusu başvurunun incelenmesi sırasında çekimser davranmıştır.

AİHM’in iklim değişikliğini incelediği bir başka başvuru da Verein KlimaSeniorinnen Schweiz vd. v. İsviçre başvurusudur.⁴⁵⁵ Söz konusu başvuru, Verein KlimaSeniorinnen Schweiz isimli bir iklim derneği ile derneğin üyelerinden oluşan diğer başvuruçuların İsviçre’ye karşı sera gazı salınımı kontrolüne ilişkin açtığı bir davadır.

Başvuruçular; sera gazı salınımının İsviçre hükûmeti tarafından kontrol altına alınmadığını ve böylece Paris İklim Anlaşması’nda yer alan 2023 yılına ilişkin hedeflerin gerçekleştirilmesi için bir çaba sarf edilmediğini, bu yönde kişilerin yargıya etkin bir şekilde başvuru yapabilme hakkının da sağlanmadığını iddia etmişlerdir. Başvuruçular, bu konuda İsviçre yerel mahkemeleri ve Yüksek Mahkemesi’ne başvuru yapmışlar fakat olumlu sonuçlar alamamışlardır. AİHM önünde; İsviçre’nin yetersiz iklim politikaları ile AİHS madde 2 ve 8’de yer alan hakları, anlaşılır

⁴⁵³ Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others, paragraf 217-218.

⁴⁵⁴ Corina Heri, “On the Duarte Agostinho Decision”, 15 Nisan 2024, <https://verfassungsblog.de/on-the-duarte-agostinho-decision/>, 05.05.2024.

⁴⁵⁵ Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre, AİHM, Başvuru No: 53600/20, K.T. 9 Nisan 2024, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-233206%22%5D%7D>, 17 Mayıs 2024. Kararın, çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

gerekçeler sunmadan yargıya başvurularını reddederek ve kendilerine yargıya etkili şekilde başvuru imkânı tanımayarak da AİHS'nin 6 ve 13. maddelerini ihlal ettiğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁵⁶

Başvuru sadece İsviçre'ye yöneltilmiş olduğundan, Duarte Agostinho kararında olduğu gibi bölgesel yetki tartışmaları bu başvuru nezdinde yapılmamış, tüm başvuruçular İsviçre'de ikamet ettiğinden İsviçre ile yeterli ilgilerinin olduğu kabul edilmiştir. Mahkeme inceleme sırasında, BMİDÇS'ye taraf olan devletlerin sera gazı salınımına ilişkin yükümlülükler altına girdiğini kabul etmiştir. İklim değişikliğinin uluslararası ve bilimsel çalışmalarda kabul edilebilir bir gerçek olduğunu, yine uluslararası belgeler doğrultusunda insanlar için bir zarar teşkil ettiğini de ifade etmiştir.⁴⁵⁷

Mahkeme, başvuruçuların zararının ispatı ve mağdur statüsünün tespiti konusunda bir tartışmaya girmiştir. Nitekim kararda, her insanın iklim sorunlarının muhtemel bir mağduru olduğu, şimdi ya da gelecekte bundan olumsuz etkileneceği ifade edilmiştir. Hatta bu etkinin doğrudan veya dolaylı şekilde gerçekleşeceği de eklenmiştir. Mahkeme bu durumu “potansiyel mağdurluk” olarak adlandırmakta ve potansiyel mağdur olan herkesin başvuru yapması durumunu ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla AİHM, başvurunun kabulü için iki kriter getirmektedir: Öncelikle başvuru, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine yüksek yoğunlukta maruz kalmalı ve bu olumsuzluk ciddi bir düzeyde olmalıdır. İkinci olarak devlet tarafından önlem alınması, önlem alınmıyorsa da zararın giderilmesi bir aciliyet teşkil etmelidir.⁴⁵⁸

Bahsi geçen başvuruda, başvuruçular bir iklim derneği ve onun üyeleridir. AİHM, Aarhus Sözleşmesi'ne atıfta bulunarak sivil toplum örgütlerinin iklim değişikliğiyle mücadele sırasındaki faaliyetlere katılımının önemsendiğini söylemektedir. Konunun tüm insanlığı ilgilendiriyor olması sebebiyle dernekler ve diğer grupların da önemli bir role sahip olduğu ifade edilmiş ve üç şartın gerçekleşmesi durumunda derneklerce yapılan başvurunun da kabul edilebileceği belirtilmiştir. Bu üç şart: Başvuru dernek yasal olarak kurulmuş ve varlığını sürdürüyor olması, derneğin kendisi ve üyeleri insan haklarının korunması amacıyla yasal şekilde hareket ettiğini gösteriyor olması, derneklerin iklim değişikliğinin insanlar üzerindeki olumsuz etkilerine ilişkin nitelikli bir temsilci konumunda olması olarak sıralanabilir.⁴⁵⁹

Somut başvuruda derneklere ilişkin şartların varlığı sebebiyle derneğin başvurusunun incelenmesine devam edilmiştir. Mahkeme, devletlerin belli bazı eylemlerinin iklim değişikliğinin artmasına sebep olduğunun kanıtlandığını ifade etmiştir. Ayrıca BMİDÇS başta olmak üzere çevre konulu uluslararası sözleşmelere taraf olan devletlerin, uygulayacakları politikalar ve izleyecekleri yollarla ilgili takdir yetkisi olduğunu ifade etmiştir. İsviçre özelinde bu takdir yetkisinin ne şekilde

⁴⁵⁶ Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre, paragraf 22.

⁴⁵⁷ Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre, paragraf 133.

⁴⁵⁸ Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre, AİHM, Başvuru No: 53600/20, K.T. 9 Nisan 2024.

⁴⁵⁹ Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre, paragraf 502.

kullanıldığı incelenirken İsviçre'nin önceki uluslararası iklim hedeflerini gerçekleştiremediğine dikkat çekilmiş, bu suretle yeterli politikaların oluşturulmadığına karar verilmiştir. Bunun yanında İsviçre mahkemeleri tarafından, başvurulara yönelik verilen kararların gerekçeleri Mahkemeye göre yeterli değildir.⁴⁶⁰

Mahkemeye göre devletlerin; karbon hedef çizelgesi oluşturmak, bütçe belirlemek, sera gazı salınımını azaltmaya yönelik hedefler tespit etmek ve bu hedeflere ulaşıp ulaşılmadığına ilişkin raporlar hazırlamak gibi pozitif yükümlülükleri vardır. Bununla birlikte kişilerin haklarının korunması ve özel ihtiyaçlarının dikkate alınması, kamu otoritelerince bilgi ve belgelerin kişilere duyurulması, kişilerin haklarını kullanabilmeleri için onlara güvence sağlanması da devletin yükümlülükleri arasındadır.⁴⁶¹

Sonuç olarak mahkeme 9 Nisan 2024 tarihli kararında, AİHS'nin 8. maddesinin, yukarıda bahsi geçen yükümlülüklerle uyulmadığı gerekçesiyle ihlaline karar vermiştir (Paragraf 574). Derneğin mağdur statüsünde olduğunun kabulü ile İsviçre yargı organları önünde dava hakkını tam anlamıyla kullanamadığından bahisle 6. madde yönünden de ihlal kararı verilmiştir (Paragraf 590-593). Son olarak Mahkeme, başvuranların 13. maddenin de ihlal edildiğine ilişkin iddialarını reddetmiştir.⁴⁶²

Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve Diğerleri v. İsviçre kararı, iklim değişikliğine ilişkin olumsuz sonuçların, herhangi bir somut zarar olmaksızın kabul edilmesi üzerine verilen bir karar olması sebebiyle oldukça önemlidir. AİHM tarafından bu doğrultuda verilen ilk kararlardan biridir.

Mahkemenin 9 Nisan 2024 tarihli kararlarından bir diğeri Carême v. Fransa başvurusu⁴⁶³ üzerine verilmiştir. Bu başvuru, Fransa'da Grande-Synthe'in eski belediye başkanı olarak görev yapan Bay Carême tarafından gerçekleştirilmiştir. Başvurucunun görevini ifa ettiği bölge, iklim değişikliğine bağlı sel tehlikesi altında olan bir bölgedir. Başvurucu bu tehlike sebebiyle; hem başkanı olduğu belediye adına hem de yakın gelecekte batma tehlikesi bulunan kıyı şeridinde ev sahibi olan kendisi adına, Fransa hükûmeti yetkililerine sera gazı salınımlarını azaltmak için önlem alınması, bu salınımı artırıcı faaliyetlerin yasaklanması ve iklim konulu yasaların acil olarak düzenlenmesi amacıyla başvuruda bulunmuştur.⁴⁶⁴

Bay Marême, yetkililere yaptığı başvurusuna cevap alamaması üzerine taleplerini, Conseil d'Etat önüne getirmiştir. Dava dilekçesinde BMİDÇS'ye ve hedeflerine atıfta bulunan başvuru, Grande-Synthe'nin de coğrafi özellikleri sebebiyle büyük bir tehlike altında olduğunu, hükûmet tarafından acil önlem alınması gerektiğini eklemiştir. Ayrıca mahkemeden, hükûmet yetkililerine

⁴⁶⁰ Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre, paragraf 491.

⁴⁶¹ Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre, paragraf 133.

⁴⁶² Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre, paragraf 641-645.

⁴⁶³ Carême v. Fransa, AİHM, Başvuru No: 7189/21, K.T. 9 Nisan 2024, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-233174%22%5D%7D>, 17 Mayıs 2024. Kararın, çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

⁴⁶⁴ Carême v. Fransa, paragraf 11.

bu konuda emirde bulunmasını talep etmiştir. Conseil d'Etat'ın kararı, başvurunun doğrudan bir zarar görmemesi sebebiyle dava açma yetkisinin olmadığına ve ayrıca yargıdan idareye emirde bulunmasının talep edilmesinin de güçler ayrılığı ilkesine aykırı olduğuna ilişkindir.⁴⁶⁵

Dosya, AİHM önüne geldiğinde Mahkeme, Fransa hükûmetinin bireysel başvuruya ilişkin tüm itirazlarını incelemeye gerek bile olmadığını belirterek başvurunun mağdur statüsü yokluğundan reddine karar vermiştir. Verein KlimaSeniorinnen Schweiz v. İsviçre kararına atıfta bulunarak mağdur statüsünün var olup olmadığı incelenmiştir. Buna göre; başvurunun batma tehlikesi altında olduğunu iddia ettiği kıyı şeridinin 2040 yılında batması beklenmektedir. Başvurucunun ise bu tarihe kadar bu bölgede yaşamaya devam edip etmeyeceği kesin değildir. Kaldı ki başvuru, yargılama sırasında Brüksel'e taşınmıştır. Dolayısıyla başvurunun mağdur olabilecek kadar, bu bölgeyle ve Fransa'yla bir ilgisi bulunmamaktadır. Mahkeme, bu şekilde bir kabulün zorunlu olduğunu, aksi halde iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarından etkilenebilecek herkesin AİHM'e başvuru yapmasının yolunun açılacağını ifade etmektedir.⁴⁶⁶

Ayrıca başvuranın, Grande-Synthe'in belediye başkanı olarak başvuru yaptığının kabul edilmesi hâlinde dahi başvurunun reddinin gerektiğine karar verilmiştir. Zira Sözleşme'nin 34. maddesinde başvuru yapamayacak hükûmet kuruluşlarından biri de belediyelerdir. Sonuç olarak kabul edilemezlik kararı verilmiştir.⁴⁶⁷

AİHM'in iklim değişikliğine ilişkin bu yeni kararları, mahkemenin bu konuya ne şekilde yaklaştığını gözler önüne sermektedir. Mahkeme esasen devletlerin gerçekleştirdiği veya izin verdiği faaliyetler sonucunda iklim değişikliğinin meydana geldiğini, bunun tüm insanlık için ciddi bir tehlike olduğunu kabul etmektedir. Bu kabulünü, bilimsel çalışmalara ve raporlara dayandırmaktadır.

Mahkeme, devletlerin iklim değişikliğine müdahale etmek ve küresel ısınmayı azaltmak için birçok yükümlülüğe sahip olduğunu da kabul etmektedir. Hatta kararlarda görüldüğü üzere AİHM, başta BMİDÇS ve Paris Anlaşması olmak üzere devletlerce imzalanan çevre konulu anlaşmalarda yer alan hükümlere atıfta bulunarak hükûmetlerce alınması gereken önlemlerden bahsetmektedir. Aarhus Sözleşmesi'ne de atıfta bulunularak devletlerin kişilere çevresel bilgi sunması, karar alma sürecine katılımlarını sağlaması ve yargıya başvurmalarına imkân tanınması da zorunlu görülmektedir.

Başvuruların esası konusunda AİHM'in yaklaşımı, ekosistemin korunmasına yönelikse de kimi kararlarda esasa geçilemeden ilk inceleme aşamasında kabul edilemezlik kararı verilebilmektedir. Özellikle yargı yetkisinin sınırları ve mağdur statüsü konusunda kararlarda

⁴⁶⁵ Carême v. Fransa, paragraf 59-66.

⁴⁶⁶ Carême v. Fransa, paragraf 84.

⁴⁶⁷ Carême v. Fransa, AİHM, Başvuru No: 7189/21, K.T. 9 Nisan 2024, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-233174%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-233174%22]}), 17 Mayıs 2024. Kararın, çalışmada kullanılan Türkçe çevirisi tarafımıza aittir.

tartışmalar yapılmaktadır. Bu tartışmalar, başvurunun esasına girilmesine bir engel oluşturmaktadır. Nitekim mahkemenin işin esasına girdiğinde ekosistemin korunması fikrine yanaştığı düşünüldüğünde, kabul edilemezlik kararlarının, ekosistem(in) hakkına ilişkin birçok ihlal kararının önünü kapattığı söylenebilecektir.

İklim değişikliğinin küresel bir mesele olduğu Mahkemece kabul edilse de başvuruların ancak bireysel olarak bir bağlantının bulunduğu devletlere karşı yapılabileceği mahkemenin kararlarında ifade edilmektedir. Bu kararın, mahkemece potansiyel mağdur olarak adlandırılan ve çevresel sorunlardan doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenen herkesin başvuru yapmasının önüne geçmek amacıyla verildiği anlaşılmaktadır. Dosya yoğunluğunu artırma ve ekosistem(in) hakkına ilişkin yargılamaları anlamsız kılma tehlikesine karşı böyle bir tutuma sahip olunması amaca hizmet etmektedir. Fakat Duarte Agostinho kararında da görüldüğü üzere bu yetki kuralının dar yorumlanması da yine hak arayışının önünde bir engel oluşturmaktadır. Mahkemenin bu konuda yine sınırlayıcı birtakım kriterler öngörerek hâlihazırdaki tavrından daha geniş bir yaklaşım sergileyebileceğini düşünmekteyiz.

SONUÇLAR

Sürdürülebilir yaşam ve kalkınma hedefinin gerçekleştirilebilmesi için bir araç olarak görülen ekosistem(in) hakkı insan ve doğa ilişkisinin önemsendiği toplumların hukuk düzenlerinde daha etkin bir şekilde kendisini gösterebilmektedir. Yaygın anlayış hâlen anayasa ve yasalarda çevre hakkının düzenlenmesi şeklindedir.

Çevre hakkı uygulamaları incelendiğinde bu hakkın genellikle hak sahibinin menfaatinin korumaya çalıştığı görülmektedir. Çevre hakkı, ne öncelikle çevreyi koruma amacındadır ne de sahibinden başkasının yararını sağlamaktadır. Bu hakkın, ekosistemin korunmasının amaçlandığı bu çağda etkisiz kaldığı görülmektedir.

Ekosistem(in) hakkı, bu eksikliğe karşılık ortaya çıkmış bir haktır. Fakat henüz görece yeni bir hak olması sebebiyle yerleşik bir hal almamış ve üzerinde fikir birliğine varılamamıştır. Geçiş döneminde olan ekosistem(in) hakkı, nitelikleri konusunda çeşitli tartışmaların konusu olabilecektir. Bu tartışmalar, bir hakkın ortaya çıkışına hizmet ettiğinden önemlidir ve her bir fikir, hakkın içeriğinin gelişmesi ve genişlemesine kuşkusuz ki katkı sağlayacaktır. Fakat hakkın varlığını anlamsız hâle getiren ve yerleşik hal almasını geciktiren tartışmaların da önüne geçilmeli ve bir an önce hukuk düzenlerine ekosistem(in) hakkının girmesi sağlanmalıdır. Christopher D. Stone başta olmak üzere hukuk felsefecileri tarafından yapılan ekosistemin hak özneliğine ilişkin tartışmanın, çağın gerekleri göz önünde bulundurularak, önemli olduğu kanaatindeyiz.

Günümüzde sıklıkla yaşanan çeşitli çevre felaketleri, salgın hastalıklar ve iklim değişiklikleri, ekosistemin dengesinin alt üst olduğunu göstermektedir. Bu felaketler, ne yazık ki sorunun ileri bir seviyede olduğunu ve çözümünün pek de kolay olmadığını ortaya koymaktadır. Bilimsel çalışmalar, bu sorunların tamamen ortadan kaldırılmasının neredeyse imkânsız olduğunu, en iyi ihtimalle etkilerinin azaltılabileceğini ifade etmektedirler. Hal böyleyken ekosistemin korunmasına ilişkin atılacak her adım çok önemlidir.

Stone'un ortaya attığı ekosistem(in) hakkı tartışması da bu sorunların önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Böylesi bir amaca hizmet etme hedefinde olan bu fikir, ekosistemin korunmasının en etkili yolunun ekosistemin kendisine söz hakkı vermekten geçtiğini iddia etmektedir. Kaldı ki bu iddianın haklı bir yanı bulunmaktadır. Zira ekosistemin söz hakkı olduğu durumda, bu ekosistemlerde barınan her canlı, kendilerine yapılan müdahalelerin durdurulmasına karşı talepte bulunabilecektir. Bu şekilde ekosistemin bozulmasının önüne geçilmesi mümkündür.

Bu teoremin önünde iki engel bulunmaktadır. Bu engellerin ilki ekosistemlerin kendi haklarını yargı organları önünde ileri sürebilecek ve kendilerini ifade edebilecek yeteneklerden yoksun olmasıdır. Stone, buna ilişkin bir yasal temsilcilik usulü öngörmüş ve bu şekilde bahsi edilen engelin önüne geçilebileceğini belirtmiştir. Nitekim parens patriae doktrininde de buna benzer bir anlayışla devletler ekosistem adına davacı olabilmektedir. Hakkın muhatabının devletin

kendisi olması durumunda da adli yardım sistemleri gibi bir sistemle ekosistemlere temsilci atanması olası bir çözüm yoludur.

Ekosistemlerin hak sahibi olmasının önündeki ikinci engel ise insan hakları hukukunun kendisidir. Zira genel hukuk kuralları gereğince hakkın öznesi ancak insanlar olabilir. İstisnai durumlarda kimi gruplara tüzel kişilik tanınması ile birlikte bu gruplar hak sahibi yapılabilse de bahsi geçen gruplara tüzel kişiliğin verildiği durumlar oldukça sınırlıdır. Stone, bu engele karşılık ekosistemde yaşayan canlılara da tüzel kişilik tanınabileceğini ifade etmektedir. Stone'un bu görüşünü, insan hakları tarihine ilişkin yaptığı tespitler ışığında tartışmaya değer bulmaktayız. Zira Stone, antik çağlarda kadınlar, çocuklar, engelliler ve köleler gibi gruplara hak tanınmadığını, bu gruplara hak tanınma sürecinde çoğu otoritenin buna karşı çıktığını, akıl almaz olarak nitelendirildiğini, hâlbuki günümüzde bu grupların haklara sahip olmasının oldukça olağan karşılandığını ifade etmektedir. Gerçekten yeni herhangi bir düzenleme yapılırken alışma sürecinde karşı fikirler yoğunlukta olmakta ve bu düzenlemenin kabul edilemeyeceği ifade edilmektedir. Aslında bu tamamen bir alışma sürecidir. Her ne kadar günümüzde geçerli olan hak teorisine göre ekosistemin kendisine haklar tanınması imkânsız görünse de aksinin kabulü gelecek nesiller için bir normal olabilecektir.

Ekosistem(in) hakkının bu tartışmalar ekseninde değerlendirilmesini önemli bulmakla birlikte gerekli önlemlerin bir an önce alınabilmesi için mevcut durum ekseninde düzenleme yapılmasına alan açılmalıdır. Doğa ana hakları, toprak ana hakları gibi isimlendirmelerle ekosistem(in) hakkı, kimi hukuk düzenleri içerisinde yer bulmaya başlamıştır. Bu, insan hakları açısından önemli bir gelişmedir. Böylece insanların, sırf ekosisteme zarar verilmesi sebebiyle insanlığa ve dünyaya verilen zararı dava edebilmesinin önü açılmaktadır.

Her ne kadar ekosistem(in) hakkı, insanlara küresel boyutta bir hak savunuculuğu fırsatı verse de bu hakkın kullanılması noktasında sorunlar baş göstermektedir. Yerel mahkemeler düzleminde istenen doğrultuda kararlar verilmesi, umut vaat etse de yaygın değerlendirmeler klasik anlayıştan sapılmadığını göstermektedir.

Bu noktada AIHM'in değerlendirmeleri, mahkemenin insan hakları hukukundaki yeri açısından oldukça dikkat çekicidir. Avrupa Konseyi ülkelerinin iç hukuklarındaki insan haklarının durumuna da sirayet eden AIHM kararları ekosistem(in) hakkı konusunda sınıfta kalmaktadır.

AIHS ve protokollerinde çevre hakkına ilişkin dahi bir düzenleme olmaması başlı başına büyük bir eksiklik. Bu eksikliğe rağmen mahkemenin iklim değişikliği başta olmak üzere çevresel sorunları tanınması ve devletlerce gerçekleştirilen faaliyetlerin bunlara sebep olduğunun kabul edilmesi bir ilerlemedir. Mahkeme bunun küresel bir sorun olduğunu ve tüm insanlık için hayati bir mesele olduğunu da kabul etmektedir. Buna rağmen kendi yetki ve statü yorumlamaları, bu kabulleri anlamsız çıkarmaktadır.

Mahkeme, ekosistem(in) hakkında olduğu gibi, tüm insanların tüm ekosistem üzerinde hak talep edebileceği gerçeğini kabul etmemekte ve mahkemeye yapılan başvurularda başvuru ile muhatap devlet arasında bir ilgi aramaktadır. Bu arayış, mahkemenin esasa ilişkin yaptığı tüm kabulleri bir rafa kaldırmakta, esasa girmeden verilen kabul edilemezlik kararları ile birlikte alanda gelişme yaşanmasına engel olmaktadır.

Bunun yanında mağdur statüsü kavramını da dar yorumlayan mahkeme, kararlarında, çevresel sorunlarını tüm potansiyel mağdurlarının başvuru yapmasının önüne geçmek amacıyla bu sorunlardan ciddi zarar gören veya görme tehlikesi olan kişilerin başvurularını kabul etmektedir. Bu durum da yine hakkın ileri sürülmesine engeldir.

Çevre sorunlarına karşı hukuki hareketlerin başlangıcı düşünöldüğünde bir ilerleme kat edildiği görölmektedir. Tavsiye niteliğinde olan düzenlemelerden bağlayıcılığa sahip düzenlemelere geçiş yapılmaya başlanmış, ulusal düzenlemeler ile bu bağlayıcılık artırılmıştır. Fakat bu örneklerin sayısı oldukça azdır. Tüm dünya ölkeleri tarafından yaygın şekilde buna benzer hukuki düzenlemeler yapılması gerekmektedir.

Çalışma sonunda elde edilen tüm bilgiler ışığında, mesele acil olsa da hukuki anlamda yolun neredeyse başında olunduğu anlaşılmaktadır. Uluslararası sözleşmelerde devletler açısından daha bağlayıcı olacak, devletlere daha somut ve kesin ödevler yüklenecek hükümlere yer verilmesi, bu alanda etki doğuracak bir adım olacaktır. Bununla birlikte yargı organlarının yorumlama yaparken klasikleşmiş düşüncelerden ileriye gitmesi de ekosistem(in) hakkının bir anlam ifade etmesini sağlayacaktır. Böylece sürdürülebilir yaşam ve kalkınma kavramının doğuşu, tüm bu konferans ve sözleşmelerin düzenlenmesi, yasal düzeyde adımlar atılması, çeşitli yargı kararları ile içtihat çeşitliliği yaratılması gibi çabalar anlam kazanacaktır. Tüm bu çabalar sağlıklı ve iyi bir ekosistemde yaşayabilmek ve gelecek nesillere de aynı ekosistemi bırakabilmek içindir. Çabaların sonuç vermesi, insanlığın güvende olması anlamına gelecektir.

KAYNAKLAR

- Agreement on the Conservation of African-Eurasian Migratory Waterbirds (Afrika-Avrasya Göçmen Sukuşları Korunma Sözleşmesi), https://www.unep-aewa.org/sites/default/files/basic_page_documents/aewa_agreement_text_2016_2018_FINAL_correction%20made%20on%20p%20%2054_wcover.pdf, 13 Nisan 2024.
- Akay, Semra. "Dinlerin Doğaya Yaklaşımına Coğrafi Bir Bakış Açısı". *International Journal of Social and Humanities Sciences*, 5(2), 2021, 145-167.
- Akpınarlı, Neyire. "Kiros Silindirinin İnsan Hakları Hukuk Tarihi ile Sınavı ya da İnsan Hakları Hukuk Tarihinin Kiros Silindiri ile Sınavı". *İnsan Hakları Yıllığı*, 36, 2018, 1-30.
- Aksay, Cemal Seçkin, Ketenoğlu, Osman, Kurt, Latif. "Küresel Isınma ve İklim Değişikliği". *SÜ Fen Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi*, (25), 2005, 29-41.
- Alada, Adalet, Gürpınar, Ergun, Budak, Sevim. "Rio Konferansı Üzerine Düşünceler". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (3-4-5), 1993, 93-108.
- Albar, Rafsi. "Jakarta's Air Pollution is the Indonesian Government's Human Rights Failure". **LSE Human Rights**, 18 Nisan 2024. <https://blogs.lse.ac.uk/humanrights/2024/04/18/jakartas-air-pollution-is-the-indonesian-governments-human-rights-failure/>, 13 Mayıs 2024.
- Alpine Convention (Alpleri Koruma Anlaşması), https://www.alpconv.org/fileadmin/user_upload/Convention/EN/Framework_Convention_EN.pdf, 10 Mart 2024.
- Arslan, Levent ve Yıldız, Sezgin. "Amerika Kıtasında Kolonizasyon ve Birleşik Devletlerin Kuruluşu". *Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi*, 6(Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), 2023, 242-260.
- Ata, Baha. "Alp Dağları'ndaki Buzulların Hacminde Büyük Azalma Bekleniyor". *Yeşil Haber*, 19 Ocak 2024. <https://yesilhaber.net/alp-daglarindaki-buzullarin-hacminde-buyuk-azalma-bekleniyor/>, 16 Mayıs 2024.
- Ataman, Berrin Ceylan. "Ekonomik ve Sosyal Teoride Yeni Bir Paradigma Olarak Büyüme-me". *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 2020, 97-108.
- Ataman, Müjdat ve Yaman, Kemal. "Aktif Bir Düşünce Kuruluşu Olarak Roma Kulübü'nün Uluslararası Politika Alanındaki Etkileri". *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 7(31), 2021, 504-511.
- Atan, Murat, Ekinci, Emre ve Karakoyunlu, İlker. "Özgürlük ve Hak Kavramlarının Çatışan Doğası: Özgürlük Hakkı ve Hak Özgürlüğü Görüşleri". *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (54), 2023, 131-160.
- Başcı, Gülistan. "1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanının 1215 Magna Carta ile Anayasacılık ve İnsan Hakları Açısından Karşılaştırılması". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (46), 2021, s. 227-242.
- Bayra, Ersin. "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Yoluyla Sosyal ve Ekonomik Hakların Dolaylı Olarak Korunması Üzerine Değerlendirmeler". *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1), 2023, 63-113.

- Bianchi, Anne. **Everything You Need to Know About Family Court**. New York: The Rosen Publishing Group, 2000. Aktaran Çetiner, Selma. “Velayet Müessesesinin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Niteliği”. *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19(Özel Sayı: Prof. Dr. Şeref Ertaş’a Armağan), 2017, 25-46.
- Bilgili, Muhammed Yunus. “Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 2015, 563-584.
- Bilgili, Muhammed Yunus. “Sıfır Atık Yaklaşımının Kökenleri ve Günümüzdeki Anlamı”. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(40), 2021, 683-703.
- Birand, Hikmet. **Alıç Ağacı ile Sohbetler**. Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 1996.
- Birleşmiş Milletler 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı, <https://sdgs.un.org/goals>, 10 Şubat 2024.
- Birleşmiş Milletler Binyıl Ekosistem Değerlendirme Raporu: Ekosistem ve İnsan Refahı, <https://www.millenniumassessment.org/documents/document.353.aspx.pdf>, 8 Mart 2024.
- Black, Henry Campbell. **Black’s Law Dictionary**. St. Paul: West Publishing Co., 1990.
- Bozlağan, Recep. “Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (50), 2005, 1011-1028.
- Brara, Rita. “Courting Nature: Advances in Indian Jurisprudence”. *RCC Perspectives*, (6), 2017, 37-44.
- Brecher, Jeremy. **İklim Direnişi** (Çev. Dilara Kılıç), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020.
- Brundtland Raporu, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, 8 Mart 2024.
- Burgess v. M/V Tamano, U.S. District Court for the District of Maine, 370 F., Supp. 247, 27 Temmuz 1973. <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/370/247/1801770/>, erişim tarihi: 10 Mayıs 2024.
- Carême v. Fransa, AİHM, Başvuru No: 7189/21, K.T. 9 Nisan 2024, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-233174%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-233174%22]}), 17 Mayıs 2024.
- Civelek, Jale. “1789 Fransız Bildirisi ve 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi”. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 9(1), 1989, 1-9.
- Communication to the Government of Colombia About the Humanitarian and Environmental Crisis Suffered by the Afro-descendant Raizal People. <https://climatecasechart.com/non-us-case/communication-to-the-government-of-colombia-about-the-humanitarian-and-environmental-crisis-suffered-by-the-afro-descendant-raizal-people/#:~:text=In%20September%202022%2C%20the%20Colombian,the%20post%2Ddisaster%20reconstruction%20process.>, 19 Mayıs 2024.
- Cornescu, Adrian Vasile. “The Generations of Human’s Rights”. *Days of Law: the Conference Proceedings*, 2009, 1-11.
- Çakır, Muammer, Gümüşçü, Osman ve Taş, Barış. “Politik Ekoloji”. *Coğrafya Dergisi*, (41), 2020, 241-254.

- Çalık, Tacettin. “Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24(1), 2016, 69-120.
- Çelik, Yusuf. “Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı ve Sağlık”. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 9(1), 2006, 19-37.
- Çetiner, Selma. “Velayet Müessesesinin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Niteliği”. *DEÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19(Özel Sayı: Prof. Dr. Şeref Ertaş’a Armağan), 2017, 25-46.
- Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklarasyonu, https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf, 10 Mart 2024.
- Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Vermede Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi, <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>, 12 Mart 2024.
- Çınar, M. Fatih. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde Düzenlenen Haklar ve Özel Aile Hayatına Saygı Hakkı”. *Uluslararası Hukuk ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 2022, 103-123.
- Çiçekalan, Büşra, Özgün, Hale, Öztürk, İzzet. “Ekosistem Hizmetlerinin Sağladığı Doğal Sermaye”. *Çevre, İklim ve Sürdürülebilirlik*, 24(1), 2023, 7-16.
- Çoban, Ayşen, Yücel, Muzaffer. “Kent Planlamasında Ekosistem Hizmetlerinin Rolü”. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (6), 2018, 444-454.
- Çokmutlu, Meltem Ece. “Sürdürülebilir Kalkınma Temelinde Döngüsel Ekonomi Performansı”. *Verimlilik Dergisi*, (Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilirlik Sayısı), 2023, 151-170.
- Demir, Aynur. “Küresel İklim Değişikliğinin Biyolojik Çeşitlilik ve Ekosistem Kaynakları Üzerine Etkisi”. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 1(2), 2009, 37 – 54.
- Demir, Eylül Ece. “Kapitalizm ve İklim Değişikliği: Söylem ve Gerçeklik”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, İzmir, 2022, 133-157.
- Denizlerde Petrol Kirliliğinin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme, No. 4714, 1954, <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20327/volume-327-I-4714-English.pdf>, 10 Mart 2024.
- Diamon, Jared. **Çöküş – Toplumlar Başarısızlığı ya da Başarıyı Nasıl Seçerler?** (Çev. Barış Baysal). 1. Basım. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019.
- Dindaroğlu, Turgay. “Ekolojik Yıkımın ve Salgınların Ardındaki Gerçek; Ekosistemik Yabancılaşma mı?”. *Turkish Journal of Forest Science*, 5(1), 2021, 266-287.
- Domaradzki Spasimir, Khvostova, Margaryta ve Pupovac, David. “Karel Vasak’s Generations of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse”. *Human Rights Review*, (20), 2019, 423-443.
- Duesto Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others, AIHM, Başvuru No: 39371/20, K.T. 09.04.2024, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-233261%22%5D%7D>, 17 Mayıs 2024.

- Dulkadiroğlu, Hakan. "Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(4), 2018, 1203-1206.
- Duymaz, Erkan. "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı". *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (47), 2012, 121-160.
- Emini, M. Emin. "Hak Kavramı". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 2004, 203-216.
- Emrealp, Sadun. "Yerel Gündem 21". *Öneri Dergisi*, 2(10), 1998, 27-28.
- Endonezya'da Hükümete Karşı Hava Kirliliği Davası: "Temiz Hava Soluma Hakkımız İhlal Edildi". *BBC News Türkçe*, 2 Temmuz 2019. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48838428>, 9 Nisan 2024.
- Ergün, Ömer. "Kişi Kavramı ve Çeşitleri". *Dicle Üniversitesi Adalet Meslek Yüksekokulu Dicle Adalet Dergisi*, 1(1), 2017, 1-14.
- Erkul, İbrahim Çağrı. "İngiliz Parlamentosunun Mutlak Monarşiye Karşı Güç Kazanma Sürecinin Analizi". *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34(2), 2015, 131-151.
- Evans, Monica. "Is 'legal personhood' a tool or a distraction for Maori relationships with nature?", Mongabay, 8 Temmuz, 2024. <https://news.mongabay.com/2024/07/as-maori-heal-through-nature-is-legal-personhood-a-tool-or-a-distraction/>, erişim tarihi: 9 Temmuz 2024.
- Evans, Monique. "Parens Patriae and Public Trust: Litigating Environmental Harm Per Se". *McGill Journal of Sustainable Development Law*, 12(1), 2016, 1-21.
- Florida Rights of Nature Network, The Right to Clean Water / Rights of Nature Law, <https://fronn.org/faqs#:~:text=Under%20the%20terms%20of%20the,Polluted%20water%20does,>, erişim tarihi: 8 Mayıs 2024.
- Gedik, Yasemin. "Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarla Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma". *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 3(3), 2020, 196-215.
- Gençay, Gökçe ve Türker, Yavuz Özhan. "Yaban Hayvanlarının Korunması Konusunda Uluslararası Mevzuat ile Türk Mevzuatının Karşılaştırılması". *2023'e Doğru 1. Doğa ve Ormancılık Sempozyumu*, Antalya, 2011.
- Genel, Zeynep. "Sürdürülebilir Tüketim, Anti Tüketim Akımları ve IKEA Buy Back Friday Hareketi". *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (39), 2022, 240-260.
- Georgia v. Tennessee Cooper Co., U.S. Supreme Court, 237 U.S. 474, 10 Mayıs 1915. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/237/474/>, 10 Mayıs 2024.
- Gören, Zafer. "Aktif Statü Hakları". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(3), 2016, 3303-3322.
- Gören, Zafer. "Temel Hakların Düzenlenmesi ve Somutlaştırılması". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(38), 2020, 1-12.
- Gözler, Kemal. **Hukukun Temel Kavramları**. 15. Baskı. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2017.

- Gözler, Kemal. **İnsan Hakları Hukuku**. 2. Baskı. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2018.
- Güldüren Özcan, Kübra. *Sürdürülebilir Kalkınmanın Başarısızlığı, Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştiriler ve Hakim Çevre Anlayışına Alternatif Yaklaşımlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ, 2019.
- Gündem 21, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, 8 Mart 2024.
- Gündüz, Aslan. **Milletlerarası Hukuk**. 8. Baskı, İstanbul: Beta, 2015.
- Güneş, Ahmet M. “Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme”. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(1), 2010, 209-333.
- Güneş, Ahmet M. “Aarhus Sözleşmesi ve Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı”. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17-18 (26-27-28-29), 2012-2013, 25-40.
- Güneş, Sinem ve Demirarslan, Deniz. “Sürdürülebilirlik ve Mobilya Tasarımında Çevreci Yaklaşımlar”. *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 5(6), 2020, 81-99.
- Güriz, Adnan. **Hukuk Başlangıcı**. 17. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016.
- Gürseler, İ. Güneş, “İnsan Hakları, Çevre, Anayasa”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (75), 2008, 199-208.
- Habitat Gündemi ve İstanbul Deklarasyonu: Hedef ve İlkeler, Taahhütler ve Küresel Eylem Planı, Ankara: T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Aralık 1999.
- Hakyemez, Yusuf Şevki. “Temel Hak ve Özgürlüklerde Objektif Sınır Kavramı ve Düşünce Özgürlüğünün Objektif Sınırları”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(2), 2002, 17-40.
- Heri, Dorina. “On the Duarte Agostinho Decision”. *Verfassungsblog*, 15 Nisan 2024. <https://verfassungsblog.de/on-the-duarte-agostinho-decision/>, 13 Mayıs 2024.
- Illinois Central R. Co. v. Illinois kararı, U.S. Supreme Court, 146 U.S. 387, 5 Aralık 1892. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/146/387/>, 10 Mayıs 2024.
- In the Matter of the Water Use Permit Applications, Hawaii Supreme Court, 21309, 22 Ağustos 2000. <https://www.courtlistener.com/opinion/2599675/in-re-water-use-permit-applications/>, 10 Mayıs 2024.
- İnaç, Hüsamettin ve Yazıcı, Betül. “Kavramsal ve Kuramsal Boyutlarıyla İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğüne Sosyo-politik Bir Bakış”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (70), 2018, 132-147.
- İspanya’nın Mar Menor Kıyılarında Tonlarca Balık Öldü, *NTV Haber*, 26 Ağustos 2021, https://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/ispanyanin-mar-menor-kiyilarinda-tonlarca-balik-oldu,yu3Ay6hfdUSG_m6SrF8bqw#, 15 Mart 2024.

- Japhets, Samuel Chucks. *Res Communis Omnium v. Res Nullius in U.S. Space Mining Law & Policy: A Multilevel Theoretical Analysis of U.S. Public Policy on Space Minerals Mining Under TITLE IV40 §51301- §403, U.S.2015 Commercial Space Launch Competitiveness Act (Public Law 114-90) & Its Implications For International Space Law Under Articles I & 2, 1967, Outer Space Treaty* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Liberty University, Helms School of Government, Lynchburg, 2023.
- Jefferson, Thomas vd. “Amerika Birleşik Devletleri Anayasal Metinleri” (Çev. Muvaffak Akbay). *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1-2), 446-492.
- Kahveci, Kutsi. “Orta Çağ’da Tanrısal Bir Yaratım Olarak Doğa Üzerine Felsefi Değerlendirme”. *Sanat ve İkonografi Dergisi*, (5), 2023, 8-13.
- Karadeniz Çelebican, Özcan. **Roma Hukuku**. 17. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi, 2014.
- Karakaya, Etem. “Paris İklim Anlaşması: İçeriği ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 2016, 1-12.
- Karaman, Ebru. “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Kararlarının Yerine Getirilmemesinden Doğan Sorumluluk”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1), 2014, 411-434.
- Kaya, Hulusi, Ekber. “Kyoto’dan Paris’e Küresel İklim Politikaları”. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(10), 2020, 165-191.
- Kaya, İsmail Safa. “Gemi Kaynaklı Deniz Kirliliğini Önleme Amaçlı Sözleşmelerin Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2(4), 2016, 1310-1319.
- Kaya, Yasemin. “Paris Anlaşmasını İklim Adaleti Perspektifinden Değerlendirmek”. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* (Özel Sayı: Paris İklim Zirvesi ve Yansımaları), 14(54), 2017, 87-106.
- Kayahan, Zeliha ve Çevik, Naile. “Çevre Bilinci Bağlamında Sürdürülebilir Sanatsal Dil”. *Akademik Sanat*, (14), 2021, 1-11.
- Kayhan, Ali, Kerem. “Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine Bir İnceleme”. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 33(1), 2013, 10-70.
- Kocatüfek, Kazım. *Çevre Hukukunda Yeni Bir Yaklaşım: Çevrenin Hakkı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medipol Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2022.
- Koçlu, Türkan ve Karsavuran, Yusuf. “Karasal Ekosistemlerin Yapısı ve Organizasyonu”. *Türk Entomoloji Dergisi*, 21(4), 1997, 311-322.
- Koehn, Lena. “Judicial Backlash Against the Rights of Nature in Ecuador”. *Verfassungsblog*, 27 Nisan 2023. <https://verfassungsblog.de/judicial-backlash-against-the-rights-of-nature-in-ecuador/>, 9 Nisan 2024.
- Kolçak, Hakan. “Ekolojik Anayasacılık: 2008 Ekvador Anayasası ve Doğanın Hakları”. **9. Uluslararası Asos Congress Hukuk Sempozyumu Özet Kitapçığı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ali Fuad Başgil Hukuk Fakültesi, Samsun, 2023.

- Kumaş, Kazım, Akyüz, Ali, Zaman, Muhammad ve Güngör, Afşin. “Sürdürülebilir Bir Çevre İçin Karbon Ayak İzi Tespiti: MAKÜ Bucak Sağlık Yüksekokulu Örneği”. *El-Cezerî Fen ve Mühendislik Dergisi*, 6(1), 2019, 108-117.
- Kuru, Gonca. “Doğanın Hak Öznesi Olarak Kabulü”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 30(1), 2024, 70-85.
- Kuyurtar, Erol. “Haklar”. *Liberal Düşünce Dergisi*, (34), 2006, 5-17.
- MacRae, Robert. “The Attorney General’s Role in Relation to Charities”. *The Jersey&Guernsey Law Review*, 22(1), 2018, 34-45.
- Madras High Court Grants Mother Nature ‘Living Being’ Status With Rights and Duties. *Indian Express*, 1 Mayıs 2022. <https://indianexpress.com/article/cities/chennai/madras-high-court-grants-mother-nature-living-being-status-with-rights-and-duties-7895543/#:~:text=The%20Madras%20High%20Court%20has,to%20preserve%20and%20conserve%20them.,> 9 Nisan 2024.
- Martin, Adam. “Bolivia’s ‘Law of Mother Earth’ – What is it and is it Working?”. *Wildlife & Welfare*. <https://www.wildlifeandwelfare.org/news-blog/bolivias-law-of-mother-earth>, 19 Mayıs 2024.
- Meadows, Donella H, Meadows, Dennis L, Randers Jorgen ve Behrens William W. **The Limits to Growth: A Report For The Club of Rome’s Project on The Predicament of Mankind**. 5. Baskı, New York: Universe Books, 1972.
- Nişanyan, Sevan. **Nişanyan Sözlük**. İstanbul: Liberus Yayınları, 2022.
- Oğuzman M. Kemal ve Barlas, Nami. **Medenî Hukuk**. 23. Basım. İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2017.
- Oğuzman M. Kemal, Seliçi, Özer ve Oktay-Özdemir, Saibe. **Kişiler Hukuku**. 16. Basım. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2016.
- Orange, Caludia. **An Illustrated History of the Treaty of Waitangi**. Wellington: Bridget Williams Books, 2022.
- Orange County, Florida, Charter Supp. No: 117, https://www.orangecountyfl.net/Portals/0/Library/Environment/docs/Orange%20County%20Charter_0-CERT.pdf, erişim tarihi: 7 Mayıs 2024.
- Ormanların Yönetimi, Korunması ve Geliştirilmesine İlişkin Prensipler Listesi, <https://web.archive.org/web/20170701164258/http://www.un.org/documents/ga/conf151/acro/nf15126-3annex3.htm>, 12 Mart 2024.
- Öner Yıldız v. Türkiye, AİHM, Başvuru No: 48939/99, K.T. 30.11.2004, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D,%22appno%22:%5B%2248939/99%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-67614%22%5D%7D>, 14 Mart 2024.
- Özçağ, Mustafa ve Hotunluoğlu, Hakan. “Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Boyut: Yeşil Ekonomi”. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 2015, 303-324.
- Özdağ, Ufuk. “Sessiz Bahar’dan Sonra Ses Getiren Elli Yıl: Kadın, Çevre, Sağlık”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(2), 2011, 179-199.

- Özkaya, Özlüer, Ilgın (Ed.). “Çevresel Konularda Bilgiye Erişim Rehberi ve Aarhus Sözleşmesi” (Çev. Elif Bozkurt ve Gamze Ovacık). 1. Baskı, İstanbul: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2018.
- Özlem, Doğan. “Ahlakta, Hukukta ve Siyasette Özgürlük Kavramı Üstüne”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1), 2014, 87-94.
- Pallamaerts, Marc. “Stockholm’dan Rio’ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı?” (Çev. Bülent Duru), *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(01), 1997, 613-632.
- Parkan, Barış. “Negatif Haklar, Pozitif Haklar ve Mülkiyet Hakkı Üzerine”. *Felsefe Dünyası*, (44), 2006, 159-167.
- Ryan, Erin. “The Public Trust Doctrine, Property and Society”. Nicole Graham, Margaret Davies ve Lee Godden (Ed.), **Handbook of Property, Law and Society**, Londra: Routledge, 2022.
- Rustad, Michael L., Koeping Thomas H. “Reconceptualizing Parens Patriae as Environmental Crimtors”. *UCLA Journal of Environmental Law& Policy, Forthcoming, Suffolk University Law School Research Paper*, 10(43), 2010, 1-75.
- Sagarin, Raphael D. ve Turnipseed, Mary. “The Public Trust Doctrine: Where Ecology Meets Natural Resources Management”. *Annual Review of Environment and Resources*, 37(1), 2012, 473-496.
- Satıcı, Murat. “Hak ve Özgürlük topyası Olarak ‘İnsan Hakları’: Felsefesi ve Eleştirisi”. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 2015, 3-30.
- Steel ve Morris v. Birleşik Krallık, Başvuru No: 68416/01, K.T. 22.10.2002, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-23839%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-23839%22]}), 16 Mart 2024.
- Stockholm Bildirgesi, https://www.ipcc.ch/apps/nj-lite/srex/nj-lite_download.php?id=6471, 8 Mart 2024.
- Stone, Christopher D. “Should Trees Have Standing? - Toward Legal Rights For Natural Objects”. *Southern California Law Review*, (45), 1972, 450-501.
- Surma, Katie. “Indian Court Rules That Nature Has Legal Status on Par With Humans – and That Humans are Required to Protect It”. **Inside Climate News**, 4 Mayıs 2022. <https://insideclimatenews.org/news/04052022/india-rights-of-nature/>, 9 Nisan 2024.
- Surma, Katie. “Two Lakes, Two Streams and a Marsh Filed a Lawsuit in Florida to Stop a Developer From Filling in Wetlands. A Judge Just Threw it Out of Court”. **Inside Climate News**, 7 Temmuz 2022. <https://insideclimatenews.org/news/07072022/two-lakes-two-streams-and-a-marsh-filed-a-lawsuit-in-florida-to-stop-a-developer-from-filling-in-wetlands-a-judge-just-threw-it-out-of-court/>, 9 Nisan 2024.
- Sürdürülebilirliğe Doğru – Avrupa Birliği Beşinci Eylem Planı, 10 Mart 2024 tarihinde şu adres üzerinden erişilmiştir: https://publications.europa.eu/resource/cellar/b0086e47-40ba-49af-9ff0-a38608400bba.0002.02/DOC_2.
- Şahin, Adil. **Burjuvazi ve Bürokrasi Kısacasında Özgürlük versus İktidar**. Trabzon: Celepler Matbaacılık, 2018.

- Şahingöz, Aslan. “Avrupa’da İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi”. *EURO Politika*, (17), 2022, 90-98.
- Şen, Hüseyin, Alpaslan, Barış ve Kaya, Ayşe. “Sürdürülebilirlik Üzerine Tarihsel ve Güncel Bir Perspektif”. *Ekonomik Yaklaşım*, 29(107), 2018, 1-47.
- Şirin, Tolga. “Gelecek Kuşaklardan Doğanın Haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları”. Türkiye Barolar Birliği: II. Çevre ve Kent Hukuku Kurultayı, Ankara,
- Tatar v. Romanya, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Başvuru No: 67021/01, K.T. 05.07.2007, [https://hudoc.echr.coe.int/tur#%22itemid%22:\[%22001-83052%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/tur#%22itemid%22:[%22001-83052%22]), 5 Ekim 2023.
- The Treaty of the Waitangi, 1975 No. 114. <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1975/0114/latest/whole.html>, 12 Mayıs 2024.
- Tıraş, H. Hayrettin. “Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (2), 2012, s. 57-73.
- Topal, A. Kadir. “Çevre Sorunlarının Kaynağı Olarak Nüfus Artışı mı? Tüketim mi? Neo-Malthusyen Düşünceye Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Türk İdare Dergisi*, (470), 2011, 133-151.
- Torun, Yıldırım. “İnsan Hakları”. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (16), 2007, 415-424.
- Turgut, Gönül. “Ekolojik Sürdürülebilirlik ve Küçülme”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(2), 2014, 137-165.
- Turhan, Aydın. “İnsan Hakkı Kuşakları Arasında Tamamlayıcılık İlişkisi”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 2013, 357-378.
- Türe, Fatih. “İnsan Haklarının Normatif Kökeni”. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32), 2014, 149-161.
- Türk Dil Kurumu. **Türkçe Sözlük**. 12. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023.
- Türkmen, İlker ve Saylam, Mehmet Yasin. “Şamanizm’de Doğaya Yüklenen Anlam”. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 2023, 78-96.
- Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. İsviçre, AİHM, Başvuru No: 53600/20, K.T. 9 Nisan 2024, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-233206%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-233206%22]), 17 Mayıs 2024.
- Wu, Jianguo. “Landscape Ecology, Cross-Disciplinarity, and Sustainability Science”. *Landscape Ecology*, 21(1), 2006, 1-4.
- Yavuz, R. Burçin. “Antik Yunan’da Yurttaş Olmak ya da Olmamak: Polisin İki Yüzü”. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(24), 2023, 24-29.
- Yavuz, V. Alpagut. “Sürdürülebilirlik Kavramı ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 2010, 63-86.
- Yeni, Onur. “Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma: Bir Yazın Taraması”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 2014, 181-208.

- Yıldırım, Yavuz. “Fransız Devrimi’nde Yurttaşlık ve Etkilerine Dair Bir Değerlendirme”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Ek sayı), 2019, 251-271.
- Yücel, Gülin ve Kurnaz, Levent. “**Yeni Gerçeğimiz Sürdürülebilirlik**”. 1. Basım, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2021.
- 1949 Tarihli 9119 Sayılı İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin Onaylanması Hakkında Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 7217, 27 Mayıs 1949.
- 1982 Tarihli 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, **T.C. Resmî Gazete**, 17863, 18 Ekim 1982.
- 1984 Tarihli 84/7601 Sayılı Avrupa’nın Yaban Hayatı ve Yaşama Ortamlarını Koruma Sözleşmesinin Onaylanması Hakkında Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 18318, 20 Şubat 1984.
- 1983 Tarihli 2872 Sayılı Çevre Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 18132, 9 Ağustos 1983.
- 1990 Tarihli 90/442 Sayılı Denizlerin Gemilerden Kirlenmesini Önleme Uluslararası Sözleşmesinin Onaylanması Hakkında Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 20558, 24 Haziran 1990.
- 1996 Tarihli 96/8125 Sayılı Nesli Tehlike Altında Olan Türlerin Ticaretine İlişkin Sözleşmenin Onaylanması Hakkında Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 22672, 20 Haziran 1996.
- 1996 Tarihli 96/8857 Sayılı Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinin Onaylanması Hakkında Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 22860, 27 Aralık 1996.
- 2001 Tarihli 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 24607, 22 Kasım 2001.
- 2002 Tarihli 2002/4545 Sayılı Akdeniz’in Deniz Ortamı ve Kıyı Bölgesinin Korunması Sözleşmesi’ne, Akdeniz’de Gemilerden ve Uçaklardan Boşaltma veya Denizde Yakmadan Kaynaklanan Kirliliğin Önlenmesi ve Ortadan Kaldırılması Protokolü’ne, Akdeniz’in Kara Kökenli Kaynaklardan ve Faaliyetlerden Dolayı Kirlenmeye Karşı Korunması Protokolü’ne ve Akdeniz’de Özel Koruma Alanları ve Biyolojik Çeşitliliğe İlişkin Protokol’e Katılmamız Hakkında Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 24854, 22 Ağustos 2002.
- 2003 Tarihli 2003/5851 Sayılı Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin İlişik Beyanlar ve Çekince ile Onaylanmasına Dair Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 25175, 21 Temmuz 2003.
- 2003 Tarihli 2003/5908 Sayılı Avrupa Peyzaj Sözleşmesinin Onaylanması Hakkında Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 25181, 27 Temmuz 2003.
- 2003 Tarihli 2003/5923 Sayılı Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasına Dair Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 25196, 11 Ağustos 2003.
- 2003 Tarihli 4990 Sayılı Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Katılmamızın Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, **T.C. Resmî Gazete**, 25266, 21 Ekim 2003.
- 2004 Tarihli 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 25509, 24 Haziran 2004.

- 2009 Tarihli 2009/14979 Sayılı Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Yönelik Kyoto Protokolü'ne Katılmamız Hakkında Karar, **T.C. Resmî Gazete**, 27227, 13 Mayıs 2009.
- 2021 Tarihli 7335 Sayılı Paris Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, **T.C. Resmî Gazete**, 31621, 7 Ekim 2021.

ÖZ GEÇMİŞ VE İLETİŞİM BİLGİLERİ

İlk, orta ve lise öğrenimini Akçaabat ilçesinde tamamlamamıştır. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde aldığı lisans eğitiminden 2021 yılında mezun olmuştur. 2021 yılında Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başlamıştır.

Aynı zamanda 2022 yılının Eylül ayında avukatlık ruhsatını almıştır. Halen Trabzon Barosuna bağlı olarak serbest avukatlık mesleğini icra etmektedir.

